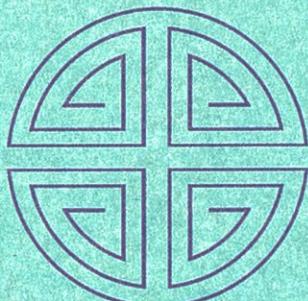

ТЫВА ДЫЛ

8.9

ТЫВА ДЫЛ

ОРТУМАК ШКОЛАНЫЦ
8-9
КЛАССТАРЫНГА ӨӨРЕДИЛГЕ НОМУ

*Тыва Республиканың нийти болгаш
профессионал өөредилгэ яамызы
бадылаан*

ЭДИЛГЕЛИГ УШКУ
ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

ТЫВАНЫЦ НОМ ҮНДҮРӨР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ – 2006

Ном нүүц авторлары:

М. Д. БИЧЕ-ООЛ, Д. А. МОНГУШ, М. В. БАВУУ-СЮРЮН (8 класс);
А. К. ОЙДАН-ООЛ (9 класс)

Рецензентилер:

Е. Б. САЛЗЫНМАА, А. А. АЛДЫН-ООЛ

ХУРААНГАЙЛААН АТТАР

А. А. – А. Арапчор	Н. Д. – Н. Доможаков
А. Д. – А. Даржай	Н. О. – Н. Островский
А.-Й. – Тыва улустууц алгыш-йөрээлдери	О. К. – О. Кодур-оол
А. Т. – А. Темир	О. О. – О. Охемчик
А. У. – А. Уержaa	О. С. – О. Саган-оол
Б. О. – Б. Ондар	О. Сегл. – О. Сегленцмей
Б. Х. – Б. Хөвөнчмей	О. Сув. – О. Сувакпилт
В. К. – В. Көк-оол	П. – А. Пушкин
В. С. – В. Сагаан-оол	С. – С. Сарыг-оол
В. Сер. – В. Серен-оол	С. К. – К. Сат
В. Х. – В. Хомушку	С. Л. – С. Самба-Лундуул
В. Э. – В. Эренчин	С. М. – С. Молдурга
Д. Б. – Д. Бегзи	С. Мин. – С. Миндирия
Д. С. – Д. Сарыкай	С. П. – С. Пюрюбю
Е. Т. – Е. Танова	С.С. – С. Сүрүн-оол
И. С. – И. Самбуу	С. Т. – С. Тока
К. А. – К. Аракчаа	С. Там. – С. Тамба
К. К. – К.-Э. Кудажы	Т. – И. Тургенев
К.-Л. – М. Кенин-Лопсан	Т. А. – «Тываныц аныяктары»
Кож. – кожамыктар	Т. К. – Т. Кызыл-оол
К. С. – К. Суттүг-оол	Т. Х. – Т. Хертек
Кузн. – И. Кузнецов	Ү. д. – үлгөрөр домак
К. Ч. – К. Чамыянц	Фад. – А. Фадеев
Л. К. – Л. Кассильт	Х. О. – Х. Ойдан-оол
Л. Т. – Л. Толстой	Ч. – А. Чехов
Л. Ч. – Л. Чадамба	Ч. А. – Ч. Айтматов
М. А. – М. Ауэзов	Ч. К. – Ч. Кара-Күске
М. Г. – М. Горький	Ч. Ч. – Ч. Чап
М. Д. – М. Доржуу	Ш. К. – Ш. Куюлар
М. М. – М. Мендуме	Ш. С. – Ш. Сувац
М.Ө. – М. Өлчей-оол	Шол. – М. Шолохов
М. Э. – М. Эргеп	Э. Д. – Э. Донгак
Н. – Н. Некрасов	Э. К. – Э. Кечил-оол
	Ю. К. – Ю. Кюнзегеш

© М. Д. Биче-оол, Д. А. Монгуш,
А. К. Ойдан-оол, М. В. Бавуу-Сюрюн, 2006
© Тываныц ном үндүрөр чери, 2006

8 класс

§ 1. Тыва бижики чогаатканы.

1. Тыва бижики чок турар уеде тывалар амы-хуузунда чагаалажырда, албан-херек документилери кылышырда, оларны чурт иштинге чарлап парлаарда, солун-сеткүүл үндүрерде, эрги (ама саазынның үстүндөн адаанче углай бижики бадырар) моол бижики болгаш моол дылды ажыглап чораан. 20 вектиң 20 чылдарын соөлзүредир ажыттынган баштайгы тыва школаларга эрги бижикинги моол дылды, а чамдык школаларга орус дылды болгаш орус бижики база еөренип эгелээн.

Тыва национал бижики чогаадыр дугайында айтырыг 1921 чылда Тывага үнген улусчу революциянын соонда тургустунган. Тыва бижикинчи элээн каш төлевилелдер кылдынган турган.

Бындыг төлевилелдеринчи бирээзинге 1927 чылда Москвага парлаттынган, орус алфавитке үндезилеттинген үжүглелдик бижиин хамаарыштырып болур. Ол номда *ө, ү, ң* деп үннерни дамчыдар *ö, ü, n* болгаш еске-даа хевирии ескерткен үжүктөр бар.

Ол-ла чылдарда түрк, япон, кыдат болгаш еске-даа чөөн чүк дылдарының шинчилекчиizi Евгений Дмитриевич Поливанов база тыва бижикинчи төлевилелдерин тургускан. Ол төлевилел чиде берген төлээде, соң чогум кандыг турганы билдинмес.

Тыва бижикинчи латин алфавитке үндезилеттинген бир онзагай төлевилелин 20 чылдарны соөлзүредир Чадаана хүрээзининч ламазы Монгуш Лопсан-Чимит (чамдык медээлэр ёзугаар алырга, Севээн деп лама-бile кады) чогааткан. Ол бижикинчи төлевилели архивте бар. Бынчалза-даа соң чамдык үжүктерининч чогум кандыг үннер илередип турганы билдинмес.

Бынчаарга 1930 чылдын июнь 28-те баштайгы тыва национал бижики кылдыр бадыллаттынган, латин үжүккө үндезилеттинген тыва бижикинчи эгэ төлевилелин моол болгаш түрк дылдар талазы биле эртемден Николай Николаевич Поппе тургускан. Түрк улустарга ол уеде нептерээн турган чаа түрк алфавитке үндезилээн ол төлевилелди ажыглааш, тыва бижики чогаадырынга элээн хөй эртемденнер, Москва, Ленинградка турган тыва сургуулдар,

Тываның куруне, культура, хөй-нини ажылдакчылары кирилкен.

1941–1944 чылдарда тыва бижикти орус үндезиннег алфавитче шилчиткен.

Тыва бижикти чогаадырынга тыва дылдың баштайты шинчилекчилериниң бирээзи Николай Фёдорович Катановтуң «Опыт исследования урянхайского языка» (Урянхай дылды шинчилээриниң шенелдэзи) деп 1903 чылда Казаньга үнген ному улуг ужур-дузалыг болган.

Тыва бижикти сайзырадып, ооң орфографиязын, пунктуациязын быжыктыраынга Александр Адольфович Пальмбах, Монгуш Дончунович Биче-оол, Леонид Борандаевич Чадамба, Шуллу Чыргал-оолович Сат дээш өске-даа эртемденнер, башкылар, парлалга ажылдакчылары улуг үлүг-хуузун киирген.

Тыва бижик республиканың ажыл-агый, культура, чечен чогаал, уран чүүл, эртем, улус өөредилгезиниң талазы-билихөгжүлдезинге улуг ужур-уткалыг болган.

Тыва бижик чокта, тывалар кандыг бижик ажыглап чорааныл?

Тыва бижикти чогаадыр дугайында айтырыг кажан тургустунганыл?

Тыва бижиктиң кандыг төлевилелдери турган-дыр?

Тыва национал бижикти кажан бадылааныл?

Тыва бижикти орус үндезиннег алфавитче кажан шилчиткенил?

Тыва бижиктиң ужур-дузазы чудел?

1. Номчунар. Бичии оол баштай кандыг бижиктер өөренип турган-дыр, ооң чаа бижикти өөренип алтырынга чүү дузалаан-дыр, чугаалаңаар.

Тыва бижикти кажан, каяя, канчап бодум өөренип алганымны бижикседим. Тибет болгаш моол бижик эртемнег, Ээрбек чурттүг Оюн Яанчаг-Бурулбаа деп кижи 1928 чыл үезинде, 8 харлыг турумда, мени болгаш мээн үем ийи оолду тибет ном-бижикке өөредип турган. Ынчалза-даа ону үр болбаанда хоруп каан. Ооң орнууга моол бижик өөренирийн база-ла ол башкым Эргил-оол болгаш Таңгытпай бис үшкө сүмөлээрge, өөренип эгеледивис. Моол бижиктиң үжүктөрин биживишсаан, доктаадып өөренип дооскаш, кожуп бижип турувуста, базала соксадып каан. Чүгэ дээргэ 1929 чыл үези, удавас чаа тыва бижик үнер деп чугаа чон аразынга тыштып келген. Ээрбек Кызыл хоорай чанында болгаш, хоорайлаан арбан, суму даргалары, арат чон «Соңгаартан эртемнег улус Кызылда келген, олар тыва бижик чогаадыр дээн-дир» дижип турганы шын болган.

1930 чылдың 9 ай ортан үезинде Ээрбек сумувузунуң төвү Ак-Хавакка араттар улаан-булун (кызыл-булун) деп бичии бажыңын тудуп дооскан. 1930 чылда чайын Ээрбектен Оюн Бопуушту Кызылга тыва бижик башкыларының түр сургуулунче суму даргазы чорудукан. Ол кижи күзүн 9 айда чедип келирге, арбан бүрүзүнден 15–18 харлыг оолдар, уругларны өөредип эгелээни ол.

Мен оон сураан дыңнааш, өөренир дээш баарымга, 10 харлыг оолдар, уруглар өөрөнмес, өөредилгө ному болгаш саазын, карандаш чедишилес, бир ном-бите 3 кижи өөренир, оон ыңай өөренир бажың бичии деп мындыг. Бопууш башкы бо сургуулдар бир ай ажыг өөренип дооскаш, арбан бөлүктөринге баргылааш, элээди оолдар, уругларны туржук, улуг-даа улусту бижикке өөредир дээш бистерни «сывырыш» чорудупкан. Ам канчаарыл? Хомудааным кончуг чаныш келгеш, демги-ле эрги башкын Янчат-Бурулбаа болгаш Оюн Дүпчек даайымга ыглаар чыгыны хомудап чугаалаарымга, даайым тибет номнуң тос эрээзин¹ дооскан, боду чазаныр, чуруп, парлаар кижи болгаш, тыва бижиктиң 29 үжүүн парлап бижип бербишаан, Янчат-Бурулбаа башкын-бите мени өөредип эгелээннер.

Бодум тибет болгаш моол бижиктерни бичии-даа болза өөренип турган болгаш, удатпаанда 29 үжүкту өөренип апкан мен. (*Василий Уйнукай.*)

2. Номчуңар. Чүүлдүң утказын допчулат чугаалаңар.

1930 чылдың он ийи ай... Күш-хүнезиним чүктеп алгаш, Хөр-Тайга сумузунуң төвү Сайыр-Аксынга чедип келдим...

Ол шагда саазын, карандаш деп чүве бар эвес. Калбак ыяштарны үстээш, хүл-бите быйзап-бызап, арыды үрүпкеш, сүвүр баштыг ыяш-бите аңаа шыйып өөренип өгеледивис. Он беш хире хонук өөренип чорувуста, кожуун чагыргазындан үжүглээр үжүк (үжүглел), каш санынг қыдышрааш, карандаш чорудупкан. Ындыг өөрүшкү кайда тураг! Бир эртен башкыныс 4–5 кижи аразынга бир дептер, кижи санынга-ла қырлыг кара карандаш, бир қыдышрааш берген. Тыва кишинин кажанда-даа тудуп көрбээн чүвэзи қылдыр үнелеп хүлээн ап, өөрүп, байырлап турган бис. Ол эдилелдерниң чыды безин дыка чаагай!

Ийи ай ажыр өөренип келгеш, үжүктерни кожуп, аттарыныс бижип тураг апарган бис. Өөрүүс аразында Ойдуп, Серен, Дадар-оол, Тойлу база мен эки өөренген бооп турдуус. Оон барымдаазы – ынчан бис моол бижикти бичии-бачыны көрүп турганыныс кончуг дузалыг болган. Ынчан албан хөрээн моол бижикке хаап турган.

Чүгле Хөр-Тайга сумузунга эвес, бүгү Тываның девискээринге ол чаа латин үжүккө үндэзиллээн бижикти ындыг яңзылыг өөренип өгелээн болгаш чаа орус алфавит чогааттынгыже чедир, бүгү Тывага албан хөрээн оон-бите чорудуп турган. Тускай үжүк-бижик чок чораан тыва улус 1930 чылдан өгелеп тускай үжүк-бижиктиг болган.

Үжен чылдарда сумуларга эге школа турбаан-даа болза, бижикке бичии-ле өөренип апкан улус аалдар кезип чорааш, улуг-биче бүгү чонну бижикке өөрөткен, бодунуң үндэзин дылын кончуг хүндүлөп чораан. (*Михаил Чамыян.*)

¹ Тос эрээзи – мында: «эн берге чери» дээн уткалыг.

7 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ.

3. Чайгы дыштанилга үезинде чүнүү кылганыңарны, чижээ, ада-иендерге, улуг улустарга кандыг ажыл талазы-бile дузаалашканыңарны, кайнаар дыштанил турганыңарны, кайнаар походтап азы экспурсиялап чорааныңарны, кандыг солун азы коргунчуг ужуражылгаларга таварышканыңарны сактып, чогаадыгдан би-жиңер.

Чогаадыгга устүндө айтырыгларның иштинден сонуургаан темаңарны ши-лип алышар. Чогаадыгның адын боттарыңар бодап тып алышар.

Морфология деп чул? Морфологияга чүнүү өөренирил?

Синтаксис деп чул? Синтаксиске чүнүү өөренирил?

Морфология биле синтаксис кады дылдың кандыг көззөн тургузуп турадыл?

Морфология биле синтаксистиң холбаазын болгаш ылгалын чугаалаңар.

§ 2. Сөс каттыжышкыны болгаш домак.

Сөс каттыжышкынында болгаш домакта сөстерниң холбаазы.

4. Тире демдектерниң мурнунда болгаш соонда сестерни деңнендер. Оларның аразында ылгалы чүл, боданышар.

Карандаш – кызыл карандаш, бижири – чарапшыр бижири, эки – эки харылаар, дыка – дыка чаптанчыг, дәэди – дәэди өөредилгө чери, чыылган – чыылган чон.

Сөс каттыжышкыннары кандыг сөстерден тургустунарыл, оларны чүү деп адаарыл? Устүнде мергежилгеде сөс каттыжышкыннарын көргүзүңер.

5. Сөс каттыжышкыннарында чугула (өзек) болгаш чагырткан сестерни айтыңар. Дүжүрүл бижээш, чагырткан сестерниң адаан иий, чугула сестерниң адаан чаңгыс шыйыг-бile шыйыңар.

Сериин күс, ынак школам, кызып өөренир, ыяш олуртур, эки шынарлыг, улуг-хүнде дыштанир, дагже үнер, хөй хой, чүс хураган, дыка ырак черлер.

6. Шыйыгның оң талазында чижектер-бile солагай талазында чижектерни деңнендер, ылгалын айтыңар. Оларның кайылары сөс каттыжышкыннары, кайылары домактар-дыр?

чайгы дыштанилга
тайганың кат-чимизи
тараа ажаап алышкыны

Чайгы дыштанилга төнген.
Тайганың кат-чимизи бышкан.
Тараа ажаап алышкыны кидин
тулук.

кускү ажыл
башкы хар
хаактаарынга белеткенир

Күскү ажыл удавас доостур.
Башкы хар тайгада чаапкан.
Хаактаарынга белеткенир силер.

7. Каартыр парлаан сес каттыжкышкыннарының чугула болгаш чагырткан сестерин айтыңар, оларны эге хевирлеринге ушта бижээш, чугула сестерниң кандыг чугаа көзээ биле илереттингенин кырынга демдегелеп бижиндер. Ук сес каттыжкышкыннарының грамматиктиг уткаларын дараазында белүктөрниң кайы-бирээзинге хамаарыштырыңар: 1) чүве болгаш соң ылгавыр демдээ; 2) кылдыныг болгаш соң уези; 3) кылдыныг болгаш ацаа таваржыр чүве; 4) кылдыныг болгаш соң демдээ; 5) кылдыныг болгаш соң угланган чери.

Чингир ногаан бүрүлерде дуне дүшиен шалыңнарны хүннүн алдын согунчугаштарзыг херелдери чассыда берди. Чайы хүннүн амылыг-ла амьтанга бараан болур дээш, мага-бодун көзүлдүрүп келгени бо.

Хенертең дүктүг-ары ужуп келгеш, соң талакы чаагымны ал-соора алды. Девидээн шиим-били соң сый дээн уүнчэ көре бердим. Ары кайда боор, та черже, та дээрже кылыйтыпкан. (Монгуш Доржу.)

8. Номчуңар. Каартыр парлаан сес каттыжкышкыннарының баштай чугула болгаш чагырткан сестерин айтыңар, соң соонда ол сестерниң аразында холбаазының хевирин тодаадыңар. Ол сес каттыжкышкыннарында сестерниң аразында холбаазын барымаалап, оларны дараазында белүктөрөгө хамаарыштырып ушта бижиндер: 1) каттыжылга: ... ; 2) хамааржылга: ... ; 3) башкарылга: ... ; 4) тааржылга:

Бо чугааны Каа-Хем өрү чурттуг бир малчындан дыңцаан мен...

Малчының чугаазы бо-дур:

Ынчан Теректиг аксынга дузалакчы кадарчым-били ийи өг орган бис. Хар кылыннаап, күс орайтай берген турган чүве. Кыштаглаар дээш хыл кырында келген үевис ол.

Теректиг дээргэ өрген дег кадыр каъттарлыг, кара пөш шып-кан тайга аразында хап баткан бичии хем. Ол баргаш, ырак эввесте Каа-Хемгэ безин четпейн чиде бээр.

Бичии хемниң бажында дыт, шиви, пөш үнген. Тайга төнери билек, теректөр эгелээр. Ынчангаш Теректиг деп адаан. (Кызыл-Эник Кудажы.)

9. Номчуңар. Баштайгы болгаш сөөлгү домактарда сес каттыжкышкыннарын, оларның сестериниң аразында холбаазын айтыңар.

Улангомдан Сагил сумузунчे бисти үдең чораан ийи моол дарга ийи аңгы төрөл белүктөрөг чарлыг улус болганын мырынчай чаа билиш алдывыс. Аймактың Чурукчулар эвилелиниң даргасы Э. Сүхэ – дербет, а Чурт-шинчиел музейиниң директору Т. Бямбадорж – баяат. Таптыг дыңцаан чоруурга, баяат, дөрбет-даа чугаада «тыва» сестер хөй. Тараа соктаар херекселди баяаттап чүү дээрин сонуургаан мен: «сохаа, шаамуур» дээр болган. Бистиң Эрзин улузу бо-ла согааш, баланы база барык ынчаар соктааш, «шаамыр» деп адаар.

Чогум бо моол аймактарны дыңнаарга, бот-боттарын билишсін дәэш ындыг бе, колдуунда чаңғыс ниити калға дылдыг болур чораан. Колдуунда бо дыл қырынга амыр-менди солчур, чолукшуур, чугаа-соottажыр. (*Седип Монгал.*)

10. Номчуңар. Скобкаларда сестерниң утка аайы-бile кайы сестер-бile холбашканын, оларның кандыг падежтерге турарын тодарадыңар, чугула сес-бile холбаазының адын адаңар. Скобкаларны ажытпышаан, сес каттыжыныш-кыннарын ушта бижицер.

Василий Баданович чаа өөредилге чылышының (эге хүн) турас-кааткан байырлыг (шугум чыскаалы) ажыткан-на. Диңмиттиг адылл часкаашкыны болгаш баян үнү үдең турда, сески классчылар ботта-рының салгакчылары – бирги классчыларга (белектер) тудускулаан. Яңзы-бүрү өңдүг карапаштар болгаш каас шокар чуруктарлыг (номнар) тудуп алган бичии уругларның өөрүшкү болгаш чоргааралы арыннарында чайнаң турган. Ол бүгү ниитиниң байырлалдыг ыйт-шимәени, (хөгжүм) үнү болгаш (белек) тудускан аныяк угбаларының, акыларының: «Эки өөренир сiler» дишкен чагыглары, күзелдери (бирги классчылар) угаан-сагыжындан кайын белен балаттынар деп! (*Биче-оол Ондар.*)

§ 3. Иий болгаш чаңғыс чугула кежигүннүг домактар. Чугааның сорулгазының аайы-бile домактарның хевирлери.

11. Чаңғыс чугула кежигүннүг болгаш иий чугула кежигүннүг бедүүн домактарны айтыңар. Чаңғыс чугула кежигүннүг домактарның чогум кандыг хевири мында бар-дыр? Каартыр парлаан домактарны дүжүруп бижәеш, кежи-гүннер аайы-бile сайгарыңар.

Ноябрь. Орай күс. Улуг соок чок. Хүндүс хүн карааңың чылышы дегет. Кеңәэликтей шырырныктыр сырыннай каап, оон чоорту чылыш, дүне муңгашталдыр бүргеп-бүргеп, даң бажында харын уруп келген. Хүнзедир аязыр шинчи чок. Хар кезек-кезек чагышаан. Дашкаар соңгадан көөргө, тудуш муңгаш ак чuve, кудай кандыг-бир хуулгаазын, хензиг, ак чечектер саарыш турганзыг. Эрес-оолдуң хары ам бежен сес. Мынча назы иштинде амыдыралдың кандызының көрбәэн амытан дәэр... (*Монгуш Бугажык.*)

12. Аянның номчуңар. Медәэ, айтырыг болгаш кыйгырыг домактарын айтыңар.

Хоор чонум! Мен база сес айыткан, чuve чугаалаай деп. Дыңнаң, болгаап көрүңдерем. Севил Чамбаевна бистин маңа хып дәэн аныяк кыс келди. Ам көрүңдерден: кап-кара бажы кажарара берген. Чалар от дег чалыш назының бистиң менди-кадышыыска бергени ол-дур. Кандыг ийик? Соокту соок дивес, изигни изиг дивес, дүне-даа, хүндүс-

даа бо-ла келир. Та чежевистиц амы-тынын хайлыг кара өлүмнүң аспаандан адырып ап, чырык өртөмчейге чыргап чурттаар назыны высты узадып бербээн деп! Бо хире улуг буянныг кижи-дир! Ынчангаш бүгүн төдүвүс ооң мурнунга мөгэйип, чүс-даа чылда, анай-хаак дег, аныяк-чалыы чурттазын деп йэрээп каалы, чонум! (Сергей Пюроб.)

13. Номчунар. Айтырыг домактарын тывыңар. Ол домактарда айтырыглар чүнүң дузазы-бile илереттинген-дир?

Адашкылар дөңгелик баарында, пык кыдырында аалга келген.

— Па, бо адашкылар дийин моң. Че, кайынын бээр келдинер, кайнаар чедер сiler? Хaa, бо эрниң шыыраан, карааның шоваа деп чувезин.

— Сilerниң чылгыңарда хүрең кулун бар-дыр. Кайы аскырның оглу ирги? — деп, Сарыгбай дораан-на дорту-бile чугааның аянын ескертилген.

— А бо сээң Чүгүрүк-Хүрекиңниң эвес чүве бе? Энир чылын алаакка бо чылгы-бile кады чайлады чоп...

— А мен бо кулунумну сilerге канчап берип шыдаар кижи мен? А сен Чүгүрүк-Хүреки еске кижиге бериптер шааң бар бе ынчаш? (Виктор Чолтуң-оол.)

14. Дүжүрүп биживишаан, домак бурузүнүң сөөлүнгө чогуур бижик демдек-терин салынар.

Ынчан республиканың аныяктарының фестивалы эртип турган Чай кадында Саарбайның база ооң кырган-ачазы Шымбай ирейниң амыдыралын дыка сонуурган айтырдым Саарбай ортумак школаны дооскаш, төрээн колхозунда саанчылап турар болду А Шымбай ирей школада таңныылдавышаан Ам кырган-ачаң адыглар аалдавайн турар бе Аалдавас чүве кайда боор, башкы А будуң канчап тур сен, Саарбай Мен база аңнап каап тур мен Эрткен кыжын шелээлэп алгаш, 20 киш, 300 ажыг дииң өлүрдүм Ынчап турувуста, демги-ле чарлакчы оолдуң: Саарбай, ээлчээн келди — дээн үнү сценадан дыңналып келди. (Кызыл-Эник Кудажы.)

15. Аянынг номчунар. Алгы домактарын айтыңар. Алгы домаа деп чул? Ооң еске домактардан ылгалы чул?

1. Сентябрь ай чурукчуус
Шевер чажыт холу-бile
Хемнэр эрии эзим, сында
Хевис аргып эгеледи.

2. Эрте күсүк аргаже кир,
Эмзиг, таңзыг айзыдай бээр:
Дытсыг, пөшсүг, хүнзүг, шыксыг —
Тынып ханмас ышкаждыгай!

Каш он дылда шулуунапкан
Кандыг күшкөш ында чогул!
Эзим будуу дөгере-ле
Эткир, хөөнгүр чадаган-на!

3. Кадак ак-көк дээривисте
Кастар далбый болу берген.
«Чазын чанып келир бис!» – деп
Чалгын чайып кыйгыржыр-даа.

Степан Сарыг-оол.

§ 4. Домактың көжигүннери.

16. Номчуңар. Домактарның чугула көжигүннериң айтыңар. Домактарның кайылары ийи чугула көжигүннүүг, кайылары чангыс чугула көжигүннүүгүү, чугаалаңар. Чугула көжигүннери кандыг чугаа көзээ-били илереттингенин тодара-дыңар. Баштайты ийи домакта сөстерниң аразында холбаазын тайылбыраңар.

1. Кукуруза черниң өңүн хунаапкан. Кулузуннуң колхоз шөлү ногаан. 2. Оът-сиген ногаарапган. Хектер үнү чайтыгайнып турар. Тере-Хөл дыка чараш. Кезек-кезек оймактар. Өң-баазын чечектер-били шыптынган. Хорагай чадып каан дег. 3. Майның ортан үези. Хүннеп-даа турар. Чаал-даа турар. Магалыг-дыр! Суур чанында шөл. Ол шөлгө мөңгүннелчек чалгыннарлыг самолёттар ууруук-суурук хонуп-ла турганнар. Оларның бирээзинден Шымбай ирей каттырымзап үнүп келген. Ирейни суурнуң улуг, биче чурттакчылары үглөп-ле турганнар. Фөрүшкү. Хұлумзұрұг. (*Кызыл-Эник Кудажыныы-били.*)

(17.) 17. Номчуңар. Домактарның чугула көжигүннериң чогуур айттырыгларын салып турғаш, айтыңар. Дүжкуруп бижээш, кол сөстерниң адаан чангыс, сөглекчи-лерниң адаан ийи шыйыг-били шыйыңар.

Бөрү дезипкен. Үңгүр куруг калган. Аалга Курмаш дээр оол чурттап турган. Караа ажыттынмаан берзекчигеш адаа таварыш-кан. Бөрү оғлу аалга өөрени бәэр чадавас.

Курмаш берзээнден чарылбастаан. Оол оозунга чемненир тавак тып берген. Мойнунга чымчак баг мончар кылып алган.

Ийи хонук әрткен. Бөрзектиң карактары ажый берген. Ынчалза-даа өгден ол үнмәэн. Дүне Курмаш берзээн хойгарыш алыр. Оол эң-не ынак қырган-авазындан безин аңгы удуур апарган.

Тен диштерлиг араатанчыгаштың балдыры ам-даа дыңзываан. Кылагар дүктерлиг көк араатанчыгашка оолдуң шак ынчаар хандыкшаанынга чүгле қырган-авазы таарзынmas турган. (*Mухтар Ауэзовтуу-били.*)

18. Номчуңар. Домактарның кол сөстерин болгаш сөглекчилерин айтыңар. Сөглекчилер кандыг чугаа көзектери-били илереттингенил, кандыг айттырыгларга харылаарыл, тодарадыңар.

Бінчан мен Тере-Хөлгө башкылаш чеде берген мен. Физика башкызы мен. Баштайғы үеде мен аңаа әки-ле таарзынмай турдум. Суурну долгандыр кара әзимнер бар. Бінда аң-мең долу. Танырым кижилер чок. Кичәл соонда номчуттунуш оруптар турган мен.

Біндың амыдырал үр болбаан. Удаваанда ажыл-ишиң چымыжы мени хәме ашкан. Таныш-көруш база әңдерли берген. Школа таңнылы ашпак мәен кончуг таныжым ашарған. Ол дәэрге мәәң өөреникчим Саарбайның қырган-ачазы кижи. Ол бичии уруг қырган-ачазының қолунга есken. Бінчан Саарбай интернатка чурттағ турған. А қырган-ачазы суурнуң қыдырында бичии борбак бажында. Қырган таңнылдың ады – Шымбай.

Шымбай ирей ажылтынга кончуг ак сеткилдиг. Өөреникчилер-ниң аңаа ынаа аажок. (*Кызыл-Эник Кудажынысы-бile*.)

Кайы домакта кол сөстүң кандыг көргүзүкчүзу бар-дыр, тывыңар.
Кайы домакта кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире салғаныл? Чүгे?

19. Дүжүрүп бижицер. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң адаан шыйыңар. Олар кандыг чугаа кезектери-бile илереттингенил, айтыңар.

1. Дамырактар каттышкаш, хем болур – тарамыктар чыылгаш, күш болур. (Ү. д.) 2. Орланак дәэрге өөрүнүң берип каан шолазы дәэр чораан. (С. П.) 3. Чаңгыс кезек от болбас – чаңгыс кижи кижи болбас. (Ү. д.) 4. Эткен сезүнге ээ болур. (Ү. д.) 5. Кежәэликтей ашарған. Дәэр дәэрге доо-ла оранчок шулу ақ-кек чүве турған. (С. Т.) 6. Ол болза дүн күжу. (С. С.) 7. Эки қылган ажыл – элеп читпес алдар. (Ү. д.) 8. Экер-оол – школаның эң әки күш-културжузу. (С. П.) 9. Мен бодаарымга, Чолдак-Степан дықа-ла бай турғандыр. (С. Т.) 10. Албанчы ийиги иевис турған. (С. Т.) 11. Тос катап тос сезен бир болур. 12. Чоннұң көөрү – шолбан караа. (Ү. д.)

Кайы домактарның сөглекчилини холбакчыларлыг-дыр? Чүге?
Сески домакта кол сөс биле сөглекчиниң аразында тирени чүге салғаныл?

20. Номчуңар. Домактарның кол сөстерин болғаш сөглекчилерин тызыңар. Олар кандыг чугаа кезектери-бile илереттингенил, айтыңар. Дүжүрүп бижи-вишаан, турза чогуур тире демдектерни салыңар. Оларны чүге салғаныңарны тайылбырлаңар.

1. Сиген кесчири мәәң хұләэлгем. (С. С.) 2. Менгилиг тайгазы сыйн-мыйгак, элик-хұлбустүң ёзулуғ турлаа. (Х. О.) 3. Артыш-оол биле Әгерек найыралдыг өңүктер. (Х. О.) 4. Шериглерниң паараны кожууннардан хавырып эккелген әрги сарығ-қидис өглер. (С. Т.) 5. Саазын биле демир-үжүүм чарлып болбас өңүктерим. (Ә. К.) 6. Чуртум әэзи ажылчы чон. (К. С.) 7. Дүннү халаан әртengи хұн хаяязынчे дүрген ужуп орарывыс ырываыс ол. (С.) 8. Келген аалчы

алдын күс-түр. (С.С.) 9. Мендилемек таныштывыс: Мерген биле Орлан болду. Авалары саанчылар. Ачалары комбайнёрлар. (Л.Ч.)

21. Номчуңар. Баштай домак бүрүзүнүң чугула көжигүннерин, оларның кандыг чугаа көзектери-бile илереттингенин айтыңар. Ооң соонда ийги черге көжигүннерин, оларның чогум кандыг көжигүннер болурун, харылаар айтырыгларын тодарадыңар.

Бир кыжын Булун-Бели деп черге чылгы кадарып кыштадывыс. Турлаавыстың артын чарыында мәзур-мәзүр кара хаяларлыг кадыр даг хереп алган. Мурнуу чарыында кылагар ак хову херли берген. Ооң ындында ынаар ырак эзимнерлиг сын көгерип чыдыр. Бистин үстүү чарыывыста ой аксында суг бажы бар. Кыжын оон унген суг улут тей кылдыр булуктай бээр. (Сергей Пюробю.)

Домактың, кандыг-кандыг ийги черге көжигүннерин билир силер?

22. Номчуңар. Домактарның ийги черге көжигүннерин: тодарадылгаларны, немелдерни болгаш туруштуң, уениң, чылдагааниның, сорулганың, кылдының аргазының байдалдарын тывыңар. Оларның кандыг чугула көзектери-бile илереттингенин, кайы көжигүннерге хамаарышканын болгаш кандыг айтырыгларга харылаарын тодарадыңар.

Өг чанында кожагар бар. Арганың ужу ында кәэп төнген. Бирле хүн Шериг-оол тооруктүг пештер кеөр дээш арга кезиз чорупкан. Селбегер чоон пеш чанынга келген. Ону дээр шаар магадаанзыг кайгап турган. Ыя ол аразында ооң кулаанга бир-ле чувениң чиктии сүргей сыйылааны дыңалган. Кандыг-бир араатан эвес ирги бе?

Шериг-оол корткаш, пешке оңгуланы турупкан. Бичи шокар аңчыгаш шеттер аразындан үне халааш, ийи-үш сыйылады алгырылаан. Оон ужа-тура хокпаалыктап чоруй, шеттер аразынче кире берген. Удаткан чок чылбыгыр кызыл аң үнүп келгеш, чыдышыргап дилегзинген. Ол аң Шериг-оолду эскербээн хире. Бөру деп бодааш, Шериг-оол корга берген. Пешче үне халааш, ооң будуктарындан так аспактаныпкан. (Салим Сүрүн-оолдуу-бile.)

§ 5. Чаңгыс аймак көжигүннерлиг домактар.

23. Номчуңар. Чаңгыс аймак көжигүннерлиг домактарны айтыңар. Оларда кандыг чаңгыс аймак көжигүннер бар-дыр? Ол көжигүннер аразында чүнүң дузазы-бile холбашканыл?

Дүүнгө чедир мени улус «өөреникчи» деп адаар турду ... Ам бөгүн өөреникчи эвес мен. Ынчаарга кым мен ынчаш? Билдинмес. Ажылчын эвес, тараачын эвес... Чиктиин аа, бо арам-безерек байдалдың!

Бистиң ортумак школаны доосканызыска тураскааткан ба-
йырлыг кежээвис дүүн эртти. Мага хандыр-ла ойнап-хеглеп, тан-
цылап алдывыс!.. Таптыг-ла «дан бажы шара-хере, даш бажы сарыг-
шокар» турда, бистер шупту четтинчилик, паркче марштап
кириптивис...

Паркка чеде бердивис. Бистиң аравысса моон соңгаарғы план-
нар болгаш күзелдер дугайында чугаа эгеләэн. Оод түңнелиндөн
илерәни болза келир үениң башкылары, әмчилери, инженерлери,
ужудукчулары, юристери болгаш бир журнализи мында чыгылыш
келген улус бооп-тур бис. Ол чүл? Чалышы назынның бардам күзелдери
бे? Чок! Бистиң мурнувуста бүгү-ле оруктар, бүгү-ле әжиктер ажык-
ла болгай. Күзәенивисти чедип, сураанызысты тыш алыр бис. (*Дандар-
оол Сарыкай.*)

Чаңгыс аймак көжигүннер дел чүл, долу харыыдан беринер.

Чаңгыс аймак көжигүннер домактың кандыг көжигүннери болуп болурул?

Бижимел чугаага чаңгыс аймак көжигүннерни чүнүң дузазы-бile аңгы-
лаарыл?

24. Номчуңар. Чаңгыс аймак көжигүннерни болгаш түңнекчи сөстерни
айтыңар.

1. Ачамга арткан чuve: дөңгүр кек инек, каш хой – ол-ла. (*O. K.*)
2. Оймак-оймак аян шыктарда ак-даа, сарыг-даа, кызыл-даа, кек-
даа – кандыг-даа чечек бар. (*C. C.*) 3. Чер кырының географтыг
тургузуунуң кол-кол хевирлери: хем, ортулук, шынаа, хову, даг,
тайга – шупту-ла мында чаңгыс черде деңер даан. (*D. C.*) 4. Оларның
өңүнктери – Хенче-Кара, Хек-кыс база-ла олардан дудак чок бедик
күзелдиз, чаагай чуртгалгының ачызын көрүп турарлар. (*O. C.*) 5. Шала
кырында бызаңчының бүдүрүп кааны чүвелер-ле хәй: шилдеп каан
соңга көзенектери, кастактар, эргиннер, сандайлар. (*C. C.*)

25. Дүжүрүп биживишаан, турза чогуур биче сектерни салыңар. Чаңгыс
аймак көжигүннерниң адаан шыйыңар. Олар домактың кандыг көжигүн болурун,
чугааның кандыг кезээ-бile илереттингенин тодарадыңар.

1. Веденей Тарбаган болгаш Чолдак-оол суглар чорупту-
лар. (*C. T.*) 2. Ачаларын аваларын акыларын угбаларын ажыл-
ишке дөзеп өскен амыр эвес оолдар болду (*L. Ч.*). 3. Ары Улуг-Хем
ол ынчаар чон шагда-ла колхозтапшан дижир чuve (*M. Д.*). 4. Эртөнгү
хүннүң херелдери даглар баштарында чаа-ла шонгулап келген болгаш
хемнинң иштинче чоорту-ла соястап бады кел чыткан. 5. Чокпак-
чокпак терек дыттыг чодураалыг кызыл-кattыг арыгларга кире бээр
сен: алдын-сарыг бүрү чорде чымчак терен сүстүп чыдар шылышт-
кайныш дагжап чыдар. (*C.*)

26. Номчуңар. Бо узүндү кандыг темага хамааржырыл? Сөзүглелдің утказын допчулап чугаалаңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтыңар.

Эргилип аккан Ээви хемим,
Эдержип ескен өөр чергем.
Сундугуп аккан Сумдайрық хемим,
Суражып ескен өөр чергем...

Бұрындыстың сөстериндең дүштүрүп бодаарга, Сенғил тываларының ада-өгбелері Кара-Ыртыштан бәэр чуртташ чорааны билдинип тудар. Бөгүнгү байдалдан көөрге, Сенғилде Коктогай, Ак-Хава, Сумдайрық, Саян, Саар деп черлерден келген кижилеринң ажы-төлү, қырган ирейлер, энейлер Соян, Бургуут, Сарыглар, Делег, Агван, Чирик, Мелжен, Тос-Кириш, Ооржак, Шувудак, Касак, Хөйек, Иргит, Даңгак, Монгуш, Шанагаш, Тыртышаш, Чаоду, Адай, Шунгуюр, Кара-Сал, Кара-Төш, Хойт, Чаг-тыва деп фамилияларны әдилеп чораан. Он сес чус чылдың ортаа үезинде сарыг шажынын хүләэп алган. Сөөлгү үеде кыдат черден ажып келген кижилер шажынын чүдүлге, чаңчыл-ёзу билбес, чүгле хамга тейләэр турған. Індиғ хам сүзүктүглер ам-даа бар.

Бистиң чоннуң эрте шағдан бәэр аң аңрап, соң-бile амбыдырап чораанын чергий, маспак, согун, ча деп әдилелдер херечиләэр. Оларны ам-даа әдилеп чор бис. Ол ышкаш тараа сайзырадып чип чорааны даш маспак (дәэрбе), уур, бала, ыяш-соо, хымыш, десни чижектиг савалар, әдилелдер чамдык кижилерде ам-даа бар.

Хеп аймаа арай моолчуй берген. Чирик әдектиг алғы тон, хертеш баштығ тыва идик кедер кижилер эвәэжәэн... (Конғар Шанагаш.)

§ 6. Адалгаларлыг, кирилде сөстерлиг болғаш кирилде домактарлыг домактар.

27. Номчуңар. Адалгаларны айтыңар.

1.

...Сагыжынга дүүнгү бодалы кирип кәэрge, дарганың холу телефонда барған.

— Алло. Экии, Сайлыш Саарбаевна! Че, семинарыңар кандыг эртти, дунмай?

— Эки-ле, Иван Сагаанович. Кылыш чүүлдерни бижигилеп алдым.

2.

— Че, дарга, силер дүштеп алгаш келиңер ам. Ийи шак үезинде бичии чугаа кылыштар бис.

— Байыр Сүгееевич, бажынга кады барып, шайлай кааптаалыңарам. Столовая хааглыг боор, септелгеде.

– Четтирдим, Иван Сагаанович. Дөө арыг кыдынында чечектиг чодурааның магалының көрем. Бис ынаар бараалы, хүнезиннинг улус бис – дәэш, Байыр Сүгеевич чолаачызынчे көрунген. (*Көк-оол Чамыян.*)

Адалга домактың кайызынга туруп болурул? Домакка адалганы кандыг бижик демдәэ-бile, канчаар аңылаарыл?

28. Адалгаларны чогуур бижик демдәэ-бile аңылавышаан, дүжүрүп бижиндер.

Мәэң солунну шуут-ла холдан салбазымны көргеш, ачам, авам база башкы үштүң аразынга мындыг чугаа болган:

– Оглум бижикти кыйгырып туар апарған – магалыг чүве бо-ла-дыр! Ол эртем бижип каан солунунарны биске садып көрүңерем дуцмам! – деп, ачам башкыга чалынган-даа хевирилиг дилег кылды эвеспе.

– Сатпас чүве-дир акым. Аалдарга бижик айтып чоруур солунум-дур.

– Черле эргежок садып көрүңерем күжүр дуцмакым! – деп, авам база чугаага киржи берди. – Мынчаар шуудай берген кижини канчап узэр боор! Башкыга бо кокай-ашактың (бөрүнүң) кежин союп бер!..

– Кымга-даа сатпас, харын артык болза, анаа бәэр ужурлуг чүве-дир ийин күжүр ақыжым! Мен ам Алдырык артында аалдың улузун база бо солун-бile башкылаар-ла болгай мен. Бо чокта хоржок! – деп тургаш, ава-ачамдан башкы арай боорда адырлып алган. (*Монгуш Эрген.*)

29. Аяның номчунар. Адалгаларны айтыңар. Оларның кайыларын бөдүүн, кайыларын нарын деп болур-дур? Чуге? Адалгаларның сөөлүнде чуге бирде кийгырыг демдәэ, бирде биче сек салганыл?

Ак-көк оран! Албаты чон! Хөрек-чүрек хөглөп келир хөгжүм, ырдан эгелендер! Куда-дойнун самын самнап, курай ырлыг хөгләэлиндер! Алтай, Саянның ары, өвүр эдектери, айдың чырык ёртемчейниң ара-албатызы, ажы-төлүмнү алгап, хөглезиннер, ырлазыннар! (*Владимир Серен-оол.*)

30. Дүжүрүп бижиндер. Бижик демдектерин салыңар. Кирилде сөстерни болгаш кирилде домактарны тывыңар, оларны чогуур бижик демдәэ-бile аңылаңар.

1. Ол чазын чаялан бооп аңнап чорутпаан болзумза, бо айт кулун турда бөрү чип каар турган-дыр. (*К.-Л.*) 2. Хевирин бо-даарга бо дүжүметтер шеригниц хөйүн боо-чепсээн көргеш-ле угаан оскунуп корткан. (*С. С.*) 3. Даңзычы харын экизи көрген менээ болчу бәэр эвеспе. (*С. С.*) 4. Силер мен бодаарымга шагзыраан-дыр силер. (*Л. Т.*) 5. Даг агаары чугаа-даа чок кижиниң кадыынга дыка эки. (*Т.*)

Кирилде сестерни болгаш кирилде домактарны бижиктиң кандыг демдектери-бile канчаар аңгылаары?

31. Кирилде сестер болгаш кирилде домактарлыг дөрт домактан чогаадыңар. Кирилде сестерниң болгаш домактарның чугаалап турар кижиңин кандыг хамаарылгазын илередириң тайылбыраңар.

32. Дүжүрүп бижиңер. Домак сестерни айтыңар. Турза чогуур бижик демдектериң салыңар.

1. Силер мында кандыг-бир херектиг-ле чор силер ыйнаан? – Ийе ындыг ийин. (П.) 2. Бо ширтектерни бодуңар кылган силер бе угбам? – Чок. Школада өөренип турар уруувус бар. Чайын дыштанып келгеш, ооң чуруп, сырыйып берген чүвези-дир ийин. (С. П.) 3. Чүү болду? Бөрүлөр келди бе? – Чок-чок. Элик огуурага, ээрэ бердилер. (М. Д.) 4. Ооң чылдагааны чүү деп бодаар силер? – Ой та. (С. С.) 5. Эки-ле-дир бе? – Экии! (С. С.) 6. Билдин бе? – Чая билдим. (С. Т.) 7. Улуг кижи амыр-ла чүве-дир авай дәэйн шүве? – Ыык. Эңмежоктула чидивис дәэр бис. (С.) 8. Четтирдим башкы четтирдим. (К. К.)

33. Номчуңар. Адалгаларны, кирилде сестерни болгаш кирилде домактарны айтыңар. Оларны бижик демдектери-бile канчаар аңгылаанын чугаалаңар.

Экии, бо чагааны номчуур кижи. Чаңгыс ама саазынга каш сөс бижиир бодаан мен... Бистин уругларывыстың (Школа-интернаттың ажылдақчылары кижицидип турар уругларывысты ынчаар адаар улус бис. Өөрөнген чаым-бile чагаага база «Бистин уругларывыс» деп бижип ор мен.) кадыны багай дәэрден башка, кан кадык уруглардан дорайтаар чүзү-даа чок. Олаф ышкаш экти будун, хырны тодуг, чаңгыс сөс-бile чугаалаарга, шупту чүве четчир. Чүгле четпес чүүлдер – кадыкшыл, а хамыктың мурнунда ада-иезинин әргеледип чассыткан чыллыг сөзү, чырыра түдүп күспактаан чымчак холу. (*Шаңғыр-оол Сұзаң.*)

34. Номчуңар. Утказын допчуулап чугаалаңар.

Чашты ак сеткилдиг, төлептиг кижи кылдыр кижицидеринге бистин өгбелеривис тыва улустуң аас чогаалдарын кончуг билдилиг ажыглап чораан. Тоолдарның, үлегер домактарның, кожамыктарның, тызызыктарның утказы ханы, ынчангаш оларның кижицидикчи дәэжи улуг. Ак сеткилдиг болур кылдыр кижицидеринге Ак-Сагыш, Карап-Сагыш альшкылар дугайында тоолду ыдыш бәэр турган. Ак сагыштыг дуңмазы барып-барып байыр, а кара сагыштыг акызы чазыйлап, дуңмазынга кара сеткил сеткип чорааш, адиг чемижи болу бәэр. Маңаа немей мындыг үлегер домакты кирип болур: «Даг дег караны довук дег ак базар». Ада-ие аас чогаалын ажыглап тура, ону амгы амыдыралга дириг чижектер-бile бүзүредип бадыткаар чораан... (*Валерий Шаравин.*)

ТУСКАЙЛААН КЕЖИГҮННЕРЛИГ ДОМАКТАР.

§ 7. Тускаялаашкын дугайында билиг.

35. Солагай болгаш оң талаларда домактарны номчуңар, оларның аразында ылгалын чугаалаңар.

1. Оң ындында чодур-чодур теректер баарында кезек-кезек талдар болгаш чодураалар, иелериниң эдектериinden туттунгулаан уруглар дег, бөкперлешкен. (*Юрий Кюнзегеш*.)

2. Даайы аал мурнунда шыкты кежир саяктадып орган.

3. Силер мәэң адайемниң ындыг чаңын магалыг-ла улус чораан-дыр деп мактаар боор силер.

4. Катчылар менче холдарын чайып чоруй бардылар.

Оң талакы домактарда каартыр парлаан сестериниң уң болгасын тақа талазы-
бile аяны кандыг болурун тодарадынار.

Оң талакы домактарда каартыр парлаан иелериниң эдектеринден туттунгулаан уруглар дег; аңан мұнар доруг аъзының кырында шала тыртыйты, эрестии кончуг кылдыр саадапкан; педагог кижилиер; хөглүг ырлашышаан деп бөлүк сестер тускаялаан кежигүннер-дир.

Домактың кандыг-бир кежигүнүн улам тодарадыр дәэш, ону утка болгаш интонация талазы-бile онзаландырып ылгаарын тускаялаашкын дәэр. Онзаландырып ылгаан кежигүннерни тускаялаан кежигүннер дәэр.

36. Үзүндүнү баштай каартыр парлаан бөлүк сестер-бile кады аяныг номчудар. Оң соонда ол-ла бөлүк сестер чокка номчудар.

Күжүр Кула-Сарыг, быгыннары хыраалай берген, ээзиниң иитихеенүн билгенизиг, былгызын тыртышкан, шиммәэн чок турган. Кеденип бар чыткан анчыны бо шагының бижик-билиглиг кижиizi ырактан көрген болза, дыка солун: ол бирде, хаар демдек дег, доңгая-даа

Министерство
по делам о народе
Шокан № 9

бәэр, бирде, күйгүрыг демдәэ дег, хөндүрлү-даа бәэр, хар кырынга, тири демдек ышкаш, шөйлү-даа бәэр. Адак сөөлүнде, улуг сек дег, дүрүже бергеш, ыңды чиде берген. Аңнар, сезик алғанзыг, бөлдүнчү хонуп келген. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Караптыр парлаан бөлүк сөстерни бижик демдектери-бile канчаар аңгылаанын, оларны кандыг яныз чугаалаарын (номчуурун) топтал хайгаараңар.

Тускайлаан кежигүннерни чугаага үн аяны-бile, бижикке биче сек азы чамдыкта тири-бile аңгылаар. Чижээ: 1) Эзиr күш дег, эргий ышкаш, эктиңге кээп хонуксаар мен. (С. Пюрбю.) 2) Ажыл-ишке тишилвишаан, аажок херии базып ор бис. (В. Эренчин.) 3) Ававысты, чөңүк иевисти, кээргөп чоруур сен. (С. Сүрүң-оол.) 4) А. С. Пушкин – орус улустуң улуг чогаалчызы – Москвага төрүттүнгөн.

37. Дыңналдыр аянныг номчуңар. Домактарда тускайлаан кежигүннерниң кайда деңгелге, кайда байдал бооп чоруурун тайылбырланар.

1. Хат-шуурган болурга, сарыг-сарыг бүрүлөр, дүк-түмен күштар ышкаш, салдырткайнып ужуп-ла туар. (Х. О.) 2. Сүг ооң аксынга, Мергенниң ужарларынга чүве ышкаш, шылдыргайнып туар. (С. Т.) 3. Кула аъдының кырынче ол эзерин салыпкан, ынчалза-даа Тойон, чылгыга кандыг-даа сагыш салбаан чүве ышкаш, ырадыр шаап чоруй барган. (Н. Д.) 4. Найымдан бәэр, мынчага дәэр, назылааже кылган херээм – чүгүлүк күштүң чалгыны дег – шүлүктөрим ному бардыр. (Ю. К.) 5. Ак-оол, ашактың чанынга шала кырынга чыда, даартагы хүннүң дугайын бөдөвашаан, удуп хонган. (О. С.)

38. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Тускайлаан деңгелгелерниң адаан шыйыңар. Олар кандыг сестерге хамааржып туардыр, тайылбырланар.

1. Николай солаанинарже дидим болгаш чоргаар көрүп тургаш адашкыларже өткүт үн-бile чугаалаан: – Байырлыг эштер Диidim эвилелдиг болунар Коргуул чок демисежиңер Чaa үе келир. (К. К.) 2. Кылаң кара чалгыглар чаптанчыг чаш төлден оюн эрээн чүве дег катап-ла сүржүп келдилер. (Х. О.) 3. Чайлагдан көшкен дораан бисти Эргеппей-бile иелдиривисти ээн чадырга эккеп чылгы манадып каан. (С. П.) 4. Кыпкан оттуң чалбышкы дег кызыл туктар чалбырап тур. (Ю. К.) 5. Ылап-ла билдим дәэн ышкаш Тарак-оол ыыт чок турган. (К. К.) 6. Тараа. Чаагай тараа... Хөөкүйлерни бо кызыл-тастарны көрөм Мерген. (Х. О.) 7. Судак дыттың эләэн өрү үстүкү будуктарының аразында чааттан туткан уя хевирлиг чүве көстү-дур. (Х. О.)

§ 8. Капсырылгаларны тускайлаары.

39. Солагай болгаш оң талакы одуругларда домактарны деңненер.

1. Хөлчок улуг бөрү хола-хараган аразында шураарынга белен, бүрлү берген тур ийин мөң.

2. Бистер дашкаар үнүп келдивис, хат-даа демги хөвөэр сыйлавышаан.

3. Мээц буяиныг өңиүүм Дубровский Нева эриинге төрүттүнген.

4. Деревия старостазы Илья Дутиков оларга чеде берген.

5. Эх, ядараан чувени сени! – деп, Чыраа-Дайже көргеш, Танабай хорадап, аяар чугаалаан.

1. Хөлчок улуг бөрү, көк улдурук, хола-хараган аразында шураарынга белен, бүрлү берген тур ийин мөң. (*Степан Сарыг-оол.*)

2. Бистер, көзек кижи, дашкаар үнүп келдивис, хат-даа демги хөвөэр сыйлавышаан. (*Салим Сүрүң-оол.*)

3. Дубровский, мээц буяиныг өңиүүм, Нева эриинге төрүттүнген. (*Александр Пушкин.*)

4. Илья Дутиков – деревия старостазы – оларга чеде берген. (*Салчак Тока.*)

5. Эх, сени, ядараан чувени! – деп, Чыраа-Дайже көргеш, Танабай хорадап, аяар чугаалаан. (*Чингиз Айтматов.*)

Баштайгы дөрт эжеш домактын оң талакыларында караптыр парлаан капсырылгалар тодарадыр сөстерниң кайызында чоруур-дур? Ол капсырылгалар чуну илередир-дир? Оларны бижик демдээ биле аңгылаан бе?

3, 4, 5 дугаар эжеш домактарда караптыр парлаан капсырылгалар кандыг таварылгаларда бижик демдектери-билие аңгылаттынар-дыр?

Капсырылгаларны адаар интонациязының (үн аянының) болгаш оларның тодарадыр сөстеринге хамаарыштыр туружунун дугайында чуну чугаалап болур силер?

Үстүндө чижектерде капсырылгалар чаңгыс сөстер-билие илереттинген бе азы бөлүк сөстер-билие (сөс каттыжышкыннары-билие) илереттинген бе?

Домакта чuve адынга азы ат орнунга немей ёске ат бээр болгаш чuve ады-билие илереттинер тодарадылганы к а п с ы р ы л г а дээр.

Тодарадыр сөзүнүң соонга чоруур болгаш интонация талазы-билие онзаланып ылгалып турар делгеренгей эвес-даа, делгеренгей-даа (чаңгыс сөс-билие-даа, сөс каттыжышкыны-билидаа илереттинген) капсырылгаларны бижикке иий талазындан биче сек-билие, а чамдыкта тире-билие аңгылаар.

Ындыг капсырылгаларның падежи тодарадыр сөстеринин падежи-билие колдуунда дүүшкек болур.

Тодаргайлаарга:

1. Ниити чuve ады-билие илереттинген тодарадыр сөзүнүң соонда турар болгаш делгеренгей капсырылганы биче сек-билие азы тире-билие аңгылаар. Чижээ: *Школачы бүрүзү арга-ыляшты,*

бойдустуң ол кайгамчык чараң болғаш үнелиг қаасталгазын, ерт айыылындан камгалаарынга дузалажыр ужурлуг.

2. Хуу чүве ады-бile илереттинген, тодарадыр сезүнүң соонда турар болғаш делгеренгей капсырылганы биче сек-бile азы тиребиле аңгылаар. Чижээ: *Виктор Көк-оолдуң, «Хайыраан бот» деп шиниң авторунуң, ады-бile Тываның күрүнениң хөгжүмшии театрын адаан.*

3. Ат орну-бile илереттинген, тодарадыр сезүнүң соонда турар делгеренгей эвес капсырылганы биче сек-бile аңгылаар: Чижээ: *Мени, кырган ақыны, мынча назылааже үңиң көрбээн дээр сен.* (Монгуш Өлчей-оол.)

Та йылбыр. Тодарадыр сезүнүң мурнунда турар капсырылганы бижик демдээ-бile аңгылавас. Чижээ: *«Каң канчап катканыл?» деп романың автору Николай Островский Украинаага төрүттүнген.*

40. Номчуңар. Тускайлаан капсырылгаларны айтыңар, оларны тускайлаан чылдагаанын тайылбырлаңар.

1. Тээлиге аалдап чордум. Тени сийлбээн чонар-дашты, Кызыл-Дагның уран чүрээн, кызыым сеңээ өргүүр дээн мен. (Ю. К.)
2. Хирургия эртеминиң башкызы, училищениң мырыңай кожазында уш каятт улуг бажында кезер эмчи, ак бергүн шала аткаар салыпкан, даштыртан кире халып келген. (К. К.)
3. Ийет, ол бөдүүн колхозчунүн, амгы почталыннүң, ады-бile адаар кылдыр аан. (Ч. А.)
4. Санников кезек када мээн төрээн адам ышкап, а соң оолдары – Вася биле Сергей – мээн ақыларым ышкап болганинар. (С. Т.)
5. Кырганнар, Николайның адазы биле авазы, ээп чаныш келгенинер. (Ч.)
6. Октаргайда орук изээн совет кижээ оцмас чечек – дээжи ырым – тудуп тур мен. (С.)
7. Бистерни, хәй солдаттарны, хенертен чыскаапкан. (С. С.)

41. Номчуңар. Капсырылгаларның чамдыктарын тускайлаанының, чамдыктарын тускайлаваанының чылдагаанын тайылбырлаңар.

1. Степан Агбаанович Сарыг-оол, Тываның улустуң чогаалчыларының бирээзи, 1908 чылда Өвүрнүң Торгалыгга төрүттүнген.
2. Тываның баштайгы композитору Алексей Чыргал-оол хей аялгаларны чогааткан. 3. Николай Коперник, поляк астроном, Хүн Черни эвес, а Чер Хүннү долганиш турар деп бир-ле дугаарында эртем ёзузу-бile шын тайылбырлаан. 4. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл чыл бүрү улам чаагайжып сайзырап турар.

42. Дугаар бүрүзүнде эжеш домактарны тускайлаан капсырылгалыг домактар кылдыр каттыштырып тургузуңар. Бердинген домактарда каартыр парлаан сестер домактың кандыг кежигүннери болур-дур? Домактарны каттыштырган соонда, ол каартыр парлаан сестер домактың кандыг кежигүннери апаар-дый?

У л е г е р и: Саян-Шушенск электри станциязы – делегейде эң-не күчилгэ станцияларның бирээзи. Ол Тываны электри күжү-бile хандырып турар. Саян-Шушенск электри станциязы, делегейде эң-не күчилгэ станцияларның бирээзи, Тываны электри күжү-бile хандырып турар.

1. Ак-Довуракта даг-дүгүнүң комбинады – Тыва Республика-ның аар үletтүрүнүң кол будурулгези. Ол бүгү Россияга ужур-дузалыг бооп турар. 2. Москва – Россия Федерацииның найысылалы. Ол делегейде мурнакчы эртем, культураның төвө бооп турар. 3. Каракызыл күш-ажыл – бистинң бүгү чедишикиниеривистиң үндезини. Бистин чуртту ол улам-на күчү-шыдалдыг болдуруп турар.

43. Номчунар. Скобкаларда сёстерни болгаш сөс каттыжыышкыннарын чогуур падежтерге тургушупшаан, капсырылгалар кылдыр ажыгланар.

1. Бисте (*тыва улус*) ындыг чаңчыл бар: бодундан бичезин дүнмам азы оглум, кызым дээр, улугларны акым, угбам дижир. 2. Моол эр база бис (*тывалар-даа*) бистин ийи чонга берге үелерде ачылыг холун сунуп берип келген орус улустуң дылын бот-бодувустан шай дилеп ижилтер, аарыг-кадынысты айтыржыптар болгаш билир кылдыр өөренип алганыбыс эки-дир ийин. Эки. А бистерниң (*журналистер*) бирээвис моол улустуң дылын, тергиин эки эвес дээрден башка, сеткил-сагышты хандыр чугаалажыптар кылдыр билир. 3. Моол өг-булениң аныяк ээлери биске (*тирээн улус*) чедирген дузазын чунун-бile деңнээр боор. 4. А бистер (*чылыккан улус*) уйугуа соктуна-ла берген бис... Өгнүң бичии уруу (*школа назыны четпээн кижи*) бир сыртыкты алгаш, бодунун дылынга чугаалаттынып, ону даргавыстың бажының адаанга салып бээр деп оралдашты. 5. Удааш туруп кээривиске, кончуг-ла семис эytти – (*чылгы ээт*) дүлгеш, тавакта салып каан тур. 6. Өгнүң эр ээзи (*мал эмчизи кижи*) ажылдаш чорупту. (*Хертек Седен.*)

Скобкаларда сёстерни болгаш сөс каттыжыышкыннарын бижикке бичесек азы тире-бile аңгылаар бе?

44. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыцаар. Тусклайлаан капсырылгаларның адаан шайыцаар, оларның тодарадыр сёстерин айтыцаар.

1. Тракторист тускай эртемниг чолаачы база-ла специалисттир. (*С. П.*) 2. Сеөлгү кижини Ваняны мен баштай эскербээн мен. (*T.*) 3. Бистерге ажылчыннарга өөренири чугула херек. (*M. Г.*) 4. Бажы дүккүр, хөлүгүр, сыгыр карактарлыг Михаил Власов завод слесары мындыг-ла янзылыг чуртташ чораан ийин. (*M. Г.*) 5. Улуг-Хемим төрээн хемим эргелеткен авайым сен. (*K. К.*) 6. Алдар-бile мактаттырган Танды Тывам төрээн черим Республика болганынга

изиг байыр мактал туттум. (В. С.) 7. Таштан-бектиң оглун бо Дюйшени маңаа школа ажыдып, уруг-дарыг өөретсін дәэш аалывысче чоруткан кылдыр-даа чугаалажып турғаннар. (Ч. А.)

§ 9. Кылдының аргазының деңгелгелиг байдалдарын тускайлаары.

45. Номчұнар. Каартыр парлаан деңгелгелиг бөлүглелдерниң кайы сөстерге хамааржырын, кандыг айтырыгларга харыылаарын, домактың кандыг кекигүнү болурун тодарадыңдар.

1. Бонун үнүн көрүп чыдымга, берүнүң маңаан аайын эдерти, шактың согуичугажының долғаныры ышкаш, чоорту-ла бөөлдендер шимчеп тур. (С.Т.) 2. Ол-бо қарыкта даглар қызаалап келзе-келзе, шуут-ла хемче шаштыккан коридор дег, чалымнар апардылар. (С. П.) 3. Вальстың тааланчыг үнү, Улуг-Хемниң шиилләэн чалгыны ышкаш, бирде чавырлып, бирде дыңзып, дүргектелип чорукан. (С. С.) 4. Саалда кидин чоруп турда, saat кадын өжексәзизиг, демин чаа-ла аяс турган дәэрнин өңү хуула берди. (Е. Т.) 5. Бижик-билиг дәэр чүве хуулгаазын кончуг чоор, холдарыңдарны бичи-ле кошкап кылышыңдарза, ол, чүглүг күш дег, таңды ажыр ужуга бәэр. (М. Э.) 6. Баарында хем шаагайнып, бир-ле چүвениң дугайын төдү чугаалап чадаан ышкаш, шулудайнып-ла чыткан. (С. С.)

Деңгелгелиг байдалдар кандыг сөстер азы кожумактар дузазы-бile тургустунар ийик? Оларны бижик демдәэ-бile аңтылаар бе?

Ышкап, дег деп эдеринчилерниң болгаш -зыг (-зиг, -зуг, -зүг, -сыг, -сиг, -суг, -сүг) деп кожумактың дузазы-бile тургустунган деңгелгелиг бөлүглелдер домакка канчаар? кайы х и р е? чергелиг айтырыгларга харыылавышаан, кылдының аргазының байдалдары бооп болур.

46. Номчұнар. Кылдының аргазының деңгелгелиг байдалдарын айтыңдар. Олар чүнүң дузазы-бile илереттингенин тодарадыңдар.

1. Абакан ыра-ак, шала ылгын хап орбааже хоржок боор – дәэш, Кара-Ашак чиге көрүкен, рулюн, сыйым ууштаан ышкап, долгап олурган. (С. Т.) 2. Эштиң Калчан-Хүреки девиржип, долғандыр дескинип-ле тур, ынчалза-даа буду эзенгәэ четкен соонда, ыяш бажынга хонган күш дег, чииги кончуг олура каалты. (С. П.) 3. Иий лампа кыпсыптылар, оларның сарыг оттары, бир-ле өлген карактар ышкап, дүндүкчө астынгылай бергиләэн. (М. Г.) 4. Ынчан, өгде багана дег, бедик сынның, әмдик кара буга дег, дедир карактарлыг, үстүг чүлгүүш дег, қылагар кара арынның мәге-шыны-

рак эр кирип келген. Ооң шериг хеви, күску семис аңгыр ышкап, алдын-сарала болган. (К. К.) 5. Ыт улай-улай улуй каапкаш, сыглаан дувунуң чоорту чидери ышкап, намдай берди. (М. Д.)

47. Номчуңар, деңнелгелиг бөлүглелдерни айтыңар. Оларны бижик демдээ биле аңгылаанын хайгаараңар.

1. Чайның изии адакталған, шала күскээр биче дүйште Кызыл-Тайга кырында дээр, кылаң шил дег, кааң турган. (Ю. К.)
2. Хөректенген адыг ышкап, эзер хөглээн эмдик айт дег, каалаан, шишиллээн ужарже сал караңнадыр шымнүү кирер. (Ю. К.) 3. Дуюн луг аң изи долган турнуккан суг көрүнчүүнде, сагыш-хөндүн соглээн ышкап, чалымда пеш көрнүп келди. (А. А.) 4. А хаважыгажы, кижи кыжырба дээнзиг, хыйланы аарак сыйылаан. (О. Сүв.) 5. Катчыларның аксы хак дээш, даш көжээлер дег, турупканнар. (О. Сүв.) 6. Кара-кысче согали кылышын, каттырбышаан, бөмбүктээннер аразынче, чарышкан кижи дег, салып чоруй барган. (С. С.) 7. Инектиң эмиин шайбелеп олура-ла, Кара-кыс, дээрнийн хиндийнчे кылыйткан чүве дег, төнүп болбас күзелдерин күзээш, олурупкан. (С. С.)

Бижикке кылдының аргазының деңнелгелиг байдалдары бөлүк сёстер (бөлүглелдер) кылдыр илереттингенде, оларны биче сек биле аңгылаар: домактың мурнуунга турганын сөөлүндөн, а ортузунга турганын ийи талазындан аңгылаар.

48. Номчуңар. Тускайлаан кылдының аргазының деңнелгелиг байдалдарын болгаш оларнын хамааржыр сёстерин тывыңар. Дүжүрүп биживишаан, турза чогуур бижик демдектерин салыңар.

1. Ашактың оолдары үңгүрүнчे суг кудупкан күскелер дег баш сугар чер тыппайн, маңнажып турганнар. (К. К.) 2. Кадыр элде уя туткан хараачыгай күшкап ышкап дыңгылдайлаан аялганды дыңсан таалап оруксаар мен. (Ю. К.) 3. Севил сугда оон ыңай чүү бар эвес дээнзиг ооң сыйык, терең черлерин эдерти көрүп тур. (О. С.) 4. Даңы адып, чайгы хүнү чечектелген Таңды, Саян чалыны хып дээн аныяк дег чаржып ойнап тургanzaң-даа. (С.) 5. Довукай бичии уругнуң чаактарын холдарын чылыды ошкап көдүрүп алгаш, вальс ойнаан ышкап бөөлденип эгелээн. (В. Сер.)

49. Номчуңар. Деңнелгелерниң соонда скобкаларда салдынган айтырыгларны барымдааңаш, оларның кайда тодарадылга, кайда байдал, кайда сөглекчи болурун тодарадыңар, оларны бижик демдээ-бите аңгылаан азы аңгылаваанын хайгаараңар. Бо таварылгаларда бижик демдээн хөрөглээриниң дугайында боттарыңар түңнелдер кылышын оралдажыңар.

1. Байлаң казыра дег (к а н д ы г?) Ак-Чүрээн, Биченниң дун-мазы Сайлыкмааны карыш дурту дег (к а н д ы г?) кара хаважыгажы-бите катай эдертип алган болган. (О. Сүв.) 2. Кулун ышкап

(к а й ы х и р е?) адаккыр сен. Кундус ышкаш (к а й ы х и р е?) шевергин сен. Сайлык ышкаш (к а й ы х и р е?) чаптанчыг сен. Сарадак дег (к а й ы х и р е?) дыңнантыр сен. (К.-Л.) 3. ... Сайлыкмаа олурда дүшкеш, аалынче көрген. Хой кажаазы шүдүнзе хааржас дег (ч у у д е г?), өө мөккүлчек ак апарган, чер дүвүндө дег (к а й д а д е г?) болган. (О. Сүв.) 4. Бедик дээн синын каяттажып чоруй барган саргыяк дег (к а н д ы г?) синнарның эң адаккызы болган. (О. Сүв.) 5. Хем кыдында туристер лагери. Бында хей кезии аныяк ыяштарлыг шыргай арыг. Ногаан олбук ышкаш (к а н д ы г?) оймак шык. Чадаананың суу аржаан ышкаш (к а й ы х и р е?) соок, шил дег (к а й ы х и р е?) кылагар. (С. С.)

Домакка тодарадылга болгаш сөглекчи болуп чоруур деңнелгелерни биче сек-бile аңгылавас. Чижээ: 1) *Хаваан дүгдүнчүргеш, динүү караа дег кара, хоюг карактарын шағ болгашла чиңнедип каап олурган.* (С. С.) Каңдыг? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш *карактарын* деп немелдеге хамааржыр динүү караа дег деп деңнелгелиг бөлүглөл бо домакта тодарадылга бооп чоруур. 2) *Хөөрөм чорук көөцүк ышкаш.* (Ү. д.) Во домакта сөглекчи — *көөцүк ышкаш.*

Делгеренгэй эвес (чаңгыс сөстен азы үргүлчү кады чоруур сөс каттыжынышындан тургустунган) деңнелгелиг байдалды база тускийлавайн барып болур. Чижээ: *Сарыг чүве-даа ыыттайвайн, элдепсингензиг* (к а н ч а а р?) ыңай-бээр шывараңнаан... (С. С.)

50. Номчуңар. Деңнелгелерни тывыңар, оларның домактың кандыг кежигүнү болурун, бижик демдектери-бile оларны аңгылаан, аңгылаваанының чылдагаанын тайылбырлацаар.

1. Авам адыжын даштың кырынга салгаш, мээн бажымны суйбаары дег, ону эргелелдиг суйбап тура, чугалаан: — Бо инек-даштың ындыы чарыны барып көрем, оглум. 2. Оон улчугуп хоюй берген ээгилеринде кызыл, сарыг хая карттары үнүп келген. Сиртinde, бижек-бile кезипкен чүве дег, ханы сорбулуг. Дус караа дег кыландааш хей үүрмек кезекчигештерлиг. 3. Көжээ дег шимчеш дивейн, көжүй-ле бердим. Кадыргыларның хейү — пашта хайынган көже-ле! 4. Даشتың дөрүнде биеэги ойбак хүн херелинге көрүнчүк дег кылаңайның чыдыр... Кадыргылар көзүлгүлөп каап, мээн-бile мендишкен чүве дег, дойлуп-ла туарар. (Серээ Хертек.)

51. Чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиндер. Деңнелгелерлиг кежигүннерни биче сек-бile аңгылаан азы аңгылаваан чылдагаанын тайылбырлацаар.

Дагба диванда өрү дээвиирже көрүп алган, ханы боданганзыг ыйт чок чыткан. Шогжал чалалга дептеринч бир-ле чувени киир бижип олурган. Ооң далажып бижээн демир-үжүүнүң саазын кырынга чылган даажы чолаачының бодалын база өрээлдүү шыпшың ыржымын үрээнзиг кыйыраан. Хенертен ацаа каттышканзыг эмчиниң чанында телефон кыңгырткайны берген. Туданы ол сегирип алган:

— Алло! «Дүрген дуза» дыңнатп тур.

Чер дүвүнде дег чавыс ун Шогжалдың кулаанга арга чадаарда дыңналган. (*Михаил Дуюнгар*)

52. Номчуңар. Домактарны сайгарыңар. Каартыр парлаан деңнелгелерниң тургузуун хайгаарыңар. Бо бедүүн азы нарын домактар бе?

1. Холда моожа кызаңаан дег, конгуулурлар динмирээн дег, шаараңнашкан иви соондан шанак ылгын ужугуп ор. (*С.М.*) 2. Удавас шылгалдавыс барын кайывыс-даа медереп билгензиг, өглеривисче тарап чаныптывыс. (*М.Д.*) 3. Кежэеки хүннүң хаязы, дүне өрт кыпкан ышкаш, кыза берген турган.

Тускайлаан деңнелгелер домактар-даа бооп болур. Ыңчан оларны бижикке биче сек-бile аңгылаар.

53. Номчуңар. Каартыр парлаан деңнелгелиг бөлүглелдерниң кайда домактың тускайлаан кежигүнү, кайда деңнелгелиг домак бооп чоруурун тодарадыңар.

1. Ол хиремде, хаттыгда кургаг будук кырынга олурган күш-каш оглу дег, доңгарайнып, бурунгаар-даа, сонгаар-даа барып дүжер чазып турганымны черле утпас мен. (*С.*) 2. Эки турачылар ордудан угелек чорааш, хайым чон аразынч, сүгже октаан даш ышкаш, чиде хона берген. (*С.Т.*) 3. Андазын дээргэ бирде агаарга бөөлденгеш, ужу-бажы дескине берген дег, черге молдурукталдыр дүжүп, оон олбо талазынч шапкыландыр кымчыланып чораан. (*К.-Л.*) 4. Часты уткуй байырлаан дег, частып орар мочургальг чарааш хадың хатка эзгип, чалынгандыг чайганып тур. (*Ю.К.*)

54. Номчуңар. Тускайлаан деңнелгелиг байдалдарны болгаш деңнелге болур домактарны айтыңар. Оларның ылгалын тайылбырлацаар.

1. Болат эзир ышкаш девивишаан, Мочургаже мөгейги-ләэн. (*В. Сер.*) 2. Ооң соонда шоодай дүүү, дириг чүве дег, дырба-найнып-ла эгеледи. (*К.К.*) 3. Аңнар сезик апканзыг, бөлдүнчү хонуп келген. (*К.К.*) 4. Довукай биле Оттук чунгудан ужукутуруп бадып, каас шивининд дэзүнгэ бичии чаштар-бile, мөөң чалгыглар ышкаш, бөлдүнчүп-даа кээр турганиар. (*В. Сер.*)

55. Херек черлеринге биче сектерни салбышаан, дүжүруп бижиндер. Деңнелгелерниң кайда домак көжигүнү, кайда деңнелгелиг домак болурун айтыңдар.

1. Кылаң дээрже бедип үнүп кылыйтышкан самолёт дег үжүүр шапкын сайзыралга үлүүм кадып чоргаар чор мен. (О. О.) 2. Чалы хоорай чараң көстүп турзун дээнзиг сайгылгааннар чарышышашан чайнай берген. (В. С.) 3. Өгнүүд эжиинден бакылап чыткан кижи кандыг-даа чүве болбаан ышкап әжик артынчэ чаштына бери. (С. Т.) 4. Шынап-ла, хүннүүд чүгле чартыны ооң холунда чартык далган дег көстүп турду. (В. Сер.) 5. Кара суугу хийктелген дег хиригейндир дагжай берген. (К.-Л.)

1.

§ 10. Деепричастие-бile илереттинген байдалдары тускайлаары.

56. Интонациязын сагып номчуңар. Каартыр парлаан сөстерде деепричастиелерни айтыңдар. Деепричастие кайда чүгле боду, кайда хамаарышкан сөстери-бile кады деепричастиелиг бөлүглөл кылдыр хереглеттингенин, кандыг айтырыгга харыылаттынып, домактын кандыг көжигүнү болурун тодарадыңдар.

1. Ырлап олур, эр бызаанчызын холунга тутпушаан, удуп калган. (С. Т.) 2. Мукулчак ак өт чанында баглаашка дүшкеш, өгже кире бердим. (С.) 3. Сүггүр чычс кезек тө каап чоруй, аязы хона берген. (С. С.) 4. Бажынга шак эрттирер эи тыштай, демти кырган-бile хөрөжип олур мен. (К. К.) 5. Дүвүрөнчиг медээнни дыңцааш, Орланың авазы алгы-кышкызын төп, оглумайлан девидеп-ле үнген. (В. Сер.) 6. Табуретка сандайга бедиктенин алгаш, Сырга соңгаларын аштап-арыглап, сыссып турган. (В. Сер.)

Домакка деепричастие азы деепричастиелиг бөлүглөл немелде кылдыныгны илеретпишаан, өске кылдыныгны тайылбырлап, байдал бооп болур. Ынчан ону биче сек-бile аңгылаар. Чижээ:
1) *Хамык улус* (к а н ч а н г а ш ?) *олче кезе корүпкеш*, *ыыт чок турган*. (Владимир Серен-оол.) 2) *Ирей* (к а н ч а п к а а п ?), *шөллээн улуг тынгылап каап*, *боозунга ок каап тур*. (Виктор Сагаан-оол.)

Деепричастие-бile илереттинген байдалды тускайлаарда, оон интонация (ун аянының) талазы-бile өске сестерден ылгалдары адаттынарын барымдаалаар. Бир эвес байдал болур деепричастие интонация талазы-бile сөөлүнде тураг сөстен чардынмас болза, ону тускайлавас (биче сек-бile аңгылавас). Чижээ: *Олар машинаже* (к а н ч а р ?) *уткуй кел чорааннар*. (Владимир Серен-оол.) *Башкылар*, чоок бажыңнарда кижилер школа чанынга (к а н - ч а п ?) *дүвүреп маңнажып келгеннер*. (Владимир Серен-оол.) Бөдөмдөмдөрдөн байдалдарны тускайлавас.

57. Номчуңар. Тускайлаан деепричастиелерни болгаш деепричастиелиг белүглелдер-бile илереттинген байдалдарны айтыңар. Оларны биче сек-бile аңгылаанын хайгаарадар.

Башкы даң бажында-ла туруп келген, школа девискээрин долгандыр кылаштаң турган. Күс тыныштыг эртенги сериин салғын сооланнадыр хап турган. Шырынныга бергеш, башкы школа иштинче кирип келген. Сагыш амыр, уйгуга алыскан аныяк кижилер оттур деп бодаваң-даа... Удааннарын эргий кылаштаң турган башкы бирле чүве бодал алган дег, хұлұмзұрбушаан, уне маңрапкан. Ол өөнчे салып чоруткаш, оон борбак ак туң ал гаш, школа эжининг келгеш, этсип-ле әгеләэн. Иткileжип, дывырышшышаан, шұпту уне маңражыш келгенинер.

— Сула шимчәэшкін кылышы-бile чыскаалы-ңа-ар! — деп, Намчал башкы командылаан. (*Екатерина Танова.*)

Деепричастие-бile илереттинген тускайлаан чаңгыс аймак байдалдарны айтыңар. Олар байдалдың кандыг хевириңге хамааржырын тайылбырланар.

58. Номчуңар. Деепричастие-бile илереттинген тускайлаан байдалдарны айтыңар. Дүжүруп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

1. Оюн бызаазын тону-бile шуглаш кааш бажынчыңе ыңай-ла болган. (Л. Ч.) 2. Орай кежәэ Нева хемниң эриин дурғаар ооргамга сумкам чүктәш чаныш ор мен. (К.-Л.) 3. Пороход кезек чоруп ора база-ла коит кылдыр кускуннаш кагды. (С. Т.) 4. Ажыл кагбайн институтка өөренимишаан амыр-дыш чок Айлаңмааның кылганы хөй. (А. А.) 5. Дәрт харлышында ада-иезинден чарылған боду шенектиге шелдирибейн майыктыгга бастырбайн чаңгыс угбазын чаңгыс дуңмазын чамныг дәжек кырынга олуртпайн ажы төрүп амыдырап чоруп келген эр чүвен иргин. (*Тоолдан.*) 6. Аңгыр-оол биле Буян кожа дегжип чыдар оруннарынга таварышса-даа база-ла ийи-үш хонукта шоолуг харылзаа чок чурттап чоруй хүн тудум-на таныжып әгеләэнннер. (С.) 7. Танаа-Херел Курбустуғже челәшш тырткаш даңғынаны чалап кәэр дәэш аyttанғанын кырган-авам бола менән тоолдаар чүве. Кыймыш дивейн кончуг таалап дыңнаар чордум. (Е. Т.) 8. Суур же халдып олура кырында хөй-ле шефчилер олуруп алган машинага ужуражы бердивис. (Л. Ч.)

59. Тускайлаан деепричастие-бile илереттинген байдалдарны айтыңар. Дүжүруп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар, оларның чүге хереглеттинерин тайылбырланар.

1. Үжен кулаш дурттүг хан сактыг кара киши тос дагны долгандыр маңнааш күске күжуген тышпайн Арзайтының ары чарыныңде дезивиткен. (*Тоолдан.*) 2. Кежәэ апарған. Коргулчунзуг өл дәэр караңгылавышаан хемниң кырынга чавызып келген. (М.Г.) 3. Кызыл тукту бедик туткап шортуп орган доруг аyttыг оол-бile

кожаланчып чедип келгеш мендилешкем сыра болган хөнү күдер сынын көрүп сын ышкаш үнүп дыңап чортун ор мен. (С. П.) 4. Сонгу чүктен чырык херел солаңгылап аттыкпышаан Хемчии-виске Улуг-Хемге херелдендир дээп келди. (В. Э.) 5. Хеп-хенертен чайс куттулуп кээр орта бапи сугар чер тыппайн барган мен. (С. С.) 6. Оъттаан хой чоогунда бедик тей кырынга үнүп алгаш ырлап олура хүнзээр мен. (С. П.)

60. Хөй сектер орнууга деепричастиелиг бөлүглелдер-бile илереттинген тускайлаан байдалдарны немевишаан, домактарны четчелеп тургууцар. Биче сектерни турза чогуур черлеринге салбышаан, домактарны дүжкуруп бижицер. Тускайлаан байдалдарның адаан шыйыцар.

У легери: Акым бүдүрүлгеде ... кежээки школада өөренип турар. – Акым бүдүрүлгеде ажылдавышаан, кежээки школада өөренип турар.

1. Механизация школазын ... трактористер азы комбайнёрлар бооп ажылдаар бис. 2. Хамык школачылар чайын ... күзүн школага катап чыглып келирлер. 3. Дээр кезек када ... аязы хона берген. 4. Районнунд хоккей командазы ... зона маргылдаазынга киржир эргени чедип алган. 5. Чүнүң-даа аайын ... кадарчылардан ... ынаар-ла хап чоруптулар. 6. Самолёт Саян кырын... чавызап бадышкан. 7. Тайга кырынга ... ыңай-бээр дураннап черниң байдалын харап олур бис. 8. Аңчының ыды чап-чаа киш изинге ... ыңай-ла болган. Ынаар ... туткууланып ээре берген. Аңчы ыдының ээрерин ... таваар базып олурган.

61. Номчунаар. Сонуургаан чүүлдериңерни ушта бижип алыңар.

Бо чүүлгэ номчукчуларны Моолда чурттап турар тываларның дылында онзагай чүүлдери-бile база аас чогаалы-бile кыска таныштырар сорулганы салдым...

Буюнт сумузунун чоогунга ак тарбаган, кара тарбаган деп иийи аңгы хевирниң тарбаганнары барын чугаалааннар. Тарбаганнарын хар-назынының аайы-бile адаары: сыңгый – чаш тарбаган оглу, кесшел – бир харлыг тарбаган, чоон тарбаган – улуг тарбаган, тарчы – сувай тарбаган, көгүүле – кыс тарбаган, аскыр – эр тарбаган. Оларны хөөредип адар база манап адар деп иийи аңгы хевирлиг аргабиле аңнап турар.

Т ы в ы з ы к т а р .

Дыңнаалайның бажында дың сарыг чаваа тур. (Сырга.)

Кызыл, кара иийи инек чылгажып тур. (От, паш.)

Ала чаваа хыл кажаалыг. (Карак.)

Полина Серенний-бile.

§ 11. Причастие-бите илереттинген байдалдарны тускайлаары.

62. Номчуңар. Домактарны көжигүннөр аайы-бите сайгарыңар. Каартыр парлаан сестер каттыжышишынарының (белүглелдерниң) кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, домактың кандыг көжигүн болурун, оларның чугула сезү кандыг чугаа кезээ-бите илереттингениң тодарадыңар.

1. Дадар-оол шаг чок ковайып келгеш, дүктүг тонун эктинге сааскан уязы дег өпейтин алган, чаар дәэн күсүү дәэр дег, химиренген орган. (К. К.) 2. Караам көрүп кәэrimге, авам менче ээгип алган, чугааланып олур. (В. С.) 3. Кара баштыг ак хуна хал иштинче бажын суп алган, далганны чиген турган. (Ш. С.) 4. Ында-мында каъттарга ёөр аңнар оожум, чоргаар кынны берген, оттап тургулаар. (С.)

Кылдыныг аргазының байдалы кылдыр причастиелиг белүглелдер (причастие аңаа хамаарышкан сестер-бите кады) хереглеттинш болур. Ынчан ол кол сөстүң сөөлүнгө турар болгаша канчап алган? канчап барган? чергелиг айтырыгларга харыылаттынышашан, кылдыныгының боттандырыкчызының кандыг янзылын (канчаар көстүрүн) илередир. Чижээ: Девидеп тура халып келирге, сарлык-деге (канчап барган?) салын сарбайтылкан, (канчап барган?) хөкпее берген, сиригейнип олуруп-тур. Аның дыгырык мыйыстарын дашка шалыгылааш, бичии амытанны бастыксап, хөректенген. (Салим Сүрүң-оол.) Устүндө чижекте кылдыныг аргазының чаңгыс аймак байдалдары канчап барган? деп айтырыгга харыылаттынышашан, кылдыныг болуп турар үеде оон боттандырыкчызының кандыг янзылыг турганын (даштыкы хевириң) көргүзөр.

Причастиелиг белүглел-бите илереттинген кылдыныг аргазының байдалын биче сек-бите аңгылаап (тускайлаап) болур.

63. Номчуңар. Домактарны көжигүннөр аайы-бите сайгарбышаан, причастиелиг белүглелдер-бите илереттинген кылдыныг аргазының байдалдарын айтыңар. Оларны биче сек-бите аңгылаап азы аңгылааваанын хайгаараңар.

I.

1. Хем ол чарында дагларның мөрзең-мөрзең баштары кара-кек, ак-кек, чидиг кызыл, алдын-сарыг апаргылаан, ашкан хүнчө көрүп алган турғаннар. 2. Сандан шалада ширтек кырында баскактандыр олуруп алган, чаа шериг эзер-бите үрелдешкен олур. 3. Көөрүмге, Эргеппей таалың тудуп алган, эжикке сыңып чадай-чадай кирип олур. 4. Эргеппей сөгедей олурган дискәэнгө шенәэн үстүргеш, чокпак кара сегел салын адыштап алган, отче көрүп, боданып олур. 5. Өг турган дөң баарында доскут чик, а ооң бажында кезек тал бекпектежи берген тур. Өгнүң ээзи кадай суг көдүруп алган

чоруп олур. 6. Кире бээримге, бистиң сумунуң чагырыкчызы Назыты дөрдө күшпүгүр куу апарган олур. (*Сергей Пюрбю.*)

II.

1. Кадайы Тактаңмаа сакпында хан, ижин-хырын болгаш теш дээш элээн-не этт чылдын алган, алзындан-на шала ағылдыр хаш ышкап арнын мычыйты изирникиже мүн аартап олурган. 2. Каты биле күдээзи кажаа чанында олурупкан, таакпылаан, хөөрөшкен олурган. 3. Баштай Черликтен дылын уштуп алган, эргин кастынга кылшатап келгеш, хаайын дартайтып, чыдырыгап-чыдырыгап, чоруй барган. (*Салим Сүрүң-оол.*)

64. Номчуңар. Причастиелиг бөлүглел-бile илереттинген байдалдарны тывыңар. Дүжүрүп бижээш, причастиелиг бөлүглелди биче сек-бile аңгылаңар.

I.

1. Оранчок бедикте “тавак” астына берген бүлүртүү кестүп турган. 2. Каа биле Биини көөргө, “тавактың” эриинде олуруп алган далган үскен быдааны шопулактап ижип олурганныар. 3. Авазы скафандр кедип алган шай хайындырып олурган. (*Шаңғыр-оол Сүван.*)

II.

Мен куу чудук кырынга таакпылан олуруп алдым. Эжим дизинде ийи дииңнег, кара-кужун эгин ажыр салыпкан күдүрээлиг мөөрүкту куду ынаар-ла ажыт киир кеденгирлөп чоруй барды. Удаваанды сыгыр-октүг үш катап этти. Кежээ одагга чедип кээримге, эр чедини адып алган олур. (*Монгуш Эрген.*)

III.

1. Өгнүүн хөрээжен ээзи бажының дүгү салбараара берген бо манап турган. 2. Шокар хөйлөннег эр бо бүгүнү өг эжиниден бакылан алган хайгаарал турган. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

65. Номчуңар. Причастиелиг бөлүглелдер-бile илереттинген кылдыныг аргазының байдалдарын айтыңар. Улгерде көргүскенин չзугаар причастиелиг бөлүглелдер-бile илереттинген байдалдарны кол сөстүң мурнунга тургузуңар. Бىнчан олар домактың кандыг көжигүү алаарын тодарадыңар.

У л е г е р и : Оол ачазында чүктенип алган (канчап алган?) хүлцүмзүрүп чораан. – Ачазында чүктенип алган (кандыг?) оол хүлцүмзүрүп чораан.

1. Белекчилер магазинден үнерде, Адыгжы бичии ойнаар боо чүктепкен, ада-иезинден четтинип алган чораан. 2. Эң соонда Илдирмаа Буланагын мунган, чечек-шөлбик дүүргезин чүктепкен,

ырлап-шоорлап хап орган. 3. Хаяжык ынчаар бодап алган ажылдан турган. (*Степан Сарыг-оол.*)

Причастиелиг бөлүглел-бile илереттинген кылдыныг аргазының байдалы кол сөстүң мурнунга баргаш, тодарадылга апарып болур.

66. Номчунар. Причастиелиг болүглелдер-бile илереттинген байдалдарны тывыңдар. Оларны аас-бile кол сөстүң мурнунга тургускаш, тодарадылгалар кылдыр ажыглаңар.

1. Кежээ иешкилер улуг одун ужудуп алган, каткы-иткилиг хөөрежип олурганнар. Эзирек база от кыдында иий холун көзэ каап алган, холдарының таваңгайларын чылгап каап, Адыгжы эргеледиргө, ээзинче хөлберти чыдып ойнап чыткан. 2. Ында-мында калытарга өөр аңнара оожум чоргаар кынны берген оъттап тургулаар, таптыын канчаар ону! 3. Мени кырган-авам бистиң улуг кыр аъдывыска мурнунга ушкарыш алган. Авам Чааш-Доругну мунгаш, кавайлыг уруун мурнунга доора үңгергеш, кавайның багларын ооргазынга куржаныпкан, кавайны-даа шоолуг тутпас, хой сүрүп чоруур. Ачам кыр аскырывыстың кырынга шары чонаа салгаш, угбамны ушкаргаш, морзук кежи бөскектig чактыр боозун чүктепкен. Акым ак молдургазын чавыдактааш, ачамның хөлчок улуг, кара паш дег бөргүн дуй багланыш алган, хой сүрүп чор. (*Степан Сарыг-оол.*)

Эде тургусканыңар бирги дугаарның баштайгы домаан болгаш ийги домакты ушта бижип алышар. Биче сектi салыр азы салбазын тайылбырланнар.

§ 12. Домактың тайылбыр кежигүннерин тускайлаары.

67. Солагай болгаш он талада домактарны деңнендер. Он талада каартыр парлаан сестер домактың кандыг кежигүннерин тодаадып турарыл?

1. Оолдар дыка үр балыктааннар.

2. Уруглар сыйык суг-да эштип турганнар.

1. Оолдар дыка үр, мырыңай ка-раңгы имирге чедир, балыктааннар.

2. Уруглар сыйык сугда, чода ортузу четпес септе, эштип турганнар.

Домактың тускайлаан кежигүннеринге тайылбыр кежигүннер база хамааржыр.

I. Домактың тайылбыр кежигүннери колдуунда туруш болгаш үе байдалдары-бile илереттинген болур. Олар (тайылбыр кежигүннер) чогум каян? азы кайы хире үр? чогум кайды? азы каяя? чогум кайнаар? азы кайы же? дәэн

чөргөлиг айтырыгларга харыллаттынмышаан, туруш болгаш үе байдалдарын улам тодарадып турар. (Чижээнгэ үстүндө шыйыгның оң талакы домактарында каартыр парлаан сөстерни – көжигүннерни көрүп болур.)

II. Оон ыңай тайылбыр көжигүннер ыланғыя, өске, башка, аңыда, кырында, хамаанчок, безин, туржук, байтыгай, орнунга, чижээлээрge, тодаргайлаарга, азы чөргөлиг эдеринчилер болгаш кирилдө сөстер-бile кады чоруп болур. Чижээ: 1) Чөр ажылынга, эң ыланғыя чазын, чогумчалыг цени эрттириптери дээрge сөөлүндө барып он-он тонна дүжүттүү чедир албазының хайы болгай. (Кара-оол Маспык-оол.) 2) Мээн олурганым эжикте, менден өске, кым-даа чок. (Салим Сүрцү-оол.) 3) Оон сураан дыңцаан боордан башка, бодун көрбээн мен. (Сергей Пюробю.) 4) Ынчаарда, мен ышкаш уруг-дарыг байтыгай, улуг улус-даа кайын эскерер ийик. (Степан Сарыг-оол.) 5) Чамдык газтар, чижээлээрge, водород, агаардан чиик.

68. Номчуңар. Тускайлаан тайылбыр көжигүннерни айтыңар. Оларның кайы көжигүннерни тайылбырлап турарын тодарадыңар. Тускайлаан тайылбыр көжигүннерни бижик демдектери-бile аңылаанын хайгааранаар.

1. Даарта, улуг-хүнде, школалар аразының баскетбол маргылдаазы эгелээр. 2. Мергенниң уну, чайның кончуг изииндө безин, дагның өң-баазын чечектери-бile каастанышкан чыдар. (С. Т.) 3. Шак оортан, ол даглардан, хенертен соок болгаш шык хат хадып келген. (К.-Л.) 4. Элезинге дегген чалтыгларның оожум шулураажындан аңыда, ховуда кандыг-даа ыыт-шимээн чок турган. (М. Г.) 5. Бис элээн үр, көжээгэ чедир, селгүүстээн бис. (Т.) 6. Бирде-бирде, кижи дег чүве хамаанчок, будун бажыңнар көзүлбейн баар: кижиниң бүгү боду, оон туржук аксы-думчуунуң ишти, куруг довурак апаар. (С. С.)

69. Аянныг номчуңар. Туруштуң болгаш үениң тускайлаан тайылбыр көжигүннерин айтыңар. Оларның домактың кайы көжигүннерин тайылбырлап, кандыг айтырыгларга харыллаттынарын тодарадыңар. Дүжүрүп биживишаан, бижик демдектерин болгаш нарын сөстерге дефистерни салыңар. Туруштуң болгаш үениң тускайлаан көжигүннериниң адаан шыбыңар.

ТУК КИИСКИП ТУР.

Харлыг бедик тайганың эдээнде хем эриинде майгыннар тип каан. Ында тайга эдээнде чингир ногаан оът сижен, айыраң шокар чечек шыпкан черниң кыры каас хевис-ле!

Арга эзимниң янзы буру ыраажы күштарының ыыт шимээни хектерниң тааланчыг үнү альгинистерни дыка эрте даң бажында оттурууттар. Олар көжээгэ мырыңай караңы имиргэ чедир аян тудуп ырлажып кээр.

Эрес дидим альпинистер кадыр капшалдардан халбактанып талыгыр бедиктерже үнүпкенин. Менгини оя соктап тептинип бергелерни эртип чорааш тайганың шыпшык бажынга үнүп кээрge, бедик дээн тайга танды девүн чыткылаан. Тоолда дээрge шаштыккан Сүмбер Уула сагышка кирер болган. Сорулга күүсөттинген. Ында Төрээн чурттуң тулу кийискин турган. (*Маадыр-оол Ховалыгныы-бile.*)

70. Тускайлаан тайылбыр кежигүннери тывыңар. Олар чокка домактарны дыңналдыр номчуңар. Утказы билдинер-дир бе, чугаалаңар. Дүжүрүп бижиндер. Салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Тускайлаан тайылбыр кежигүннериң адаан шыйыңар. Оларның тайылбырлап турар кежигүннериин айтыңар.

1. Маңаа бо совхозка ажылдаар кежэеки школага өөренир ынчангаш силер-бile деңге ортумак школа доозар деп бодап алдым. (*С. П.*) 2. Карапыңда дүне безин каңгырт кылдыр бадыргылаар калбак шынаам ыраажызы кара-дуруяям таанда чарап. (*С.*) 3. Ону чамдык эштер эң ылаңгыяда чамдык аныктар соора билип турардыр. (*К. К.*) 4. Достак-чаак боду бичии күш падагар дээрден башка хирилээден шоолуг улгатпас. (*С. С.*) 5. Изиг хүннериң бирээзинде Климентий Павка чедип келгеш кылыш чуве тышпайын ынак черинче бажың ындында садтың булуунунда таңныыл бажыңчыгажының дээвииринче үнер деп бодап алган. (*Н. О.*) 6. Аңаа клубка аныктардан өске кырганнар база келген. (*Л. Ч.*)

71. Номчуңар. Тускайлаан кежигүннери айтыпшаан, оларны бижик демдээ-бile канчаар аңгылаарын тайылбырлаңар. 1-ги, 2-ги болгаш 3-ку домактарда тускайлаан кежигүннери домактың кандыг кежигүнү болурун тодарадыңар.

1. Ынаар-ла, ыракта караңгының тамыларында, ыттар улужуп ээрип турганнар. (*М. Г.*) 2. Өске кожаларывыс база, харын-даа чаргычы Сатымкул безин, мээн-бile байырлажып алыр дээш келгилээннер. (*Ч. А.*) 3. Аңаа, Кызыл Шелге, 1945 чылдың чайынында Тиилелгениң парады болган. (*Б. Х.*) 4. Хей турарының орнунга, хойларның деңгелин-даа сонуургаг көргөй-ле деп бодадым. (*К. К.*) 5. Аалдар ынчан, ам болза октябрь айны сөөлзүредир, кыштаглап эгелээн. (*С. С.*) 6. Чүгө ыяап-ла маңаа, бо ээн эзимге, ону арттырып каар дээни ол? (*С. Мин.*) 7. Казанакта, менден башка, бичии уруглар чогул. (*С. Т.*)

72. Хей сектор орнунга туруштуң азы үенин тускайлаан тайылбыр кежигүннериин немишишан, дүжүрүп бижиндер, чогуур бижик демдээн салыңар. Тускайлаан кежигүннери домактың кандыг кежигүнү болур-дур, кандыг айтырылгарга харыллаттынар-дыр, тодарадыңар.

1. Совхоз төвүндөн ырак эввесте ... күш фермазы бар. Ында ... яңзы-буру уксаалыг дагааларны естүрүп турар. 2. Бегүн ... класс хуралы болур. Аңаа ... өөредилгө дугайын чугаалажыр. 3. Тыва

Республиканың найысылалында ... тускай ортумак болгаш дәэди өөредилгө черлеринде мун-мун сургуулдар өөренип турар. 4. Диинчилер күстүүц ортаа айында ... тайгаже аyttаныштарлар. Олар оон ... аалдарынга хөй олчалыг чанып келирлер.

73. Бердинген сестерниц дузазы-бile тускайлаан тайылбыр кежигүннерлиг 7-8 хире кыска домактардан чогаадып бижицер. Бижик демдектери салырын кичээнгейлиг боданынар.

Аңгы(да), башка, өске, безин, байтыгай, туржук, хамаанчок, кадында, орнунга, чижээллээрge.

Ү л е г е р и: *Тайгада, киши-кулаандан өске, элбек цнген кат чок.*

✓ 74. Караптыр парлаан сестерниц утказынга дүүштүр скобкалар орнунга туруштууц болгаш уениң тускайлаан тайылбыр кежигүннерин немевишаан, дужкурүп бижицер. Салдынмаан бижик демдектерин салыцар.

Ү л е г е р и: 1. *Күскәэр кыжын* (чогум кажан?) *Таңды сынының хары улгады бээр.* – *Күскәэр кыжын, ноябрьда-ла, Таңды сынының хары улгады бээр.* 2. *Ховуда* (чогум кайды?) хой чылгы озтап чораан. – *Ховуда, тараа шөлүндө, хой чылгы озтап чораан.*

1. Бис хоорайга орай кежээ (чогум кажан?) чедип келген бис. 2. Дыка ыракта (чогум кайды?) машина барааны көзүлгөн. 3. Эртен эрте (чогум кажан?) туристер чүү-хөөзүн чүктээш, соңнуг-мурнуг базылканнар. 4. Кончуг караңгы дүне чылгы манап чорувуста, мырыңай чоокта (чогум кайды?) чоон ыыттыг бир бөрү улуй кааптар орта, өскелери шоонайчы бердилер. 5. Хүндүс (чогум кажан?) самолёт ужуулкан. 6. Аңаа (чогум каяла?) туристер слёду ажыттынар. 7. Чайын (чогум кажан?) курортка дыштандыр бис. 8. Бо хемниң бажында (чогум кайды?) дыка эки чайлаглар бар. 9. Субботада (чогум кажан?) культура бажыңынга концерт болур. 10. Кызыл хоорай Улуг-Хемниң унунида (чогум кайды?) турар.

Катаптаашкын.

Хыналда айтырыглар.

1. Тускайлаашкын деп чүл?
2. Домактың кандыг кежигүннерин тускайлаарыл?
3. Тускайлаан кежигүннерни бижикке канчаар илередирил?
4. Кылдыңыг аргазының деңнелгелиг байдалы деп чүл, ону бижикке канчаар илередирил?
5. Капсырылга деп чул? Ону канчаар тускайлаарыл?
6. Деепричастие-бile илереттинген байдалды канчаар тускайлаарыл?
7. Причастие-бile илереттинген байдалды канчаар тускайлаарыл?
8. Тускайлаан тайылбыр кежигүннер деп чүл? Оларны бижикке канчаар илередирил?

75. Номчунар. Тускайлаан кежигүннерни айтындар. Олар чугааның кандыг көзээ-бile илереттингенил? Оларны бижиктиң кандыг демдээ-бile аңгылаандыр?

ЧАРАШ АМЫТАН.

Чедиги классчы Сырбык-оолдуң ада-иезиниң аалы Дагыр-Шеми бажынга, «Чыраа-Бажы» совхозтуң тудуг ыяжы белеткээр черинге, караңгы ногаан эзим иштинге турган.

Сырбык-оол солун чүве чугаалаар болган. Өгде улус, тоол дыңнаар дээнзиг, ылым-чылым-на барган. Чүгле суугуда пар дыт ыяштын, саржаг күдүп турган чүве дег, садырадыр кывары дыңналыр.

Конгулдан дииң уне халааш, будуктан будукче, дыттан дытче улаштыр шурап чоруп тур. Карактары дозурацнаан, кулактары сүүрөннээн, чарап кудуруун ооргазын уннаштыр чүктепкен халыш тур. Ол дег аваантыр, чарап, чаптанчыг амыткан черле чок кылдыр көзүлдү. Дииң будук кырында ийи холу-бile очагайны тудуп алган чемнеп олур. «Байырлыг, дииңчигеш!» – дээш, базып чаныптым. (Хөвөңмей Ойдан-оолдуу-бile.)

Сеөлгү домактың мурнунига домакта причастие-бile илереттинген байдалды кандыг арга-бile тодарадылга кылдыр ажыглап болурул?

76. Номчунар. Кылдыныг аргазының байдалы болур деңнелгелерни болгаш оларның кандыг сөстерге (домак кежигүннеринге) хамааржырын, бижикте канчаар илереттингенин хайгаарацаар.

Бо сынга та чеже аңчы азыш, угааны дедирленгеш, есke одагларга барып хонуп, а бир чамдыктары кандыг-бир ыжык черге, дүннээн торлаа ышкаш, сыйңыш хонуп, эш-өөрүн шуудедип, диледип хонган чүве. Мен маңаа боо чүктээр болу бергенимден эгелээш, аңнап чоруп турган болгаш, шириини сүргей көстүп турган Калбак-Оргунуң эзиминчө, суг терекинчө кирген балык дег, эштип кирипкен мен. Чагылых хемниң бажынчө ажыш кирер баалыктың дужун бодап алгаш, дорттап базып-ла ор мен... Кезек болганда, пөштер баштары, аштаан берулер ышкаш, хоогайндыр улужуп, хат ожук харны тө силгигилээн соонда, хөмнүк бораң дүже-ле берген. Чер, дээр, чыпшыр кадапкан дег, тутчуп, караңгызы дүне ышкаш, черниң өрүзү-даа, кудузу-даа билдинместээн. Бир чадыр пөш дэзу ыжык черге кургаг будуктар оттуулуп алгаш, кезек олурдум. Бораң көдүрлүш кыннырга, ол та чүгө далажырым ол ийик, чылыг уязындан үндүр ойлаттырган дииң ышкаш, одаамны каггаш, черни эки бодап, уг-шиин угаазылан албайн-даа чоруптум. (Салчак Тамба.)

Сеөлгү домакта кирилде домакты болгаш ону канчаар бижик демдээ-бile аңгылаанын тыпкаш, тайылбырлацаар.

77. Домактарда тускайлаан кандыг көжигүннер бар-дыр? Дүжурүп бижишишаан, турза чогуур биче сектерни салыңдар.

1. Құскәэр август айны сөөлзүредир аныяк кижилер өгленип алған. (Е. Т.) 2. Ында оларның чанында мәен чаш чораан үем тоолдарда хуулгаазын ногаан шилдин бузундузу дег артып калған. (Ч. А.) 3. Менәә кызыл-даван самдар киже каас кижикиң кый деп алғап оон-бile чугаалажыры берге турған. (М. Г.) 4. Аксы-сезу чок дәэрден башка бо база кижи дег дириг амьтап ышкаждыл. (С. П.) 5. Дюйшепен боду билбейн турал-маадырлыг чорукту қылған.... Бистер аалдан үнүп көрбәэн кыргыс уруглар школага барғаныбыс соонда, бистиң мурнувуска черле дыңнап-даа, көрүп-даа чорбааныбыс чаа делегей ажыттыныш келген. (Ч. А.)

78. Дүжурүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңдар. Нарын сөстерни дефистендер. Тускайлаан көжигүннерниң адаан шыйыңдар.

Дымыргай ак чаыс әләен чаап чоруй чоорту аязып эгеләэн. Тайгалар әдектеринде хәөрәэн сүгнүү қевүү дег хоюг ак туман ыңай бәэр көжүп туралынаар арга ыяш аразынчы киргеш олчаан чидип турған.

Ажыл ишчи алдын сарыг күс келген, тараа-даа быжып турар апарған. Көдәә ажыл агыйның ишчилери сиғен ажылын шалыпкын дооспушаан тараа ажаап алышкынынчы кирилкеннер. Кончуг эрте күш даң бажында хову корабльдери алдын далайже эштип кирип турған. Ажыл иш хайнышкыныш магалыг.

Хаая-хаая чымчак салғынга чаагай тараа далай ышкап хову ховузу-бile чалгып турда, бүгү ховунун қыры хүннүү ҳерелингэ алдын ышкап чайыннаныш чыдар.

ДОРТ БОЛГАШ ДООРА ЧУГАА.

§ 13. Дорт болгаш доора чугаа дугайында билит.

79. Аянныг номчуңар. Эжеш домактарның аразында адаттынар аяннының (аялгазының) ылгалын кичәенгейлиг хайгаараңдар.

1. “Дагга кончуг кызыл дилги көрдүм” – деп, Дашибол чугаалаан.

2. Дашибол: “Дагга кончуг кызыл дилги көрдүм” – деп чугаалаан.

1. Дагга кончуг кызыл дилги көргенин Дашибол чугаалаан.

2. Дашибол дагга кончуг кызыл дилги көргенин чугаалаан.

Ол домактарның карартыр парлаан кезектериниң аразында тургузуг талазы-бile ылгалы чүл?

Чугаа азы беседа үезинде дыннакчыга азы номчукчуга еске чугааны (еске кижиниң чугаазын) дамчыдар таварылга тура бээр.

Өске чугааны кандыг-даа ёскерилгэ чокка ол-ла хөвээр дамчыдын болур. Өске кижиниң ындыг кандыг-даа ёскерилгэ чокка дамчыткан чугаазын дорт чугаа дээр. Чижээ: «*Бир эвес бүзүрвэс болзуунарза, өгнүү хонган черин барып көргүзүп берейн* – деп, Сылдыс чугаалаан. (*Шаңгыр-оол Суван.*)

Өске чугааның кол утказын дамчыдын болур. Үндиг чугааны доора чугаа дээр. Чижээ: *Бир эвес бүзүрвэс болза, өгнүү хонган черин барып көргүзүп берил болурун Сылдыс чугаалаан.*

Дорт чугаага ону дамчыткан кижиниң (авторнуң) сёстери кирген чоруур. Чижээ: 1) *Авам өөрүп, мээн кулаамга сымыраныдыр: «Көрдүү бе, сен маңаа ажылдаар, чурттаар сен, олар чөвшээреп турлар».* (*Салчак Тока.*) 2) *«Силерге хөрөктig чор мен» – деп колхоз даргазынга чугааладым.* (*С. Пюробю.*)

Бо ийи чижектердэе *авам өөрүп, мээн кулаамга сымыраныдыр* болгаш *деп колхоз даргазынга чугааладым* дээн сёстэр авторнуң (азы дорт чугааны дамчыткан кижиниң) сёстери-дир.

80. Номчуңар. Сөзүглелде дорт чугааларны болгаш авторнуң сёстериин айтыңар.

1. «Четтирдим. Дем-не шайлладым. Өске бажыңнаар база баар кижи болгай мен» – дээш, Долгармаа ол хүндүллэчел адашкыларның бажыңындан үнүүп чорукан. (*Б. О.*) 2. Чемненип дооскаш, бодап орган чувемни четтикнейн чугаалап үндүрүптүм: «Хлебтиң чаагайын, мындыг хлебти канчап быжырып каан кижи боор сен, кырган-авай?» – «Кандыг хлеб-тир, хлеб ышкап хлеб-ле-дир. Чая быжырган хлеб черле ындыг чаагай чыттыг боор-дур ийин, оглум» – деп, кырган-авам чугаалааш, аяк-савазын чуп эгеледи. (*Х. О.*)

Доора чугаа колдуунда тайылбыр домактар-бile, ылангыя немелдениң тайылбыр домаа-бile илереттинер, чижээ:

Дорт чугаа

1. «Класста өөреникчи бүрүзү эки өөренин туар» – деп, башкы чугаалаан.

2. «Уругларым кончут аас-кежиктиг чурттай туар» – деп, кырган-ачазы өөрүп чугаалаан.

3. «Даарта иелээ чедии келир силем» – деп, угбавыс биске сагындырды.

Доора чугаа

1. Класста өөреникчи бүрүзү эки өөренин туар дээрэзин башкы чугаалаан

2. Уруглары кончуг аас-кежиктиг чурттай туарын оларның кырган-ачазы өөрүп чугаалаан.

3. Даарта иелдиривистиң чедии келиривисти угбавыс биске сагындырды.

Доора чугааның сөөлүнде дээрзин, дээр дугайын, деп чүвени чергелиг холбаа сөстер болгаш -ын, -ин, -ун, -чн деп кожумактар хереглэгтинер.

Доора чугааның соонга айтырыг демдээ салбас, чижээ: *Кымнар кончуг эки ажылдал турар дээрзин бригадир билир.*

Доора чугааны кавыгчка азы тири демдектер-бile аңгылавас.

81. Номчуцар. Дорт чугаалыг домактарда дорт чугааларны болгаш авторнуң сөстерин айтыцар. Дөрткү абзацта домакты доора чугаалыг домак кылдыр эде тургузуцар.

ХӨГ ЧУГАА.

Драматург терээн чери Өвүр Торгалыгга Степан Агбаанович Сарыг-оол-бile чеде бергеннер. Чаңгыс чер чурттуг өтбелерин чон аажок чылыг уткаан. Көк-оол аалчылар бажыңынга кире бергеш, Сарыг-оолга чугаалаан:

— Көк-кек демир оруннар мээзии-ле-дир, каяа чыдып аар кижи боор сен, Стёпа?

— Орун-даа канчаар, бо калбак сарыг далганинар мээзии боор чүве — дээш, Сарыг-оол столда белеткөп каан чемнерже чоокшуладыр олуруп алган.

— Көк хөнек мээзии — деп, Көк-оол каттырган.

— Көк хөнек сээзии. А ооң иштинде сарыг шай мээзии — деп, Сарыг-оол карактарын сыгдыйты хүлүмзүрээн. (*Владимир Серен-оол.*)

82. Адаанда үллегер ёзуураар дорт чугааларны доора чугаалар кылдыр ескертип бижицер. Бижик демдектерин салыңдар.

Ү л е г е р и:

1. «Хыыргыш аразында дилги
өдүрүктөр кедеп чыдыр» — деп, оол
эжинге чугаалаан.

1. Хыыргыш аразында
дилги өдүрүктөр кедеп чыдарын
оол эжинге чугаалаан.

1. «Хенертең чатьс кудуп келзэ, каяа чаглактаныр бис?» — деп, оол адазындан айтырган. 2. Чооду: «Ховудан тараа сөөрткөн машиналарның башкыллыы чедип кээп турлар» — деп медээлээн. 3. «Бистиц школавыстың өөреникчилериниң болгаш башкыларының малчын адайлери-бile ужуражылгазы дыка эки эрткен» — деп, директор солунга бижээн.

§ 14. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери.

83. Аяныг номчуцар. Дорт чугааның аянын үн-бile илередирин оралдажыңдар. Тус-тус домактарда дорт чугааның болгаш авторнуң сөстериниң кайда турарын, оларны бижикке канчаар илереткенин хайгаарацар.

1. «Бодуцар билинөр, менде чүү боор, кадыг чүве, чүгле долгаар олла болгай» — дээш, чолаачым машиназын Сүүр-оол сүгнүүң эжининге

кәэп тургусту. 2. «Шаг-үе деп чувениң әртип турагының дүргенин – деп, Экер Эресович кайган боданган. – Бо халыш кирип келген уругну ада-иези чоокта чаа-ла яслиже чедирип чоруп турган чuve ийин». 3. Бир катап мындыг таварылга болган. Кожа орган кадай: «Улгадып келгеш, кым боор сен?» – деп Ольдан айтырган. Бичии уруг боданмаан-даа: «Кондуктор болур мен» – дәэн. 4. «Бис аныяк чоруура шаавыста, кырганнар база ынчаар чугаалажыр турган – деп, Экер Эресович боданган. – Бисти дангаар-ла турарарак дәэш, ыт-куш ээртир, шиммәэн-дааштыг, аътка шавар дижир чораан...» (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Айтырыларга харылацаар.

Аас чугаага дорт чугаа канчап, чүнүң дузазы-бile билдинип болурул?
А бижимел чугаага болза кандыгыл?

1. Бижикке дорт чугааны қавычкалар - би ле тускайлаар.

2. Дорт чугаа авторнуң сөстериниң соонга турда, ооң мурнунга иий сек салыр болгаш баштайтыгы сөзүн улуг үжүк - би ле эгелеп бижиир, чижээ: *Долбан меңәэ мынча деп сымыранды: «Сәэн акың-бile бис кончуг өң-тала апарган болдур бис ишин, оолдар ышкаш цен-даян-даа эвес, дыка-ла топтуг кижи-дир».* (Степан Сарыг-оол.)

3. Дорт чугаа авторнуң сөстериниң мурнунга турда, ооң соонга тире салыр, чижээләэреге: *«Ус аксынга чеде бергеш, каш хонукта улаштыр наыйрладывыс»* – деп, ачам чугаалаар кижи чораан. (Барыкаан Донгак.)

4. Дорт чугаа авторнуң сөстериниң ортузунга турар апарза, ооң (дорт чугааның) мурнунга иий сек, а сөөлүнгө тире салыр. Чижээ: *Хейде-ле дцүцреп, чүрээм кижип, сактырымга, артымда бир кижи: «Маңа турба, бурунгаар кылашта, ам-даа бурунгаар»* – деп сымыранып-ла турган ышкаш боор. (Дандар-оол Сарыкай.) Хейде-ле: *«Мында-дыр сен але?»* – деп сөс эттим. (Монгуш Доржу.)

5. Дорт чугааның аразында кирген авторнуң сөстерин иий талазындан тире-бile аңгылаар, дорт чугааның уланчызын бичии үжүк-бile эгелеп бижиир. Чижээ:

Авторнуң
сөстери барда:

“Бис бөгүн хөй-ле хар таптадывыс – деп, ававыс эләэн ыыттавайн олургаш, – сilerde ижин коктап алыр чүве тыптыр бы, оолдарым?” – диди. (Салчак Тока.)

Авторнуң
сөстери чокта:

“Бис бөгүн хөй-ле хар таптадывыс, силерде ижин коктап алыр чүве тыптыр бы, оолдарым?”

Бир эвес дорт чугаа аңғы домактардан тургустунган болза, авторнун сестери оларның аразынга турда, авторнун сестерин ийи талазындан тири-бile аңғылаар. Авторнун сөзүнүң соонга улуг секти салгап, домакты улуг үжүк-бile бижниир.

Авторнун

сестери барда:

1. «*Ындыг-дыр – деп, Хаджи-*

*Мурат чугаалаан. – Аргамчының
узуну дээрэе, чугааның, кысказы
эки.*» (Лев Толстой.)

2. «*А силер кай баарыңар ол,
акым? – деп диттил чадай-чадай,
циңм сириңейнип айтырдым. – Мен
канчаар мен?*» (Сергей Пюробю.)

Авторнун

сестери чокта:

1. «*Ындыг-дыр. Аргам-*

*чының узуну дээрэе,
чугааның кысказы эки.*”

2. «*А силер кай баарыңар ол, акым? Мен канчаар
мен?*”

Дорт чугаа биле авторнун сестерин холбаштырар *деп дээр* дузалал сөстүң соонда авторнун сестеринде кол сөс бар болза, оон (*деп деп сөстүң*) соонга биче сек салыр, еске таварылгаларда биче сек салбас, чижээ: 1) «*Кайын келдин, кайнаар баарың ол?*» – *деп, Вера айтырды.* (Салчак Тока.) 2) *Авазы сыртык салгаш: «Маңаа чыдып ал, оглум, шымда!» – деп эргеледи аарак кыйгыран.* (Степан Сарыг-оол.) 3) «*Кезек хөөрөп берип көрүңерем*» – *деп ээрештим.* (Сергей Пюробю.)

Дорт чугаа биле авторнун сестерин холбаштырар *дээш* деп дузалал сөстүң соонга бүгү таварылгаларда биче сек салыр, чижээ: 1) «*Мен бодум цлеп бээр мен*» – *дээш, ававыс бисти хоруп кагды.* (Салчак Тока.) 2) «*Кичээн, оол, кичээн*» – *дээш, цне берди.* (Сергей Пюробю.)

84. Номчуңар. Дорт чугааларны болгаш авторнун сестерин айтыңар, ында бижик демдектерин тайылбырлацар.

1. «*Бо калчан шилги альтты муңуптуңар, эмчи. Оозу чааш чуве*» – дидим. «*Шыырак-ла болза, эмдик-чаажы хамаанчок, акый?*» – дээш, оолдар дег, чииги кончуг олура каапты. (С. П.) 2. Эмчи кирбишаан: «*Аарыг уруг кайыл?*» – *деп айтырды.* (С. П.) 3. «*Ээ, мээн бо суурумга ынаам таан кончуг!* – *деп, Кертик боду-даа билбейн, эгелей берген.* – Дендии чарапч черде тургустунган суур чуве». (С.) 4. «*Ээлчег бардыр, мен манап тур мен*» – *деп, аныяк чолаачы шириин айтыштырдыр.* (Б. Х.) 5. «*Кырып калган кижи ёскерилбейн аан* – *дээш, демгим каттырымзай-дыр.* – Мээн-даа чөгентчиимни але, сени таныvas». (С. С.) 6. «*Ам чорааш, оон черле ээп келбес мен*» – *деп шинитпирлээш, шак эдери билек, Бады үнүпкен.* (С. С.)

85. Дорт чугааларны болгаш авторнуң сөстерин айтыңар. Дүжүрүп бижәеш, өдөр салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

1. Ийет, харын aan деп Эргеппей менче көргеш, чугаалады. Өтегде мәзәң айымны сүттарғаш даштыгаа эккеп баглап қаайт. (С. П.)
2. Агаар әки болза чоруур силер дәэш мени кый дей берди өөрүндер айттанып дей берди. (Ю. К.) 3. Эрте халыда бәэр ирги мен бе Соколов деп бистиң авторотавыстың командири айтыра-дыр. (Ш.) 4. Өскүс-оол шайлап олурда бир кончуг каас қадын кирип келгеш кайынын келдин кайнаар бар чор сен аал-чуртуң кайдал ат-шолаң қымыл деп айтырган иргин. (Тоолдан.) 5. Қаям менде мындығ асыылда бар деп бир аревәчи тұра халып келген мынчага өдөр аревәге чуге кирбейн чорааның ол? (С. Т.)

86. Номчуңар. Дорт чугааларны болгаш авторнуң сөстерин айтыңар. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Дорт чугааларның адаан шайыңар.

I.

1. Кандыг кончуг хоранның ғанаңы боор чорук кижиzinге саат болуп кижи хөмө таварып турар дәэш өжеш сеткилге бүргеттиргеш, Союспаң кезек ыыт чок даңза хавын уштуп боданып орган. 2. Кончуг кулугурнуң қажан-на майыны майыжып олура дүжүштер ирги? дәэн бодал ғанаңың сағыш-сеткилини оруқ дургаар сарғыдып чораан. (Карыма Түлүш.)

II.

11

1. Адырам сени қаяла көрген кижи боор мен деп Мәңгүн-оол боданғаш сактып чадашкан. 2. Мен сәэденнәэр чыгыны апардым деп Мәңгүн-оол боданған. Оолдуң чүрәэ тикиледір соккан. 3. Байырлығ мәзәң есken-терәэн черим силерниң-бile кезәз мөңгеде чарлырым ол деп бодавышаан мәңәзә эргим черлер-бile байырлажып тұра эрик кыздыңнан базып келгенимни эскербәэн болдум. 4. Бо-ла бұғы дүжүм ышқажыл деп Мәңгүн-оол боданған Кандыг кончуг солун дүш боор! Мен ону чүү-даа арттыrbайн авамга чугаалап бәзін адыр. (Марьям Рамазанова.)

87. Дорт чугааның болгаш авторнуң сөстеринің домактарда турар черлерин көргүскең схемаларны Ѽзуаар домактардан түргузуңар.

“	”
---	---

— дорт чугаа

--

— авторнуң сөстері

1)

“	”
---	---

—

--

2)

--

—

“	”
---	---

3.

^п
—“
”

§ 15. Диалог.

88. Номчуңар. Кымнарның аразында чугаа бооп турарыл? Чүнүң дугайында?

Артыш-оол кайы хамаанчок пештерже база үнмес, а черден пеш бажында тооруктарны тооптап көрүп-көрүп алгаш, ам унер болган.

— Чүгө кайгап-ла туурарың ол? Тоорук кайы-даа пептэ эмгежок ышкаждыл — деп, бирээзи айтырган.

— Бышкан-бышпаанын көрүп алыр болбас ийикпе.

— Тооруктуң бышкан-бышпаанын черден канчап билип алыр боор, дүжүрүп алгаш-ла көргей.

— Чо-ок. Черден база билип алыр.

— Канчаар?

— Өңүндөн.

— Өңнери шупту дөмөй.

—Чо-ок. Бышпаан чиг тооруктар көк-көк болур, калдар сай чеде бергенини хүрец-хүрец, а кара сай апарғаннары хоор-сарыг апаар, ачам айтып берген. (*Монгуш Эрген.*)

Ийи азы оон-даа хөй кижиниң аразында чугаазын д и а л о г дээр.

Диалогта киржип турар кижи бүрүзүнүң чугаазын колдуунда абзацтап, кавычкалар чокка тире-бile өгелевишаан, баштайты сезүн улуг үжүүк-бile өгелеп бижиir. Чижээ:

— Аалыңче сөгледир чүвөң бар бе? — деп, Экер-оол алгырган.

— Чок-чок! Шуптузун чагаада бижип каан мен... — деп, Оюнмаа чугаазын дооскалакта, машина ыңай болган. (*Сергей Пюрбю.*)

Чамдыкта диалогта киржип турар кижи бүрүзүнүң чугаазын кавычкалар-бile тускайлааш, аразын абзац чокка тирелер-бile үзүктеп база болур. Чижээ: «Сен ам база олчалыг чорааш келдиң бе, ачай?» — «Олчалыг келбейн канчаар ийик». (*Салчак Тока.*)

89. Аалга келген кижини тыва ёзуу-бile канчаар уткуп алырын көргүскен үзүндүнү номчуңар. Ооң кайы кезээ диалог болур-дур? Диалогту ушта бижип алыңар.

Аалга таныыр-танывазы төрөлдери, хары-даа кижи кээрге, шупту өгден үнүп уткуур, ыдын хай дээр, аъдын баглаар, аалчылар өгже кирбээн шаанды, баштап кирбес чораан. Келген улус-бile чолукшуур.

Аныяк кижи ийи холун өрү алзы кожа сунар, улуг кижи оон кырынга холдарын дегзил мендилежир. Мөгөш деп чолукшуур. Өгге киргеш, таакпы солчур. Ол арада амыр-менди солчулгазы уламчылаар.

- Сол-дур бе аңар?
- Сол-дур бис. Силер сол-дур силер бе?
- База-ла сол-дур бис.
- Аарыг-хамчык өршээлдиг бе?
- Чүве билдинмеди. Силерниинде кандыг-дыр?
- База-ла сол-дур.
- Ыт-куштан мал сол бе?
- Чүгээр-дир.
- Силерниң аалыңарда база-ла эки-ле ыйнаан?
- Сол менди-ле-дир. (*Артык Ховалыг.*)

90. Номчуңар. Кош шугумчугаштар орнунга домактың аяны-бile кандыг бижик демдектери салза чогуурул, бодаңар. Дүжүруп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

I.

Эң-не бедик чери бо бе // деп Херел оожум үн-бile барык-ла сымыраны аарак айттырды // Шаттың белдириндө өглер бар ийик бе // Бар ийи кодан аал бар // Ынчаарга маңаа апаар-дыр // дээш далажы берди. (*Салчак Тока.*)

II.

Ашак ынаар бар-ла шаа-бile ылавылап кайгаан кижи бооп турууп-турууп, ам-на шыны-бile чугаалаан //

Кортпазың ана шору-дур але //

Адыг-даа болза дезерге хоржок-ла болгай сүре бээр ыйнаан //

Шынап ачаң тайгага хайыракан даялап каарда, сени база кады чораан дижир чорду але //

Ийе // Мен база бир боолаан болгай мен //

Канчаар эвес дээш баштактанип турдум // Белен-сelen чүве-даа тоовас болган эр-ле-дир сен // Барыктыг-сарыктыг оол болза оон мыйыстыын-дөңгүрүн көөр харык кайда боор дээр сен // Эр кижи ыңдыг чоруур болбас ийикпе // (*Биче-оол Ондар.*)

91. Номчуңар. Кижи бүрүзүнүң чугаазының чүгле баштайгызын абзац-бile өгелээш, өскелерин абзацтавайн, диалог кылдыр бижиндер. Турза чогуур бижик демдектерин салыңар.

Үлегери:

«Телеграмманы кым чоруткан-дыр, оглум?» – деп, кырган-авазы айттырган. – «Үгбам чоруткан-дыр. Шуптүвуска байыр чедирген-дир, кырган-авай» – деп, оглу өөрцишкүлцүг харыылаан.

Самолёт агаарже чоорту көдүрлүп үне берген. Кызыл хоорай чалғыннар адаанда чапты берген чаражы аажок кестүп чыткан.

Ам бир каш чыл болза, Ак-Довурак база-ла мындыг улуг хоорай апаар деп Эрес-оол чанында эжиниң кулаанга алгырып чугаалаан.

Эжи олура:

Харын моон-даа артык улуг хоорай апаар диген.

Кайнаар чордуңар оолдар деп оларның дужунда олурган геолог инженер ээгил келгеш айтырган.

Кызылга республика школачыларының кышкы спартакиадазы бооп турду аңаа киржип чордувус.

Кандыг болдуңар ынчаш

Багай эвес. Бистиң районнунук школачылары хаакка ийиги черни алды. Конъкиге үш дугаарын ээледивис деп Эрес-оол харыылаан.

Эрес болган-дыр силер оолдар дигеш өөрүшкүлүг хұлумзүрәэн.
(*Тұлғи Кызыл-оол.*)

§ 16. Цитаталар болғаш оларга бижик демдектери.

92. Номчуңар. Үзүндүден сагыжыңарга таарышкан үш домакты кандыг даа ескерилгө чокка ол хевээр ушта бижип алгаш, кавычкалаңар.

Артыш – барық мәңге назынныг үнүш. Бир қажаа орну хире черде артышты чүс-даа чыл болғаш, кәэп кеөр болза, чер чаптып еспәэн-даа, ол-ла черинде хевээр туар. Бир эвес ол артышты сөп алыр болза, ол хевээр чок болур: қажан-даа катап үнуп келбес. Бир черде туар белүк артыштың дазылы тудуш болур.

Ынчангаш, мен бодаарымга, моон соңғаар тайгалардан артыш чулуп садарын шуут хоруур болғаш садып орган кижиңин артыжын хавырып туар болза, Тывага артышты төтчеглеп хоозурадыр чорук чидер. Бир эвес артышты сөгерин бо хевээр уламчылаар болза, кедизинде баргаш, ол хайыраан хұндұләэр әм үнүжүвүс когу үстүп болур, а буруулуг кижилер бистер бооп артар бис. (*Феликс Сеглендемей.*)

Бо үзүндүден силерниң ескерилгө чокка ушта бижип алған домактарыңар цитаталар болур.

Кым-бир кижиңин чугааларындан азы чогаалдарындан ол-ла хевээр алған үзүндүнү ц и т а дәэр. Ынчангаш цитата болза дорт чугааның база бир янзы хевири-дир. Цитата авторнун сөстөринге, дорт чугаа дег, тускай домак бооп болур. Ындыг таварылгада бижик демдектерин салыры дорт чугаа-бile дәмей. Чижээ: *Сурагылғы тыва чогаалчы Сергей Пюрбю мынча деп бижээн: «Улустың аас чогаалын сайгарып көрүп туарымга, олар шуптузу шыңғызы барымаалаан дүрцимнерлиг деп чиңе мәң мурнумга ажыттынған».*

Цитата авторнун чугаазынга домак кезии бооп база кирип болур. Ынчан ону кавычкалар-бile тускайлавышаан, эгезин биче ужук-бile бижиир. Чижээ: *Чогаалчы болгаш эртемден Монгуш Кенин-Лопсан парлалганы «Чогаалдар тарадырының күштүг чепсээ» деп адаан.*

Бир эвес цитатаны долузу-бile хереглевээн болза, оон үзүктелген черин хөй сек-бile илередир. Чижээ: «... Күш-ажылдың кандыг-даа кижизинге ышкаши, чогаалчыларга шын организастаан ажыктыг дыштанылга кончуг чугула». (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

93. Профессор III. Ч. Саттын «Тоолдаарның тоолдары» деп чуулунден узундууну номчуцар. Автор мында цитаталар киирген бе? Бир эвес киирген болза, оларны ушта бижип алындар. Оон аңғыда бо чуулде силерге чугула кылдыр билдинер ийи хире домактан база цитата кылдыр ушта бижип алындар.

...1950 чылдың чайынында, июль төңчүзүнде, август эгезинде, алдарлыг мерген тоолчу Баазацайны көөр, ооң каас-чарааш, байлак аас чогаалдарның ужу-кыдышын дыңнаар, оларның чамдызынын чынып бижиир аас-кежиктиг болган мен...

Чогаалчы С. А. Сарыг-оолдуң Торгалыгже Баазацай Түлүштүң тоолдарын бижип чоруур деп туарын билгеш, дыштанылгам ажыглап алгаш, адаа каттыжып алган мен...

Баазацай – ёзуулуг-ла бедик мөзүлүг, топтут-томуаанныг, мерген угаанынг, биче сеткилдиг кижи чораан. Ынчан ол алдан хире харлыг турганы ол боор, ортумак сыйнныг, сииреп мага-богттуг, салгын-хатка додуккан хурең шырайлыг, арның кежин доора болгаш узун дургаар кежилген сыгыглар былгаарны дег кылдыр, хәэлепкен. Ону Степан Агбаановичиге чугаалаарымга: «Ооң мерген угааннының херечизи ол-дур...» дээр чораан. Күш-ажылга дадыкканы илден. Ол кырган чиик эвес амыдыралды эрткен. Тываның болгаш Моолдуң төөгүзүнде бир улуг болуушкунга – 1912 чылда маньчжур-кыдат эжелекчилерге удур тулчуушкунга – Хомду дайынынга Баазацай Түлүш киржип чораан... Ооң сактыышкынын бижип албаанывыска амдыгаа дээр хомудал чоруур мен. Ынчан бис ооң намдарынч-даа, репертуарынч-даа ханылап кирбейн, чүгле ооң ыткан тоолдарын бижип алсын кол сорулга кылдыр кыдыра бодап турганыбыс ол-дур ийин.

Ол чоруул тургаш база бир билген, эскерген чүвем – Баазацай тоолчу моол бижикти билир турган кижи болган. «Элээн хөй моол номнаарны Торгалыг өру бир хорумда базырып каапкан мен...» деп орап чораан. (*Шуллуу Сат.*)

Мында хөй сектерни чуге салганыл?

94. Номчуңар. Үзүндүнүң кол уткалары илереттинген черлерин цитаталар кылдыр ушта бижип алышар. Цитаталарны кавычкалааш, соонга скобкага авторнуң адын, фамилиязын бижиңер.

Салым-чаяны чок болза, өөредиргө-даа, албадаарга-даа, дужаарга-даа, ол кижиден чогаалчы үнмес. Ол ышкаш, чогаалчы болур салымның кижины чүнүң-били-даа доктаадыры, моондактаары болдуңмас, ол дөмей-ле чогаалчы апаар. Черле үнер дәэн мыйыстыг бызааның азы хураганның бажын шарырыгра-даа, ол мыйыс дөмей-ле чаза теп үнүп келир. Бир эвес үнмелизин дәэш, аңа шаптык кадар болза, ол мыйыс азы баш шуут үрелир, харын ол мал өлүр апаар. Ындыг кем болбазын дәэш, улам харын күштүг, чарап мыйыс үнзүн дәэш, чаш бызааны азы хураганны әгезинден тура хоолулуг эки чемнөр-били чемгерер херек. Ол хевирлиг, талантнын улам естурер, сайзырадыр төләэде, ону хамыктың мурнуңда... чогаал теориязы-били база хүн бүрүнүң доктаамал өөредилгези-били быжыглаары эргежок чугула. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Катаңтаашкын.

Хыналда айтырыглар.

1. Дорт чугаа деп чүл? Доора чугаа деп чүл?
2. Дорт чугаа билеме доора чугааның ылгалын тайылбырлаңар, чижектерин көргүзүңдер.
3. Дорт чугаага бижик демдектерин херегләэрин чугаалаңар.
4. Дорт болгаш доора чугааларга авторнуң сөстеринин туружун болгаш бижик демдектери херегләэрин тайылбырлаңар.
5. Диалог деп чүл? Аңаа бижик демдектерин херегләэрин чугаалаңар.
6. Цитата деп чүнү ынча дәэрил? Аңаа бижик демдектерин херегләэрин чугаалаңар.

95. Дүжүрүп бижиңер. Бижик демдектерин салыңар.

Хойжу кажааларын ам чая көрүп каан чүве ышкаш кончуг топтап көрүп, ында чаа тудуп кааныңчалза-даа чылыглап четтикпәэн кажаазынга баргаш, бүдүү чугааланган. Мону чылыглааш, төрүүр хойларны маңаа тургузар чүве эвеспе. Шөләэн болур.

Сакманщиктер хураганнарны ытпышаан турган. Ыыт-шимәэн демгизинден ам арай намдал, оозуругаан шинчи кирип келген.

Ол аразында чаш хураган эмзирип турган сакманщик Арай-Саар өөрүшкүлүү кончуг алгырып үнүп келген:

— Ой, ой! Ээр-Мыйыс хураганнапты. Чаражын, кара баштыг дыдыраш ак чүве.

Үмчурмаа тургаш! Оон-били ам 261 болду-дәэш, кажааже халышла кирген.

Дүн дүжүп келген. Кажаа ишти караңгы ыржым-на апарган. (*Леонид Чадамба.*)

96. Номчуңар. Диалогтарны болгаш үзүүлүштөрүнүү айтыңар. Дүжүрүп бижээш, бижик демдектерин салыңар.

1. Эргээ өөрөнмө бергээ өөрөн деп тыва улустуң үлгөр чугаазы дыка ханы уткалыг.

2. Каң-оолдуң ачазы кабиназындан үнгеш бисчे уткүй қылаш-тапты.

Экий акый деп мен мендилемидим.

Күжүр эрлерни экий эки-и Менәэ дузалажыр дәэш келдиңер бе дәэш хөглүг хүлүмзүрдү.

Бо мәңгүл эжим-дир ачай Оон адын Мерген дәэр... (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

НАРЫН ДОМАК.

§ 17. Нарын домак дугайында билиг.

97. Номчуңар. Чанғыс чугула көжигүннүүг болгаш ийи чугула көжигүннүүг домактарны айтыңар. Мында чанғыс чугула көжигүннүүг домактарның кандыг хөвирى бар-дыр? Ийи чугула көжигүннүүг домактарны көжигүннер аайы-бile сайгарыңар. Нарын домактарны тывыңар. Олар бөдүүн домактардан чүнүң-бile ылгалырыл?

Чайгы ўе. Каң хүннөр. Дәэрниң хиндинде хир чок. Даң хаяззы чаа-ла кажарарып орган. Эртенгى сериинниң экизи кончуг. Караңгы чоорту сойлуп бар чораан. Кайы ырактан бәэр барааны көстүп турар апарган арга-сынга аян туткан хектер үнү тааланчыг. Даң артындан хүн хереп келген, тайга-сынның баштары алдын-сарыг апарылаан.

Ийи азы эләэн каш бөдүүн домактарның утка болгаш үн аяны-бile чаңғыс бүдүүн домак бооп каттышканын нарын домак дәэр. Чижээ: 1) *Хар чап-чаа чагган, чөр шуут кургаваан, чүгле хүннээрек куурагты кургай берген, күү частың шыктыг соок сырнын хадымларлап турган.* (Олег Саган-оол.) 2) *Даң чырып, чөр кыры бүлүрээрип келди.* (Виктор Сагаан-оол.) 3) *Самдар өөнүң соогу база кончуг, аштанчылы база кончуг, ном өөредирдө кижини эттээр-хыйнаар аттыг үзүү чөрбадыва.* (Виктор Сагаан-оол.) 4) *Таакпы тыртым хире болганда, теректер билдай дүшикен дег, аткаар чырыылган соонда, ак шөл ажыттынып келген.* (Биче-оол Ондар.) 5) *Чылгы дүн болганчок-ла тарап ойттай бергилээр, а адыг, бөрү малга ыяавыла дүн караңгызында, хат-чотканныгда, уйгу бастып келир үзүү болгай.* (Монгуш Эргөн.)

Бөдүүн домактар нарын домак кылдыр янзы-бүрү аргалар-бile каттыжып тургустунар. Устүнде беш нарын домак кандыг бөдүүн домактардан кандыг аргалар-бile тургустунганын көрээлиңер.

1-ги нарын домак 4 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Хар* (чүү?) чап-чаа чагган (канчанган?). *Хар* – кол сөс, чагган – сөглекчи. 2. *Чер* (чүү?) шуут кургаваан (канчалбаан?). *Чер* – кол сөс, *кургаваан* – сөглекчи. 3. *Цыгле хүннээрек* (чүү?) *кууарты кургай берген* (канчалган?). *Хүннээрек* – кол сөс, *кургай берген* – сөглекчи. 4. *Куу частың шыктыг соок сырны* (чүзү?) *хадымарлап турган* (канчап турган?). *Сырны* – кол сөс, *хадымарлап турган* – сөглекчи. Бөдүүн домактар нарын кылдыр интонация (үн аянының) дузазы-бile холбашкан.

2-ги нарын домак 2 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Даң* (чүү?) чырып (канчап?). *Даң* – кол сөс, чырып – сөглекчи. 2. *Чер кыры* (чүү?) – *булцэрээрип келди* (канчалды?). *Чер кыры* – кол сөс, *булцэрээрип келди* – сөглекчи. Бөдүүн домактар нарын домак кылдыр интонацияның болгаш *келди* деп дузалал кылтыг сөзүнүң дузазы-бile холбашкан.

3-кү нарын домак 3 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Самдар өөнциң соогу* (чүзү?) база кончуг (канчыл?). *Соогу* – кол сөс, *кончуг* – сөглекчи. 2. *Аштанчыны* (чүү?) база кончуг (канчыл?). *Аштанчыны* – кол сөс, *кончуг* – сөглекчи. 3. *Ном өөредирде кижини эттээр-хыйнаар* (канчарыл?). Кол сезү чок, сөглекчиши – *эттээр-хыйнаар*. Бөдүүн домактар нарын домак кылдыр катыштырар интонацияның болгаш домактың сөөлүнде чоруур *аттыг цүвэ чорбадыва* деп модалдыг (чугаалаан чүүлдү бадыткап күштелдирер) кезээнин дузазы-бile холбашкан.

4-кү нарын домак 3 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Таакпы тыртым хире болганды* (канчан?). *Таакпы тыртым хире* болганды – сөглекчи. 2. *Теректер* (чүлдер?) былдай дүшкен дег, *аткаар чырылыгган соонда* (канчанган соонда?). *Теректер* – кол сөс, *чырылыгган соонда* – сөглекчи. 3. *Ак шөл* (чүү?) *ажыттынып келген* (канчалган?). *Шөл* – кол сөс, *ажыттынып келген* – сөглекчи. Сөөлгү домак 1-ги домак-бile турарының падежинин – да деп кожумааның, 2-ги домак-бile соонда деп эдеринчинин дузазы-бile холбашкан.

5-ки нарын домак 2 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Чылгы* (чүү?) *дүнэ болганчок-ла тарап озттай бергилээр* (канчалгылаар?). *Чылгы* – кол сөс, *озттай бергилээр* – сөглекчи. 2. *Адыг, бөрц* (чүү?) *малга ыялавыла дүн караңгызында, хат-чотканыгда, уйгу бастып келир* (канчап?) *цүвэ болгай*. *Адыг, бөрц* – кол сөс, *келир* – сөглекчи. Бөдүүн домактар нарын домактар кылдыр *a* деп эвилелдин дузазы-бile холбашкан.

98. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Нарын домак бүрүзү каш, кандыг бөдүүн домактардан тургустунганын тодарадыңар. Нарын домак бүрүзүндө бөдүүн домактарның чугула көжигүннерин айтыңар.

I.

Мээн ажылдаш турган суурум чүгле каш санныг бажыңдардан тургустунган. Ол бажыңнар шупту чаа болгаш чаңгыс аай. Кудумчуга кылапшатап чоруурга, бажыңдардан чук чытталып кээн турага, хадылар аразында чораан ышкаш болур... Бажыңдарда колхозчулар чаа олургулап алганнар, соң мурнунда олар өглерге чурттап турганнар. Эмнелге база-ла ыңдыг бажыңга турган, мен башкы эжим Аяя болгаш эмчи сестралы Стюра-бите ёске бажыңчыгашка чурттап турган бис. (Олег Саган-оол.)

II.

Оон ыңай орук алгый берген, Адар-оол дүрген чоруткаш, Маруся-бите кожалажып келген... Ийинц мәэзи ыжык, асаа хат четпес, соң хары чымчак чыдар, хат кагар чер-бите соң аразынга хөртүктелип, кырлыг апаар. (Олег Саган-оол.)

Нарын домактың кезектери болур бөдүүн домактарны бижикке канчаар көргүзерил?

Нарын домактың кезектери болур бөдүүн домактарны бижикке колдуунда бот-боттарындан биче сек-бите аңгылаар.

99. Номчуңар. Нарын домактарны тывыңар. Ол нарын домактар кандыг бөдүүн домактардан (кезектерден), чүнүң дузазы-бите холбажып тургустунганын тодарадыңар.

1. Кодур-оол оттуп кээрге, одаг шагда-ла өжүп калган болган. (С. Т.) 2. Көрүп орарымга, ак харлыг тайгалар бажында хүн чап-чаа дәэп келди. (О. С.) 3. Хар чаа-ла эрип калган. Ыяш бүрүзү чазылгалак, көк оттүнгелек. (Е. Т.) 4. Чылбак ыдын кээргээнинден чүрээ саргый берген. (Е. Т.) 5. Дээрниң сыйдыстары чивенейнип, дүнеки сериин соолацнадыр хап турган. (Е. Т.) 6. Хайындырыңмай Багай-оолдуң алыс боду элеп-туреп, ада-иези улчуп кыраан турда, хаан авыгай кел дирткен. (Тоолдан.) 7. Одаг-даа сыйдырткайндыр-ла хып турган, кургаг сүгөн кырынга чалбыштыг көстөр тоглап дүжүп тургулаан. (С. Т.) 8. Дүн дүжүп, сыйдыс четчи берген. (Е. Т.)

100. Нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактарның аразынга биче секти салбышсаан, дүжүруп бижинер. Бөдүүн домактар чүнүң дузазы-бите нарын домак кылдыр каттышканын тайылбырланар.

...Аалдың кижилиери көжәеки ажылын доозупкаш, чаңгыс өрээл бичежек бажыңга чыглып келирге бажың иштүү тарлай берген ышкаш болган. Бажыңның ээлери: кижи ортузу ажа берген ирей, кадай

аразында таваар чугаалажып ашак деспиде эът доораан кадай быдаа хайындырар пажын чуп олурган. Элээди апарган үш оол, бир уруг дerde кажык ойнаан оларны долганыш иийи бичии ургулар халчып демгилерин орта ойнатпайн турган. (*Шомаадыр Куулар*)

ЧАГЫРЫШПААН НАРЫН ДОМАК.

§ 18. Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

101. Номчуңар. Шугумнүң солагай болгаш оң талаларында дужаашкак нарын домактар бот-боттарындан чүнүң-бile ылгалыр-дыр? Нарын домактарның кезектери болур бедүүн домактар бот-боттарындан хамааржыр бе?

1 ... Дең баарында дос-
кут чик бар, соң бажында
кезек тал бөкперлежи берген
тур.

2. Ол аянныы сүргей
хүлүмзүрдү, мен таарзын-
мадым.

1. ... Дең баарында доскут чик
бар, а соң бажында кезек тал бөк-
перлежи берген тур. (*Сергей Пюр-
бю*.)

2. Ол аянныы сүргей хүлүм-
зүрдү, ынчалза-даа мен таарзын-
мадым. (*Максим Горький*.)

Утка талазы-бile бот-боттарындан хамаарышпас, дең эргелиг болгаш интонация (үн аяны) азы чагырыштырбас эвилелдер дузазы-
бile холбашкан бедүүн домактардан (кезектерден) тургустунган нарын домакты чагырышпаан нарын домак дээр. Чижээ: 1) *Бияштарның бүрчлери четчи берген, чодурааларның шысыны сойлуп турган.* (*Салим Сүрцү-оол*.) 2) *Сен-даа Хем-Белдиринче чорувут, а мен база-ла Дерзиг-Аксынчэ халтайн.* (*Салчак Тока*.) 3) *Оюмааның чүрээ чымырт кылынган, ынчалза-даа далаш-бile улай айттырган.* (*Сергей Пюрбю*.) 4) *Костюмну, шынап-ла, тергин материалдан кылган болгаш Досукайның бодунга быжып тургаш даарал каан дег, тааржыр болган.* (*Монгуш Өлчей-оол*.)

Устунде домактарның баштайтызының кезектери интонация дузазы-бile нарын домак кылдыр каттышкан. Ийиги домактың кезектерин *a*, үшкүзүнүүн ынчалза-даа, дөрткүзүнүүн болгаш деп эвилелдер каттыштырып (холбаштырып) турар.

102. Бедүүн болгаш нарын домактарны айтиңар. Чагырышпаан нарын домактарның кандыг кезектерден (бедүүн домактардан) тургустунганын, ол кезектер аразында чүнүң-бile холбашканын тодарадыңар.

1. Хурал доозулган. *Бидык-Хемде оъткарган ивилир база катап чедип келгилээн. Ивижилер фермазынчэ далажы берген. Чамдыктары Чазыларга чедир самолёт-бile ужупкан, чамдыктары чарымлары-бile тайгазынчэ альттанышкан.* (*Л. Ч.*) 2. Чассыг оглум чаактары чайыннал-

дыр долбанныалды, күзеп ханмас хұлұмзұрұү хұннәэректеп ойнай берди. (С. П.) 3. Өөреникчилерниң карактарында оттар чалбыышталып, арыннарында хұлұмзұрұг чүгүржүп турған. (К. К.) 4. Баштайғы сестери нинитиге билдингир бодалдар-ла болду, ындығ-даа болза оон ыңайтызы тодаргайлашқынче номчуккуну шын эдертип бар чо-раан. (А. Т.) 5. Мәэс арны ам-даа ажылбаан, а хаялар баарында хар дүшпәэн черлерде ағы, кадар сиғеннерни өшкүлөр шагда-ла тоймалап қаапкан, чүгле тәймек дәстери арткан. (Б. О.) 6. Хұннұң дәэрни кежер оруу улам-на бедип, чырыны, чылыны немежип орган. (Б. О.) 7. Довурак-доозун чер биле дәэрни тудуштурупкан ышқаш болган. Каккылашкан хаяларның оду қызаңайнып, чуурулган даштар чыды думчукка тодазы-бile изинейидир чытталып келир. (О. Сегл.)

103. Номчуңар. Нарын домактарны тывыңар. Оларның кайылары чагышпаан нарын домактар болурун тодарадыңар.

...Ак биле Хеймер-кыс хой кадарып турда, ийи аалдың хою кожа оъттап турған. Эртениң-не аалдан үнер. Дүшпәэнде, хойлар чоокшулажып кәэр. Ооң соонда чүгле Ак дозуп турған.

Бир коданда-ла чеди чұс ажыг. Ава-ақазында шулту ирт, кожазында кыс хой. Ак ол черлерни билбес эвес, ооң өрге кире халый бәэр үңгүр бүрүзү аңаа билдингир.

Кол-ла сорулға – оларны катпас. Шынында оларны кадынтар даа болза, айыым чок... Чанғыс айыылдыг чуве: кожазының хоюнда чаш хураганнар хәй. (Салим Сүрүң-оол.)

104. Нарын домактарны бәдүүн домактар кылдыр эде тургузунар.

Ү л е г е р и:

Нарын домак:

Актың амыдыралынга онзагай
ескерилгелер-даа болбаан, ынчалза-
даа солун үцилдер бар.

Б ө д ү ң н ө м а к т а р:

Актың амыдыралынга онзагай
ескерилгелер болбаан. Солун үцилдер
бар.

1. Турлаавыстың артыы чарынында мәзүр-мәзүр кара хаяларлыг қадыр даг хереп алған, мурнуу чарынында кылагар ак хову херли берген, ооң ындында ынаар калбак эзимнерлиг сын көгерип чыдар. (С. П.) 2. Борта мәэн чүрәэм палт дәен, бажым куйгазы соолаш кылышкан. (Дандар-оол Сарыкай.)

§ 19. Эвилелдер чок чагышпаан нарын домак.

105. Номчуңар. Бәдүүн болғаш нарын домактарны айтыңар. Нарын домактарның кайылары чагышпаан нарын домактары, оларның кезектери ара-зында канчаар холбашканыл, тайылбырлаңар. Эвилелдер чок чагышпааннарын

домактар кандыг кылдыныглар (булуушкуннар) илередип турарын тодарадырын оралдашыңдар.

I.

Долгандыр улам-на караңылаң кел чораан. Дәэр караңғы-ла кара чүве, чаңғыс-даа сыйдыс көзүлбес, чер кыры азарганчыг-ла чырып турар. Ол дәэрge хар чырыны-дыр.

Аргага чедип келген. Мында кедергей караңғы – кижи бодунун холдарын безин көрүп шыдавас хире. Уруг ушкан ыяш кырынга олуруп алган. (*Самуил Маршак.*)

II.

Хат кошкап бар чыткан чүве, чыллыы база аажок апарган... Даң адыш, чер чырааш, хүн үнер четкен... Дүвү болгаш чагган хар мени курлакка чедир хөөп каашкан, арай деп чүткүп чыткаш, уштуунуп туруп келдим. Буттарым олурган аайым-бile көжүгүлөп, удуп калган, кылаптаар дәэrimге хоржок... (*Виктор Сагаан-оол.*)

Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактар аразында каттыштырар интонацияның (ун аянының) дузазы-бile холбажыр болгаш хары угда азы дес-дараалаштыр (бирээзи ёскезинин соонда) боттанаң кылдыныгларны (булуушкуннарны) илередир. Ындиг домактарның кезектериниң сөглекчилири нургулайында чаңғыс аай үелерге турар. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактарның аразынга бижикке биче сек салыр. Чижээ:
1. 1) Күш оглу каяа-даа ужар, 2) кижи төлц каяа-даа чоруур.
(*Улегер домак.*) 2. 1) Өөредилгениң чылдары эрткен, 2) Кара-кыс башкы деп документини холда туткан, 3) ам чүгле ажылдаары арткан. (*Салим Сүрүң-оол.*) 3. 1) Булут аразында хүн караа чылыг, 2) улус аразында ие караа чымчак. (*Улегер домак.*) 4. 1) Бедигээште ийи терек агаарның хензиг-ле шишчээшигининге харыылап турар, 2) бүрүслер чөгөнчиг салғынны сергек уткун алыр. (*Чингиз Айтматов.*)

Бирги домактың кезектериниң сөглекчилири кайызы-даа келир үениң доктаамал кылдыныг илередир кылыг сестери-бile илереттинген (ужар, чоруур), олар хары угда болур болуушкуннарны көргүзөр. Ийиги домактың кезектериниң сөглекчилири эрткен үениң кылыг сестери-бile илереттинген (эрткен, холда туткан, арткан), ол бөдүүн домактар дес-дараалашкак болуушкуннарны илередир. Ушкү домактың кезектериниң сөглекчилири чылыг, чымчак деп демдек аттары-бile илереттинген болгаш ол бөдүүн домактар хары угда болур болуушкуннарны көргүзөр. Дөрткү нарын домактың кезектериниң сөглекчилири амгы

үениң харыылап турар, уткуп алыр деп кылыг сөстери-бile илереттинген болгаш хары угда болур кылдыныгларны дамчыдар.

Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактың кезектери, каттыштырап интонациядан аңғыда, бүгү нарын домакка хамааржыр ниити кежигүнүң дузазы-бile база холбажыр. Чижээ: 1) *Чер кургап, чечек үнүп келген.* (*Мухтар Ауэзов.*) 2) *Он айда сынын эде бээр, озт-сиген бышкан болур.* (*Монгуш Кенин-Лопсан.*) Бирги нарын домакта *келген* деп дузалал кылыг сезү иийи бедүүн домактың сөглекчилериниң кайызынга-даа утка талазы-бile хамааржыр (*кургап келген, үнүп келген*). Ийиги нарын домактың эгезинде *он айда* деп байдал нарын домактың кезектериниң иелдирзинге хамааржыр.

106. Номчуцар. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарны айтыцар. Оларның кандыг кезектерден (бедүүн домактардан) тургустунганын, ол кезектерниң сөглекчилериниң чунун-бile илереттингенин, нарын домактарның кандыг болуушкуннар көргүзөрин тодарадыцаар. Кайы нарын домактың кезектери чугле каттыштырап интонация дузазы-бile эвес, ниити кежигүн дузазы-бile холбашканыл, хайгаараңаар. Биче секти нарын домактарның кайызында салганын айтыцаар.

1. Оюн Лүндүп чугаалаар чораан. Межегейниң шынааларынга суг күштәрү чыллыг орандан ужуп чедип келгиләэш, чайлап алыр, оолдарын ёстуруп алыр, оон катап шала күскәэр чуртуңдува ужуп чоруптар. Тайга чоогу *Үстүү-Межегей*, Сарыг-Булун ынчаар аңғыр, каастар, едүрек дээрге үннөр алчып туруп берген, күс тынышы келген, даглар бажында хар чаай берген. Чыллыг чай эрткен, соок күс келген азы чалыны назынның бир чайы эрткен, хомууданчыг апарган. 2. Хөлөчүк чылгычының хөөмөйи-даа, ырызы-даа дыңналбас, мунган айдының суглуу-даа шыңгыравас. Соок дүжүп кээрге, шала кудулдур Алдыы-Межегей, Күжур-Булун ынчаар дөңгөлик баштарындан күжур агарып келген. Ол чүл дээрге чалыны назын хадымарлап эрте берген, кара баштар база агаргылаан, ынакпышылдың үези караш диген. Чай эрткен, күс дүшкен, чалыны назын эрткен, кыраан назын шугулдап келген. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

107. Номчуцар. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарны башкының дузазы-бile тывыцаар. Нарын домактарның кезектеринин аразында кандыг бижик демдектерин хереглээнин хайгаараңаар.

Одаг чанында эмге-санчок хөй белекчилерниң чамдызы отче көрүп туруп алгылаан; чамдызы от чанын карарты эшкеш, узун чудуктар салгаш, ында сандайландыр олургулап алган, каттырышкан, хөөрешкен; чамдык оолдар оттуң чалбыраажындан арыннарын

дуглавышпаан, узун кезектер ужундан туткаш, одагны улам хөгжүдүр доюолдуруп турган. Үнчалза-ынчалза ол одагның демги оон-моон аттыгыш турган хүрең-кызыл чалбыштары каттышкаш, ак-кызыл улуг чалбыш болуп, чүге-даа күш четтириер аажок, чоокта турган дыттарның хөрээ-бile деңнежип, оон эзининге ол дыттарның будуктары саглаандайнип, черле долгандыр турган бүгү белекчилерни, бүгү суурну... чырыткылаап турган. (*Степан Сарыг-оол.*)

Сөөлгү домакта кандыг чанғыс аймак кежигүннер бар-дыр?

Чагырышпаан нарын домак эләэн делгеренгей болгаш биче сектер-бile әңгылаар чанғыс аймак кежигүннерлиг болза, оон кезектериниң аразынга бүдүн чартык сек салып болур.

108. Биче сектерни турза чогуур черлеринге салбышшаан, дүжүрүп бижицер. Кезектери интонация-бile холбашкан чагырышпаан нарын домактарны айтыңдар. Олар кандыг болуушкуннарны илередип туарын тодарадыңдар.

Үнчалза-даа дицмирээшкін ынаар-ла ырак черде диригейнин турган. Дээрде булуттар-даа тараваан хүн оон артында чаштып чоруп турган. Даглар бажында туман кешпүшшаан. Даشتын-иштин сериини кончуг черниң кыры шык ында-мында шалыңнар кылая берген чыткылаан. (*Салим Сүрүң-оол.*)

109. Номчуңдар. Чагырышпаан нарын домактарның интонация дузазы-бile холбашкан кезектерин бөдүүн домактар кылдыр аңгылап бижицер.

Ү л е г е р и: Даалының ийиги дээди ыяжын напчы дээр, ол болза бүрц дээн моол сес-тир. – Даалының ийиги дээди ыяжын напчы дээр. Ол болза бүрц дээн моол сес-тир.

1. Даалының ийиги дээди ыяжын напчы дээр, ол болза бүрү дээн моол сес-түр... Бурунгуларыбыстың адап чаңчыккан аайы биле ону напчы-даа дээй-ле, бүрү-даа дизе ажырбас. 2. Бир аал даалы алдан ыяштан тургустунар, беш ыяшты каятташтыр чыг-гаш, бир ёг дээр, бүгү даалы он иий ындыг ёг болур. Ойнакчыларының саны дорт азы алды болу бергенде, ийи команда болу бээр, аралаштыр олуруп алыр. 3. Кизи бүрүзу алган ёглериниң ыяштарын кожала-рындан чажыра аарак түүлөп, ылгап алыр: он карактан өрү чергениң ыяштарын хол ыяжы дээр, оларны холунга тудуп ора, чүве чип, ёг ёглөп алтырынга ажыглаар. Ийи дөмөй ыяшты кожаа ыяш дээр, ийилеп үндүрөр ыяш дээни ол... 4. Бир дугаарында ашкан кизи үнер, дараазында кижилер үнгөн ыяшты чип алтырын кызар, чип алган кизи ону ёглөп алган ёэм деп санаар. (*Сергей Паву.*)

§ 20. Эвилелдерліг өткізу шағындықтар

Кезектерин холбаштыраар эвилелдериниң айы-біле өткізу шағындықтар

I. Кезектери каттыштыраар болғаш, база деп өткізбекдерниң болғаш -даа - даа деп өткізбек үткелігін артынчының дұзазы-біле холбашкан өткізу шағындықтар нарын домактар хары угда ийикпе десдараалай болур болуушкуннарны илереди. Чижәе: 1) Олынчаарда безин әң сыйк-даа черинге көвүктелеп батышаан чыдар болғаш оон үзгелең үндең өске, үндең болғаш арыг апаар. (Салчак Тока.) 2) Кежеэліктей чамдық оолдар шыбыраа ойнаан база чамдықтары уруглар-біле кады концерт залынга танцылаан. 3) Хатдаа оон хадыыр, хар-даа, өткіз-даа оон чаар. (Салим Сүрәт-оол.)

II. Кезектери а, ынчалза-даа (ындығ болза-даа, ындығ-даа болза, ынчалзажок), харын, ынчаарга деп удурланыштыраар өткізбекдерниң дұзазы-біле холбашкан өткізу шағындықтар нарын домактар бот-боттарынга удурланышкак болуушкуннарны илереди. Чижәе: 1) Мен септиң ол чарының өрү алзы хемелеп чоктадым, а Чодур ашак ол чарыкты өрү чадағ базыпты. (Сергей Пюроб.) 2) Бұдуктар арнымын шавылап түргулаан, ынчалза-даа мен оларже көрбейн чордум. (Салчак Тока.) 3) Қүш-даа бар-дыр, ынчалзажок дыштандырып чорудар бис. (Леонид Чадамба.) 4) Эки ажылданптарға, үзгеле өөң ишти, аалың ишти билир әвес, харын кожа аалдар ишти мактап чугаалажы бәэр, үнген-кирген чон безин көрүп, магадап чанар. (Степан Сарығ-оол.) 5) Бо салызыс доктааган сеп болза Шушь дәэр хемчигеш-тир, ынчаарга суурнұң ады база-ла оон-біле дәмей. (Салчак Тока.)

III. Кезектери чок болза (чок болза – чок болза), азы (азы – азы), бирде – бирде, чамдықта – чамдықта деп аңғылаштыраар өткізбекдерниң дұзазы-біле холбашкан өткізу шағындықтар нарын домактар кайы-биррәзі болдунар азы болдунмас болуушкуннарны илереди. Чижәе: 1) Чайын дүңе-даа бол, әзимнер ишти шыпшиң әвес: бир-ле черде чок болза сыйырга эде бәэр, чок болза чыландық тырыңайны бәэр. 2) Одагда аңчылар чаа сөктүп кәэп, хөй от ужуудуп турар ирги бе, азы амдыны оол суксадыр маңнааш, әртегік барып шай хайындырып тур ирги бе. (Степан Сарығ-оол.) 3) Мен ону сактып келгеш, бирде бажым-даа туттунар мен, бирде каткым-даа кәэр. (Салим Сүрәт-оол.) 4) Кажаа иштінде чамдықта чааш хураган здер, чамдықта хой ораныр болду. (Олег Саган-оол.)

Чагырышшаан нарын домак бооп каттышкан бөдүүн домактарны бот-боттарындан биче сек-біле аңғылаар. Биче секти а, ынчаарга, ынчалза-даа (ындығ-даа болза, ындығ болза-даа), ынчанмыз же, ынчалзажок, азы (азы – азы), чок болза (чок болза

— чок болза), бирде — бирде, чамдыкта — чамдыкта деп эвилелдерниң мурнунга салыр (үстүнде берген чижектерни көрүңер). Болгаш, база деп эвилелдерни биче сек-бile аңтылавас.

110. Номчұңар. Чагырышпаан нарын домактарның кезектери болур бедүүн домактарны, оларның чугула көжигүннериң айтыңар. Чагырыштырбас эвилелдерниң кайы бәлүктөрө хамааржырын тодарадыңар. Кезектеринин, чамдыктыры эвилел чокка интонация дузазы-бile, чамдыктыры эвилелдер дузазы-бile холбашкан нарын домактарны айтыңар.

1. Аргаларының әң үстү сарыг-ногаан, оон кудулдурузу көк-ногаан, а оңгар хемче кирген кадыр ийлер хилиң кара. (Т. К.) 2. Хүн шуут ажа берген, арганың иштинче имир билдиртпейн союп кирип келген болгаш ол ынчаар бүгү-ле чuve бүлүргей апарған, ынчалза-даа чоокта чувелер тода көстүп турган. (О. С.) 3. Аңчы Көстүктүң соонче чортуп каан, ис чок, ынчалза-даа ыт халып-ла олурган. (Л. Ч.) 4. Машина келзин, чок болза чадаг базыптаалы. (Ю. К.) 5. Чамдыкта чаяс чаап кәэр, чамдыкта хар ургаш туруп бәэр. (С. С.)

111. Номчұңар. Удуруланыштырар ынчалза-даа деп эвилел кайда нарын домактың кезектерин, кайда бедүүн домактың көжигүннериң холбаштырып чоруурун айтыңар.

1. Чөгөнчиг боор, ынчалза-даа канчап билир, дедир ээп-даа кәэrim чадавас. 2. Бир-ле чuve айтырап бодаан, ынчалза-даа чай албаан. 3. Бодал дәэрge баш сыңмас, ынчалза-даа... айтырыглар улаштыр-улаштыр үнүп кәэп-ле турган. 4. Хүн даг артындан хереп келген, херелдерниң чылыбы-даа кончуг. 5. Дүк хой шоолуг ыраган эвес, ынчалза-даа олар шимчевес даш эвес-ле болгай, кылаштаар буттуг, ынчангаш оът сүрүп, ол-бо талазынче үстүп-частып чоруй баар. 6. Коқазы Актан улуунда улуг, ынчалза-даа ындыг кончуг улуг эвес, оларны үе деп-даа болур. 7. Ак чагааны харамдыгып номчаан, ынчалза-даа сонуургаваан. (Салим Сүрүң-оол.)

112. Дугаар бүрүзүнде бедүүн домактарны чагырыштырбас эвилелдерниң дузазы-бile чагырышпаан нарын домактар кылдыр тургузуңар. Дүжүрүп би-жәеш, чогуур бижик демдектерин салыңар.

Ү л е г е р и: Венера Черден дыка ырак. Венераның кайгамчык чажыдын эртемденнер чоокку үеде шинчилеп апкан турар. — Венера Черден дыка ырак, ынчалза-даа Венераның чажыдын эртемденнер чоокку үеде шинчилеп апкан турар.

1. Даң арай-ла аткалак турган. Күшкапштар ында-хаая мыжырт-кайнчып каап туар апарған. 2. Хүн даг артындан чап-чаа-ла бакылап орган. Оон херели бедик-бедик тайталарның баштарын шондор дәэп эгеләэн. 3. Школа участогунга өөреникчилер яңзы-бүрү ногаалар

тараан. Оларның дүжүдү дыка чаагай болган. 4. Тараа чаагай. Катчимис элбек. 5. Имир шагда-ла дүшкен. Ховуда ажыл үргүлчүлөвшишан турган. 6. Хар эрий берген. Хек-даван арай үнгелек. 7. Тайгага чораан кижиге чүү-даа таваржы бээр: адыг чыжырадып ыңдай боор, буур челип бар чыдар, күртү азы күшкүл салдырт дээр. 8. Эзим эдээниң сыйыргазы эдип олур ирги бе? Иезинден астыккан эзирик алгырып чыдыр ирги бе?

113. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домактарны дүжүрүп бижицер. Турза чогуу биче сектерин салыңдар. Ушкү болгаш бешки домактарның көзектериниң канчаар (чүнүң дузазы-бile) холбашканын тайылбырлаңар. Ушкү домакта причастие-бile илереттинген кылдыныг аргазының тускаялан байдалын айтыңдар.

1. Артистер ажык машина кырын хээлиг хевистер-бile шыпкаш, сцена кылыш алган а арат чон – механизаторлар ону долгандыр дистинцир олурупканнаар. 2. Харын-даа өөрүшкүлүгүннөр безин чаңгыланып турган а Аңгыр харлыгыксан, кандыг-даа сестер сөглөп шыдываан ынчалзажок ол бар шаа-бile часкал-ла, часкал-ла турган. 3. Салдыгбай чадагай машина кырынга турупкан, ырнын сезүн алгырып-алгырып номчаан а артканнары бижээн турган. 4. Аңгыр бо ырны сымыранып ырлап-ла чораан а ажыл-херек будүп-ле чораан. 5. Сырга сымыранып ырлавышаан ажылдан а соң дөрт харлыг кызы Ағы база-ла чай чок ышкап кочалчыгаш, хүүрекчигеш туткан, оваалай төп каан довуракта иженген турган. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

114. Домак бурузун ынчалза-даа деп удурланыштырар эвилелдиң дузазы-бile баштай чаңгыс аймак көжигүннерлиг бөдүүн домак кылдыр, соң соонда чагырышпаан нарын домак кылдыр тургузуңар. Бижик демдектерин салбышсаан, дүжүрүп бижицер.

Ү л е г е р и: 1. *Хар чагган.* – *Хар чагган, ынчалза-даа удур эрип чыткан.*
2. *Хар чагган, ынчалза-даа агаар чылыг хөвээр турган.*

1. Дээр бүрген келген. 2. Балыкчы хүннү бадыр балыктаан. 3. Аңчы хенертэн адыгга таваржы берген. 4. Уруглар каттап чорааннаар. 5. Шии кыска болган.

115. Кожа бижээн чүве аттарын кол сестер кылгаш, янзы-буру чагырыштырбас эвилелдерниң дузазы-бile чагырышпаан нарын домактардан чогаадыңдар.

Ү л е г е р и: *Хат – чаңс.* *Бирде хат хадып, бирде чаңс чаап турган.*

1. Башкы – өөреникчи. 2. Иллеткел – айтрыглар. 3. Мал чеми – кажаа-хорaa. 4. Пассажирлер – автобус. 5. Силер – бис. 6. Имир – сайгылгаан. 7. Үер – хем. 8. Ольт-сиген – фермалар.

116. Нарын-даа, бөдүүн-даа домактарның кол сөстерин болгаш сөглекчи-лерин айтыңдар. Дүжүрүп бижиңдер. Биче сектерни салыңдар. Нарын болгаш артынчы сөстерге турза чогуур дефистерни салыңдар. Нарын домактарның кезектерин холбаштырар эвилелдерниң адаан шыйыңдар.

Хамык аң араатаннарның даван даяя дөрт болур чүве болгай ындыг даа болза биеэде үш даванныг бир бөрү көрген кижи дир мен...

Бир ле күзүн улустун өртеглиг дужактыг альттарын арттырбас бир бөрү тыпты берген болгаш улус ону аглаар дижи берген. Ол шагда амыдырал бир яңзы турган чүве болгай а силер ону кайын эки билир силер. Улус ийи чаңгыс аъдын бош салбас чок болза бөрү чиптер чок болза ол хөвээр чидер. Бир дүнө Чодур ашактың кожазы кижиниң чаңгыс аъдын бөрү чип каан. Улус ону аглаап өлүрген. Бөрүнүң даваны үш а солагай холу дөзүндөн чок ынчалза-даа майды ол тудуп чиптер чораан. Улус баштай кайтап турган. Энир чыллын кыжын Чодур ашактың какпазынга бөрү кактынгаш бир холун одура дайнаап каашкаш чоруй барган болган а ол бөрү ам бо чүве иргин.
(Сергей Пюрбю.)

Ката птаашкыни.

Хыналда айтырыглар.

1. Кандыг домакты бөдүүн домак дээрил?
2. Кандыг домакты нарын домак дээрил?
3. Нарын домактың кезектери болур бөдүүн домактар аас болгаш бижимел чугаага канчаар илереттинерил?
4. Чагырышпаан нарын домак деп кандыг домагыл?
5. Чагырышпаан нарын домактың кезектери чүнүң дузазы-бile холбажырыл?
6. Чагырышпаан нарын домактың кезектери бөдүүн домактарны кандыг эвилелдер холбаштыралыл?

117. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны айтыңдар. Нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактарның чугула көжигүннериң көргүзүңдер. Нарын домактарның кайылары чагырышпаан нарын домактар болур-дур? Нарын домактарның кезектеринин чүнүң дузазы-бile холбашканын тодарадыңдар.

Шала-була чөмненип алгаш, дораан-на удуур дээш чыдып алдым. Хенертен мырыңай-ла соңга дужунда гитара ойнай берди. Уйгум чаштай берген. Чүрээм согары киткээн, тура халааш, ону барып сегирип алысаам келир...

Гитара ыыды соксаш дээр аразында, Дарыяның ындынныг каткызын дыңнаап кагдым. Кижиниң амыдыралында муңгаранчыг берге байдалдар туруп болур, ынчалзажок ол ышкапи берге минуталар турар-даа дөшпие.

Ооң соонда Сарбаа гитаразын ойнай берди. Гитараның ыыды база-ла, ырның купледи доозулбаанды, хенертен соксай берди. (*Байкара Хөвеңмей.*)

118. Дүжүрүп бижицер. Нарын домактарның кезектери болур бөдүүн до-мактарны бот-боттарындан биче сектер-бile аңгылаңаң. II бөлүктүң ийиги домаанды будун чартык сектi, III бөлүктүң ийиги домаанды айтырыг, кыйгырыг демдээн чүгө салганын тайылбырланаң.

I.

Хүн караа улам изип ооң херелдери чидиг апарган. Салбырлар аайы-бile бөлүк-бөлүк кылдыр үскүллээн аныяк шериглер асфальтылыг делгем чыскаал шөлүн ээлепкен чыскаал өөредилгези эртип турган. Сержанттыларның ыыткыр тода командалары ырактаан дың-налыш кээрge үрөр хөгжүм чиртиледир ойнап турган. (*Анай-оол Булак.*)

II.

Үйгүзу келбээн Түлүш палуба кырынга үнүп келирге айдың дуне турган. Далайга ыржым дүннү магадап ханмаан: эдир куу булуттар мурнуу чүкчө оожум көжүп чоруп тургулаан төгерик ай долгандыр өргөэлени берген; сылдыстар караа чидиг-чидиг, сыгыр-сыгыр агаар соок, шык. (*Анай-оол Булак.*)

III.

Оон далай кырынче шыгааган – бараан-даа, чырык отчугаш-даа көзүлбээн. Адаа ам кым тояап чоруур деп?! Ортулук чоогу-бile эжиндирип эрткен кандыг-бир суднонуң ыракта чивеңнээн оттары безин каракка илдикпээн. Ындыг болуру магат, чүгө дээрge бо бичии ортулук улуг далай, океан ортулуктарындан дыка хажыы, ынчангаш болаалап эжиндирип эртер чүүл-бүрү суднолар безин кончуг ховар ынчалза-даа оон эрик чоогу суглары далайын үнелиг аң-мени, балык-байлаңы-бile байлак. (*Анай-оол Булак.*)

119. Номчуңар. Тыва дылга эң чоок дылдыг тофа улустуң дугайында үзүн-дүден чуну билип алганыңарны эдеринчи кылдыр допчулап чугаалаңаң.

Тофалар үр үениң дургузунда хан төрели – түрк уксаалыг улустардан озалааш, Чөөн Саянның ары талазында тайга-сыннар аразынга амыдырап, чурттап келген. Чүгле Тожу тывалары болгаш буряттар-бile ында-хаая харылзажып чораан. Маңаа С. Б. Пюрбюонуң сактыышкынын киирери артык эвес: «1927 чылда Ленинградка С. А. Серекей, М. Д. Биче-оол, О. А. Толгар-оол болгаш өске-даа тыва сургуулдар өөренин чеде берген бис. Бистин аравыска иий танывазыыс оол бар апарган. Оларның аймак-соөгүн айтырарызыска, «тыва кижилир бис» деп харылаарга, улам сиңниге бердивис:

– Кайы кожуундан силер?

Оолдар ыыт чок. «Кожуун» деп сөстү билбес болган.

— Таң ыйнай. Тожу чаңгылар бир-ийи чыл болгаш келир ийик. Диинц, киши албан-ундуруг алыш чүве. Ам чиде берген хептиг болчук... Дөрт-беш чылда келбийн туру...

Ол сактышкынны улам тодарадыры-бile М. Д. Биче-оолга ужуражып келгеш, айттырды.

—... Домаа тожу аянынг, ырлаары бурят аялгалыг улус чораан ийик — деп, мәэң үстүндө кииргеним сактышкынны ол бадыткады.

Революция мурнунда тофалар Россия күрүнезиниң албатылары бооп, Иркутскиниң генерал-губернаторунга албан-ундуруг төлөп, Тожу кожууннундөң ноянынга база өлүк-кеш өргүп чораан.

Тофалар хаш, сарыг-хаш, чогду, кара-чогду, чептей деп төрөл бөлүктөргө ылгалып турган. Олар Уда, Гутара, Нерха хемнернин, эриинде бедик сыннар аразында Алтынжер, Верхняя Гутара, Нерха деп суурларда чуртташ турар. Ниити саны 6000 хире кижи. (*Юрий Кюнзегештии-бile*.)

120. Дүжүрүп бижиндер. Биче сектерни салындар. Нарын домактарны айтындар. Оларның аразында чагырышпаан нарын домактарның адаан шайындар.

1. Ыя аразында Арбынның чанында эжик сенчизи шыгырт дээн соонда бичии дааш-шымээн дыңналып келди. Самбын-даа шаккылаар бижик кагар машина-даа чазыраар. (*К.К.*) 2. Күзүн хар улгадып соок дыңзып эгелээн. (*С.*) 3. Агаар-бойдус чылыг час эрте дүшкен. Мээс черлер карандышлай берген сөөсkenниг ыжык черлерден шончалай хар шыгы-бile чаа-ла үнүп чыткан. (*С. С.*) 4. Алды шак четпээндэ эртен Азия диптиң төвүндө тураскаалчэ базылтым. (*К. К.*) 5. Дүннээн тогдуктар көжүй берген боор оода бирээзин адып алыйн адырам. (*К.-Л.*) 6. Кара доңдак дүжүп келген а соок улам-на дендеп бар чыткан. (*Х. О.*) 7. Ол шагда «школа», «өөредилгэ» дээн ышкаш сөстер чаа тыптып келгилээн болгаш улус оларның утказын-даа билбес турган. (*Ч. А.*)

121. Номчунар. Домак бүрүзүнүң бөдүүн азы нарын болурун тодарадындар. Чүүлдүң кол утказы чул?

Тэрээн дылдың эң баштайгы башкылары болза өг-булениң көжигүннери, ада-иези болгай... Ада-иениң дылы кайы хире байлак, кайы хире күлтурлуг болдур, уругларының дылы база ындыг болур. Ындыг болганды, уругларын тэрээн дылынга өөредир талазы-бile ада-иениң харысыалгазы канчаар-даа аажок улуг.

Чаш кижини тэрээн дылынга өөредири, дылды шын, күлтурлуг ажыглап билир кылдыр кижизидери — өг-буле кижизидилгезиниң хендирбези, кол өзээ болур... Ол хүлээлгэ күүсөттинмейн баар чүве болза, кедизинде барып аныяк кижиниң салым-чолунга уржуктуг салдарны чедирип болур. (*Валерий Шаравий.*)

Баштайғы домакта кол сөстүң көргүзүкчүзүн айтыңдар.
Кайы домактарда кандыг чаңгыс аймак көжигүннер бар-дыр, тодарадыңдар.

ЧАГЫРЫШКАН НАРЫН ДОМАК.

§ 21. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.

122. Номчундар.

1. Кезек чаашкын эрткен соонда, сылдыстар көстүп келген.
- (С.) 2. Караам көрүп кәэrimге, авам менче көрүп алган чугааланып олур. (С. П.) 3. Бир эвес хирлиг болгаш хоралыг суг Элегес сууниче кирер болза, хамык дириг балыкка, малгапка, үнүшке, кижилерге дыка айылдыг болур. (К.-Л.) 4. Дағның дыттар аразындан сирти көстү бергенинден бээр, дыка үр үе эртти. (К. К.)

Баштай домактарны нийтизи-бile, ооң соонда чүгле карарты парлаан көзектерни номчундар. Домактың утказында, тургузуунда кандыг ёскерилгелер эскердицер? Кезектерниң кайызы бот-тускийлаң домак болуп шыдаар-дыр? Кайызы ыяап-ла кандыг-бир бодалды немээрин, төндүрерин негээр-дир? Кезектерниң аразынга кандыг айтырыг салдынар-дыр?

Чагырышкан нарын домак кол болгаш тайылбыр домактардан тургустунар. Кол домак тайылбыр домакты чагырар (кол домактан тайылбыр домакчө айтырыг салыр), а тайылбыр домак утка (кол кылдыныгның үезин, чылдагаанын, сорулгазын... айттыр) болгаш тургугуз айы-бile ацаа чагыртып чоруур (кол домактан салган айтырыгга харыылаар, кол домак чокка утказы долу, билдингир бооп шыдавас). Чижээ: *Бызаанчының үнүк кайгамчык хоюг болганынга өөрээн бичии хөгжүмчү билир аялгаларын тырта берген.* (Е. Т.)

Кол домактың сөглекчиzinден чүү чүвеге өөрээн ил? деп айтырыгны салырга, ацаа долузу-бile тайылбыр домак харыылаң туарар. Кол домак чокка, чүгле тайылбыр домак – *Бызаанчының үнүк кайгамчык хоюг болганынга – төнмээн бодалды улаштыр немээрин, төндүрерин негээр.*

Утка болгаш грамматика талазы-бile каттышкан, бирээзи ёскезин тайылбырлап чоруур бөдүүн домактардан тургустунган нарын домакты чагырышкан нарын домак дээр.

123. Чагырышкан нарын домактарда аңгылап каан кезектерниң кайызы кол болгаш кайызы тайылбыр домак болурун кандыг чылдагаан-бile? чүгэ? канчалза? деп айтырыглардан салып тургаш, аңгылаңдар.

1. Маңаа чедир орук узак болганындан ийи ай ажыг үе дургузунда черге хонуп чорааш чедип келдим. (Т. А.) 2. Төрээн бижик чок болган ужун, моол бижик ажыглап турган. (С. Т.) 3. Даңмаң оттуу келзе, хепкерип каар сен. (С. С.) 4. Хаттыг-частыг дүн-даа

дүшсө, кадыг эр-даа ара хонмас. (К.-Л.) 5. Araар баксырааш, самолёт ушпаан. 6. Хөрек-чүрээм хөлзээниндең сөөлгү сөстерге харлыгыц, чугаам шедиргелени берди. (Ш. С.)

124. Кол домактан (квадраттыг скобка иштинде) тайылбыр домакче (төгерик скобка иштинде) кажан? кандыг болза? кандыг чүгэ? кандыг сорулага-бile? деп айтырыглардан салынцар. Ону схемага көргүзүцер. Тайылбыр болгаш кол домактарның чугула кежигүннериниң адаан шыйынцар.

Ү л е г е р и:

Кажан сүт тутсупканы?

(Баштангылыг уруг от адаанга кээп олурбаанда-ла), [аякта сүт тутсупкан]. (С.)

1. (Күдээ-хүреген кижи хой дөгерип билбес болза), [оон хүндүткел чедип алыры берге боор]. 2. (Чаа күдээлеп чоруур дунгаларымга дуза болзун дээш], [бо чүүлдү бижидим]. 3. (Шээр малды дөгерердэ), [кожа өгнүц эр ээзин чалап алыр]. 4. (Дөгерген малдың сунезини аалга артып калзын дээсп], [актап алыр]. 5. (Тыва улустуң чанчылында хой чылдыг кижи хой өзевес ужурлуг деп] [дүрүму бар]. (Т. А.)

125. Номчуңар. Сөзүглелден баштай бөдүүн, оон нарын домактарны тывынцар. Чагырышкан нарын домактарны тыпкаш, айтырыгдан салып турган, кол болгаш тайылбыр домактарны аңгыланцар.

Даң адар чыгап турда, хар-шуурган дүвүлөп эгелээн. Өөр берүүлерни Коккаарак кодан чылгыга эдертип эккелген. Берүүлер чоокшулап кээрge, малдар киштежип, бөлдүнчү бергеннэр. Чылгыдан хунан кызыракты Коккаарак узе ойладып алгаш, кылын хөртүкчө киир сывыра берген. Ол ону хар кырынга ужур база бээри билек-ле, өске берүүлер малдың чүк-чүгүндөн углей-ле бергеннэр. Коккаарак чанчылы-бile чарынны чип эгелеп турда, эктинчэ аарышкылыг диштер кадалы бээр орта, ол аткаар согуунналы берген. Хая көрнүп кээрge, чанында берүүлерниң баштыңы дүгү адяя берген, бо турган. Өлүмнүүг сегиржип алышкын эгелээр ужурлуг турган, ынчалзажок бо удаада ол болдунмаан, чүгэ дээргэ этт оларга арттайын баар. (М. Аүэзовтуу-бile.)

Бөрү дугайында кандыг үлегер сөстер болгаш солун чугаалар дынцаан сiler?

§ 22. Чагырышкан нарын домакка тайылбыр домактың туружу.

Тайылбыр домак кол домактың мурнунга (I), ортузунга (II) туруп болур:

I. 1) Сүггаттыг чөргө тараа тарыыр болза, сүггатчы бооп ажылдаар мен. 2) Өөредилгө чылы тонгендे, чайги практика чорудар. (К.-Л.)

II. 1) *Дүчин, хүн ажар чедип турда, эңмежок корреспондентилер келген чүве-дир.* (С. С.) 2) *Олар уруу ол хире чөгөнчиг, ол хире кошкак деп бодавайн чорааннар.* (С. С.)

Чагырышкан нарын домактың кезектериниң туружун бөдүүн домак көжигүннерииниң азы сөс каттыжыышының кезектериниң туружу-бите дөмөйлөп болур. Тайылбыр домак хөй кезинде кол домактың мурнунга турар. Домак ортузунга таварышса-даа, хамаарышкан сөзүнүң мурнунга турар.

Эвээшт таварылгаларда тайылбыр домак кол домактың соонга туруп болур. 1. *Хемнер бо чылын церлээр чыгыы, чүгэ дээргэ хар кылын чагган.*

Чамдыкта чечен чогаалда маадырларның чугазының аянын ёзугаар кол домактың соонга тайылбыр домак туруп болур: 1. *Кончуг-ла бергэ байдалдыг турган сен, ам чугаалап берейн, сегий бергениңде.* (К. К.) 2. *Бінча хөй чүвени чугаалап бергей-лемен, чалгааравас болзуңарза.* (С.)

126. Тайылбыр домактың туружун, кол домакта кайы сөске хамааржырын схемага көргүзүцөр.

Үлөгөри: *Оон шала калбак кулактары, бажының дүгүн чүлүп кааптарга, улам-на делбигир ышкаш көстүр.* (Ш. К.)

какан делбигир ышкаши көстүрүл?

Схемазы: [() делбигир ышкаш көстүр]

1. Алыс боду узанып-дарганнаар болгаш, эр кижиниң эдилелин бүрүнү-бите боду кылып алыр турган. (Ш. К.) 2. Ол кавыда чөрле ындыг чугаа бар: күштә куу улуг, кижиде Куулар улуг дигилээр. (Ч. Ч.) 3. Өөрүм истеп кээн, мени эзенгиден адырып алгыжеге чедир, шак ажыг үеде ынчаар кызыл тыным хым кырында чытты. (К. К.) 4. Чымчак акый мындыг соок кышип бо черге кажан болганин сактып чадап турган. (К.-Л.) 5. Тос айның эгезинде Салдамның дүнези кедергей онза: дээрде кандыг-даа сылдыстар тода көстүр. (К.-Л.)

127. Дараазында чагырышкан нарын домактарда тайылбыр домактарның туружун тайылбырлаңац.

1. Өтгө кирип кээrimгэ, ында элээн кижилер олурлар. 2. Аңчылар, адыг мырынай улуг дөңнү ажа халый бергенде, онгарлып келгеннер. (К. К.) 3. Аалдың уруглары көжээ хураган хәнеп, даштыгаа чииңейни турувуста, ай ерулеп келген. 4. Хаяжык алдын уургайындан, таптыг-ла башкы хар чаап турда, чедип келген. (С.) 5. Чайс аяскыже, чаглак дыт адаанга олурган бис. 6. Ыры чаңын салыр эвес деп чугаа ол ышкаждыл. (К. К.) 7. Ол душта хамык улус мени көрген болза деп дыка-ла күзээн мен. (С.) 8. Чеди алышкыга чеден альт челип четпес улуг ак өргээни тиккен. (Тоол.)

ТАЙЫЛБЫР ДОМАКТАРНЫң ЯНЗЫЛАРЫ.

Домак кежигүннериниң янзыларын оларның айтырыгларын сактып көрүндерем.

Тайылбыр домактар бедүүн домактарның кежигүннери ышкаш янзыларлыг: немелдениң, тодарадылганың, үениң, чылдагаанның, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, деңгелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының. Ылгалы – бедүүн домакка домак кежигүнү кылдыр сес, сес каттыжышканы кирер, а нарын домакка ол-ла айтырыгга тайылбыр домак долузу-бile харылаар. Өскэр чугаалаарга, домак кежигүнүнүн ролюн тайылбыр домак будуну-бile күүседир. Чижээ: 1) *Аалызыс артында кара чалым шейлүп баткан.* (К. К.) 2) *Салчак-оол орунда олурган эжин барып күспактапкан.* (Б. Х.)

Кандыг? деп айтырыгга бирги домакта демдек ады-бile илереттинген бедүүн тодарадылга (*кара*) харылаап турар. Ийиги домакта причастиелиг бөлүглөл харылаап, домакта делгеренгей тодарадылга (*орунда олурган*) болуп чоруур. Ынчангаш ук домактарны бедүүн домактар дээр бис. А адаанда чижекте ол-ла айтырыгга будун домак харылаап, тодарадылганың тайылбыр домаа болуп чоруур:

кандыг кылама-ла?

Дээр дээргэ (*кырында хар дүшпээн*) кылама-ла? (С. С.)

Бо домакты тодарадылганың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домак дээр.

Чагырышкан нарын домактың схемазының бир янзы хевири:

кандыг?	1	кол домак
	2	үн аяны-бile холбашкан тодарадылганың тайылбыр домаа

128. Дараазында чижектерде кирген домактарның тургузуунда ылгалын тодарадыцар. Кандыг? чуну? чүнүң дугайында? дээргэ кандыг домак кежигүннериниң айтырыглары? Ол-ла айтырыгларга дараазында чижектерде чаңгыс сес, сес каттыжышканы, тайылбыр домак харылаап чоруурун тодараткаш, домактарны бедүүн, нарын деп аңгылаңар.

1. Уругнуң өөредилгезиниң дугайында оларның сагыжы чаңгыс кижи дег дүгжүп турган. (С. С.) 2. Уруг каяя ажылдаза экил дээриниң дугайында бодалы чөрүшкек апарган. (С. С.) 3. Оод даарап орар идиктерин белек комизиниң даргалары кажан-даа албас дээрзин билир. (К. К.) 4. Чая-дайын-бile капсырлашкан, оран-делегейниң төнчүүзү келген деп улус коргуп-даа чугаалаажып турган. (К. К.) 5. Карасуг аалдарынга барып, улуг-биче кижилерге бижик өөредир силер. (Ш. К.) 6. Өгнүң ээлери эки улус дээрзин Марта билип каан. (С. С.)

129. Сөзүгелде кылдыныгның үезин көргүзөр (каждан? деп айтырыгга харылап чоруур) сестерлиг, сөс каттыжышыннарлыг, тайылбыр домактарлыг чижектерни бөлүктөнөр. Оларның кайыларын чагырышкан нарын домактар дәэрил? Чүгө? Бир эвес каждан? деп айтырыгга чаңгыс сөс харылап чоруур болза, домактың кандыг хевири болурул?

ОҮТ-СИГЕН-БИЛЕ ЭМНЕНИР.

Черлик база азырал-даа дириг амытаниндар балыгланганда азы аарый бергенде, чамдықтары оўт-сигенниң дазымын, ескелери бурузун чиир. Туруп, могошылаан ивилер улуг-оўттун бүрүлери чиирин аңчылар шагдан бәэр эскерген. Тевелер, ишти куртуй бергенде, чашпан чиир. Элик-хұлбұс, ивилер, ишти куртуй бергенде, ховуларға кирип кәэп, яңзы-бүрү чашпанндар дилеп, ону чиир. Хаваниндар базала, ишти куртуй бергенде, тыкваны үрезини-бile кады чиир. Сарбашкыннар балыгланы бергеш, ыяштың калбак бүрүзү-бile балыгны дүй тудуп алыр. («Шын» солундан.)

130. Дириг амытаниндарның амыдыралындан хайгааралындарны сактып, 6,7 дугаар мергежилгелерде кирген домактар-бile дөмей тургузуглуг домактарны ажыглап тургаш, кыска чогаадыгдан бижицер. Чогаадындарда тайылбыр домактар кирген нарын домактарны айтЫндар.

§ 23. Үениң тайылбыр домаа.

Үениң тайылбыр домаа кол домакта кылыш сөзү-бile илерет-tingen көжигүнге хамааржыр, кол кылдыныгның болуп турадар үезин көргүзөр. Чижээ: *Хүн ажып чорда, сооксумаар апарды.* (К. Кудажы.)

Кол домакта *сооксумаар апарды* деп сөглекчиден каждан сооксумаар апарды? деп айтырыгга бүдүн тайылбыр домак (*Хүн ажып чорда*) харылап, -да деп туарының падежиниң кожумба-бile кол домакка холбашкан.

Үениң тайылбыр домаа каждан? деп айтырыгга харылаттынар; кол домакка бәэринин (-ка / -ке), туарының (-да / -де) падежтеринин; кызыгаарлаар наклонениениң (-гыже / -гизе) кожумактарының болгаш соонда, сөөлцинде, мурнунда, аразында деп дузалал аттарның, дораан, бәэр, чедир, биле, билек, орта, соон дарый деп эдеринчилернин, каждан – ынчан (ынчаарда) чергелиг хамаарышкак эвилелзиг сестерниң, даар наклонениениң кожуманаңга -ла деп артынчының катышканы-бile (-за-ла) холбажыр.

131. Үениң тайылбыр домактарын кол домакта кылыш сестери-бile илерет-tingen көжигүннерден чогуур айтырыгларны салып тургаш тодарадындар. Ону схемага көргүзүңдер.

каждан доозар бис?

Үлегери: (Чай дүжерден бәэр), [туудуувус доозар бис].

1. Кандыг-даа кижи даг цегинге азы кадрлар күлдизинге келирге, Чавыдак Салчак албан чугаалажыр, таныштар. (К.-Л.) 2. Эжик аксынга турарга, чиге дужунда Чеди-Хөл-Тайгазының кырында хүн саадавыткан. (К.-Л.) 3. Атай тодуп алгыже, айт кырындан хайгаарал турган. (К. Ч.) 4. Соңғаны хаап четтикпәсептәмде-ле, күшкәш ужуп чоруй барды. 5. Кидин-не оът-чечек быжын турда, чулуп, кургадыр эндевес эвеспе, кайгалдарың (С.) 6. Авам, ачамны хөлчок-ла эки дүжеп чыңдырымда, оттурдуң көрем. (С.) 7. Деш аксы чоокшулат чорумда, аанакайын, база-ла орай дүшкен. (С.)

132. Үениң тайылбыр домааның холбажыр аргаларын тодарадыңар.

1. Ынчан, эзимнер адаанда тарааларның дүжудун ажаап алган соонда, шаң кадарып турган бис. (К. К.) 2. Бир эртен инек үндүрүп кааш, чанып орарымга, аалывыс эжининде шет аразынчы черлик хаван кылаштап кирил чыңдыр. (К. К.) 3. Самолёт Красноярскиден ужуп үнүүтери билек, Наталья соң соңгасындан барык-ла карак салбаан. (Е. Т.) 4. Кажан ийиги төвени чудүрүпкен соонда, Долаананың авазы ийи бичии уруу-бile Чыраа-Сарыгның чүткүнүң кырынчы унуп олуруп алганнар. (К. Ч.) 5. Оглуның чагаазын эккен кээримге-ле, мени шайлайдыр кижи. 6. Ол-бо суралып, идии оюлту же, кылаштап чорааш, бир аңчыдан ийи борбак ок чәэп алган. (К. Ч.) 7. Күй аксынга арай-ла четкелек чорувуста, сарыг аңгыр бисти теп каар чыгыны девидеп ужуп ыңай болду. (К. А.)

Үениң тайылбыр домаа кол домактың мурнунга киргенде, тайылбыр домактың соонга; ортузунга чорда, ийи талазындан; соонга киргенде, соң мурнунга биче сек салыр. Чижээ: 1) *Бир хая чиришинден бакылап олурумда, улуг-биче ийи те бедик черден ынаар-ла согунналы берди.* (С. С.) 2) *Бызааларывыс, жын ажа бергендө, чанып келдилер.* (С.) 3) *Бис одаавысче углай базыпкан бис, имир дүжүп орда.*

133. Үениң тайылбыр домактарын тыпкаш, чогуур бижик демдектерин салбышсаан, дүжуруп бижицер. Бирги үлгегер домакты домак көжигүннериңиң айы-бile сайгарыңар.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР.

1. Идик бакта эжик ырак.
〔Эзер бакта қодан ырак〕
2. Эртем чокта эртен база дүн.
3. Багын сөгләэрge бачыды арлыр.
4. Сөс сурерге сөс үнер.
Сөөк кагарга чилиг үнер...
5. Ада турда чон таныыр. Айт турда чер көөр.

Үениң тайылбыр домаа бөдүүн домакта үениң байдалдары-
бile бир дөмөй айтырыгларга харыылаар, кылдыныгның уезин
айтыр. Ылгалы – бөдүүн домакка к а ж а н ? деп айтырыгга
домак кежигүнү харыылаап чоруур болза, чагырышкан нарын
домакка ол-ла айтырыгга тайылбыр домак бүдүнчү-бile харыылаап
чоруур. Дараазында чижектерни деңнеп көрүнөр: 1) Чазын бойдус
чечектелир. 2) *Идик-хевим кеткеш, даштыгаа эрестиг чиң халып*
келдим. 3) *Ховуга чоруп олурувуста, сүггүр чаап келди.*

Бирги чижекте к а ж а н чечектелир ил ? деп айтырыгга
чазын деп наречие харыылаап, домакта бөдүүн үениң байдалы болуп
чоруур. Ийиги чижекте к а ж а н уне халып келдим ? деп
айтырыгга *Идик-хевим кеткеш* деп деепричастиелиг бөлүглөл-бile
илереттинген делгеренгей үениң байдалы харыылаап туарар. Ушкү
чижекте к а ж а н чатьс чаап келди ? деп айтырыгга *Ховуга*
чоруп олурувуста деп үениң тайылбыр домаа долузу-бile
харыылаап туарар. Үениң тайылбыр домаа кол домактан аңғы чугула
кежигүннерлиг болганда, ону, база-ла бөдүүн домак ышкаш,
кежигүннерге сайгарар:

каяа?

Ховуга чоруп олурувуста, ...

Бо чижекте үениң тайылбыр домаа чаңғыс составтыг тодаргай
арынныг бөдүүн домак болуп туарар, чуге дизе ооң тускай
илереттинген кол сөзү чок, ынчалза-даа сөглекчиниң составында
-үүс деп арын кожумаандан кылдыныгның боттандырыкчызын
(кандыг кол сөстүг туруп болурун) билип ал болур.

134. Деепричастиелиг бөлүглөлдер-бile илереттинген делгеренгей үениң
байдалдары кирген бөдүүн домактарны, үениң тайылбыр домаа кирген
чагырышкан нарын домактарны аңгылааш, оларның ылгалын, дөмөй
демдектерин тодарадыңар (айтырыы, хамааржып чоруур кежигүнү, утказы,
илереттинер аргазы). Кылган шинчилелициерниң түннелин кыдыраажыңарга
чижектер-бile бадыткап тургаш, бижип алыңар.

ШАНАКТЫГ ШАРЫЛАР.

Кышикы хүн дүүш эртип чорда, сыралар Чадаанада четсе чогуур
ээлеринге четкилей бергиллээн. Хоорайга келгеш, чамдык арай
баксырап чораан оолдар шору сергек апаргылаан. Ийиги бажыңга
ийи чоон сыра дүжүргеннер. Оон орус кадай үнүп келгеш, оолдарны
бажыңче киире бергеш, чигирлиг шай куткулааш, улуг тавак долдур
сухарай салыш берген. Оолдар чоруп турда, кырган оларга пес хап
ишти сухарай уруп берген.

Үшкү бажынга баарга, хәй-ле бичиү уруглар турган. Оолдар үш кончуг сыраны бажың эжинге дүжүрүп каарга, узун сарыг уруг чаагайы кончуг хүлүмзүрүй каапкаш, Дарый башкыга чуве чугаалап турган. Дедир ээп ора, оолдар башкызындан ол уругнуң чүнү дилеп турганын айтырганнар.

— Бистен чуве дилеп эвес, а бисти чемненинер дөп чалап турду ышкожыл. Авазы чааскаан ажылдаар, бичиү кижилер мырыңай эмгежок. Хөөкүйлерниң четчир-чединмес бичиү чемин канчап хорадып олуар бис але, оолдар.

— Шын, башкы! Шын! — дижип, оолдар башкызы-бile чөпшәэршкеннер. (М. Эрген.)

135. Улустуң аас чогаалының үлегерлеринде үениң тайылбыр домактарын тыпкаш, кол домактарга холбажыр аргаларын айтыңдар. Биче сектерни салбышшаан, дүжүрүп бижидер.

1. Өзе бәәрге база кончуг
 Өске кижәй бериплете.
2. Хажызындан харап кәәрге
 Хана хәэлиг Самагалдай.
3. Эвәэш малым оъттап турда
 Әм-не оъттүг улуг Шуюм.
4. Алдай кызыл тандым турда
 Айын казып чигей-ле мен.
 Хоор сарыг ховум турда
 Хонаан чулуп читет-ле мен.
5. Хырнын чажырарга аштай бәэр.
 Кыллын чажырарга көстү бәэр.

136. Тайылбыр домакта илереттинген кылдыныг ёске (кол домакта илереттинген) кылдыныг-бile деңге, эгелевәэнде, соонда, соон дарый (дықа дүрген) болурун көргүсken домактарны кичәэнгейлиг номчуп тургаш, тодарадыңдар. Боттарыңдар база шак-ла ындыг домактардан чогаадыңдар.

Үлегери: Эжик ажыттыңза-ла, Амыргалаар бо кирил келди. (С. Там.)

Тайылбыр домакта илереттинген кылдыныг кол домакта илереттинген кылдыныгның соон дарый (доп-дораан) болган. Оон-бile дөмей чижәй: Тааланчыг ыры төнери билек-ле, адыш часкаашкыны динчмиреп үндү.

1. Имир дүшкүже, кайтка элик кедеп олурдум. (С.) 2. Ол ырыны дыңдаан санымда-ла, караам чажы келир. 3. Хуралбай харыылап четтикәэнде-ле, ону Мыкылай үзе кире берген. (С. С.) 4. Башка ажыт кире бәэри билек, Кежикмаа кадай хыйланган. (К. К.) 5. Карангы дүжери билек-ле, тутсуптар бодаан мен. (К.-Л.) 6. Мен боону сегирип ал чыдымда-ла, акым боолапкан. 7. Бажыңны тудуп эгелевәэнде-ле, оон ээзин ёске районче ажылдаары-бile шилчилип-68

кен. (Д. Ч.) 8. Шай хайннып турар аразында, эртен өлүрген диннериң союп алғаннар. (Д. Ч.) 9. Эжикти ажыдарга, соок тынышы өрээл иштингиве туманналдыр кирип турган. (К.-Л.)

137. Аяныг номчунар. Сөзүглелде тайылбыр домактарның кандыг хевири колдан киргенин, кайда ажыглаттынганын тодарадыңар.

1. Шаг-төре чаптып турда,
Чаа-чалбак тайбың турда,
Сүт-Хөл шалбаа турда,
Сүмбер-Уула тей турда,
Айлыг-бестиг эрги чуртка
Чаңгыс оолдуг, чаңгыс кыстыг,
Чаңгыс борбак хурец белиг
Ашак-кадай чурттаң чораан.
2. Даң бажы чырып чорда,
Даш бажы шокар турда,
Дәэринц оглу аттыг-чарлыг
Демир-Мөгө тураланаан.
3. Ужур бодааш, Танаа-Херел
Узун-дынны туткан холдан
Аяар тудуп алыр билек,
Аъды дораан шеле сонкан.

M. Кенин-Лопсан.

138. Бердинген схемалар ёзуғаар үениң тайылбыр домактары кирген чагышкан нарын домактардан чогааткаш, бижип алыңар.

1. () билек, []
2. () аразында, []
3. () орта, []
4. () -га (-ге) чедир, []
5. () -да (-де), []
6. () соонда, []

§ 24. Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары.

КОЖУМАКТАР ДУЗАЗЫ-БИЛЕ КАТТЫЖАРЫ.

Үениң тайылбыр домаа кол домакка бәренинц (-га болгаш ооң фонетиктүг вариантылары), туарының (-да болгаш ооң вариантылары) падежтериниң кожумактарының дузазы-бile; кылыг сезүнүң даар (-за болгаш ооң вариантылары), кызыгаарлаар (-зы же болгаш ооң вариантылары) наклоненилериниң, эрткен деепричастиниң

(-гаш болгаш соң вариантылары) кожумактарының дузазы-бile каттыжар.

139. Бо тайылбырны дараазында чижектерниң дузазы-бile бадыткаңар. Тайылбыр домактар кол домактарга кандыг кожумактарның дузазы-бile каттышкан-дыр?

1. Аалдан үнеримде, хұн дүүш чедип, алтара баарынга турған. (С.) 2. Угааным орталанғыже, эйт-ханым донғуже, орта чыттым. (К. К.) 3. Сен, бо даң шолбаны дөө шивилер бажы четкиже, олур. (С.) 4. Аъш-чем болу бәэрге, оозун өру-куду чашкан кијим дәэрге алғанып-ла олур. (К. К.)

ЭДЕРИНЧИЛЕР ДУЗАЗЫ-БИЛЕ КАТТЫЖАРЫ.

Эдеринчилир бөдүүн домакка сөстернин аразында харылзаазын илередириндөн аңғыда, чагырышкан нарын домакка тайылбыр домакты кол домакка каттыштырап. Чижээ: 1) Чалбыыш чайнаң цнери билек, караңғы киткеп, дуглай ап-ла келген. 2) Чечек бажы четчирден бәэр, четчиң барып ужуражыыл. (Кож.) 3) Аалчылар келгижеге чедир, эде кеттинип четтигиптер мен.

140. Домактарда эдеринчилирни тывыцаар. Бөдүүн домакта сөстернин аразында харылзаазын, чагырышкан нарын домакта үениң тайылбыр домааның кол домакка каттышканын көргүзүп туар эдеринчилирни тодарадыңар.

1. Чырык хұнум адаан орта чуртташ чорааш, сенден ырап чорбас мен. (С. Самб.) 2. Уттушкаш, дыка алғырыптарым орта, кавайда дунмам оттуп, ыйыцайнып эгеледи. (С.) 3. Одаг ыжын көрүп каанывыс соон дарый, сагыжывыс ажый берген. 4. Ол, Ағылыгда аалдарга Тывага хувискаал єескәэн соон дарый, көстүп келген. (К. К.) 5. Оода автобус доктаар черге чедир үдең каалы. 6. Ай үнеринге чедир, эрик кырынга олурғаннар. 6. Чай дүжерден бәэр, тудуувус доозар бис. 7. Чайлагның бажындан бәэр аалдар кезил кылашташканнар.

Бир бөдүүн, бир нарын домактың көжигүннериниң аайы-бile сайгарылгазын кылыңар.

ДУЗАЛАЛ АТТАР ДУЗАЗЫ-БИЛЕ КАТТЫЖАРЫ.

141. Домактарны номчунар. Караптыр парлаан сөстер кандыг чугаа көзәнгө хамааржырын тодарадыңар. Бирги чижекти домак көжигүннеринге сайгаргаш, тайылбыр домак кол домакка чунун дузазы-бile каттышканын тодарадыңар.

1. Чайс чугле үш дугаар хұннун даң бажында аяскан соонда, хойлар одарлыг аяңнарже шуужупкан. (Х. О.) 2. Хүлбүстү чулгүй шаап, союп туар аразында, бистер ону дескиндиr олуруп алган,

караавысты оортан салбайн, четтикпейн олурар бис. (С. Т.) 3. Сугчылып турар аразында, шайын хоюдор соктааш, хөөрексеп олурган сүрге каавыттым. (Д. Ч.) 4. Хаттыг, динмирээшкүннүүг чайын келген соонда, сайгылгаан караш-ла кынган. (Б. Х.) 5. Ажылышын доозулбаан шаанды, оон дек келбес бис. (Т. К.) 6. Хилирт-халырт, далдырт-долдурт дээн соонда, сарыг аңгыр бо-ла бисти теп каар чыгынын дэвидеп ужуп ыңдай болду. (К. А.)

Тайылбыр домак кол домакка соонда, аразында, шагда, өйде чергелиг дузалал аттар-бile каттыжар.

142. Устунде мергежилгеде кол домактарны квадраттыг, тайылбыр домактарны холбажыр сөстеринге чедир (холбаазын албайн) төгерик скобкалар-бile аңгылааш, кол болгаш тайылбыр домактарның чугула кежигүннериниң адаан шайынцаар.

Чижээ: (Аалчылар шайлаан) соонда, (оларның улуу келген хөрөнгөнүүдүгүйнде чугаа кылган).

143. Дараазында домактарда дузалал аттарны айтынцаар. Баштай бедүүн домакта сөстерниң аразында харылаазын көргүзүп турар дузалал аттарлыг домактарны, оон соонда чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың кол домакка каттыжарын көргүсken домактарны ушта бижицер. Ийи бөлүк домактарның ылгалын ол-ла чижектерге тайылбырлацаар.

1. Шериг албанын эрттиргенивис соонда, бистиң салбырышын бүрүнү-бile бир улуг тудуг черинче хапкан. 2. Бодум чемнениримниң мурнуңда Калчан-Шилгимни ойткарып ал чордум. 3. Баштай Калчан-Шилги дагның ортузунга чедир чара чүткүү үнен берди. 4. Оон соонда байдал нарыыдаан. 5. Ынчан оон-моон чер диртилээн соонда, ыраар чай албаан эштерим бо маннажып келдилер. 6. Дүүн кежээ ажыл соонда Улуг-Хем кыдыынга баарымга, кады балыктаар эштерим шагда-ла четкилей берген турлар. 7. Кара булуттун бели союп үнүп келген соонда, бедик дагның бажын аай-дедир уш-дерт ораай шаалты. 8. Чазын тарылга доозулган соонда, каң кадык андазыннаар шөлдерге чыткылап каар. (К. Кудажы.)

§ 25. Үениң тайылбыр домааның кол домакка яизы-бүрү аргаларның каттышканы-бile холбажыры.

Үениң тайылбыр домаа падеж, наклонение кожумааның база артынчыларның азы эдеринчилерниң, дузалал аттарның каттышканы-бile кол домакка холбажып болур. Чижээ: 1) *Баштаңгылыг уруг от адаанга кээп олурбаанда-ла, аякта сүт түтсүпкан.* (С.) 2) *Мен келгизжемгэ дээр, чаңгыс-даа кижи чанып болбас.* (К.-Л.)

Бирги чижекте тайылбыр домак кол домакка -да деп туарының падежиниң кожумааның база -ла деп артынчының катышканы-бile кол домакка холбашкан. Ийиги домакта тайылбыр кезээ -гүже деп кызыгаарлаар наклонение, -м деп бирги арынның, -ге деп бәэриниң падежиниң кожумактарының катышканы-бile база дәэр деп эдеринчиниң дузазы-бile кол домакка холбашкан.

144. Дараазында чижектерде тайылбыр домактар кандыг аргаларның дузазы-бile кол домактарға катышканың тодарадыңар. Баштайы дөрт чижекте тайылбыр домактарны төгерик скобкаларға, кол домактарны квадраттыг скобкаларға бижээш, холбажыр аргаларын еске өңүг будук-бile аңгылаңар.

Үлгери: (*Хүн ажарын*)га чедир, [ажылдаап турдувус].

1. Карапты имир дүжерден бәэр, алчे ээп келир бис. 2. Силер бажындан унериңер билек-ле, күштүг чаъс әгеләэн. 3. Дөгертинип туар араңарда, садыг хагдына бәэр. 4. Чылдың-на ховуга хар чааптарынга чедир, ажылдаап тур бис. 5. Олар чүнүң-даа ужурун билип ал четтикпәэнде-ле, кояй кончуттунуп үнген. (С. С.) 6. Эжим-бile, дүн дүжери билек-ле, чоруптувус. (С. С.)

145. Сөзүглелди номчуңар. Баштай домактарны бөдүүн болгаш нарын деп бөлүктәеш, оон нарын домактарны чагырышкан болгаш чагырышпаан деп аңгылаңар.

Таңды-Тывага хувискаал соонда кезек када билдинмес байдал тургустуна берген. Кожууннарының, сумуларның тергиилекчи дүжүметтери чоннуң амыдыралын удуртпастаан. Эрги ёзу дүшкен деп чугаадан олар ала-чайгаар-ла хоруй бергеннер. Чая эрге-чагырга дугайында чугаа чоруп-ла турган, ынчалза-даа ажыл-херек этелевәэн, оон кадында кижи нийтилениң амыдыралы чанғыс черге туар эвес, ол шиитпирләэр ужурулуг әэлчеглиг айтырыгларны көдүрүп үндүрүп келген.

Чүү ындыг чугула айтырыгларыл ол?

Бир-ле дугаарында, эрге-чагырга.

Херик чейзең көк кырынче шоюжаш дәэн дораан, улус мурнунга Чудурукпай үнүп келген. Адазы Манғыр чейзең чорта берген соонда, ол Барык кыргыстарының ала-чайгаар-ла тергиилекчизи аппарган. Эрги ёзу турган болза, анаа-ла тайбың-чаагай ызыгуур салгап алыр кижи турган. Ам болза херек өскерилген. Эрге-чагырга деп от-кәс-бile кайы хамаанчок ойнап болбас, чон билир, чон шиитпирләэр аппарган. (К. Кудажы.).

Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарда холбааларны айтыңар. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарның ылгалын сөзүглелдиң чижектерин кирип тургаш тайылбырланар. Харлыңарны қыдыраа-

жыңарга чижектери-бile бижип алышар (айтырыглары, холбажыр аргалары, уткаларын кичээнгейге алыр).

§ 26. Немелдениң тайылбыр домаа.

146. Чижектерни номчуңар. Айтырыглардан салып турғаш, кол болғаш тайылбыр домактарны аңғылаңар.

1. Чүгө бистиң бағай чадырывыс чединмес болғаш самдар, күргү болған чоор деп чувени ынчаарда бодаар хире эвес чаш турған мен. (С. Т.)

2. Мен бодум баар болдум, черле кортпас мен дәэрзин хөөреп кааптым. (С.)

3. Адазы әлдептиг тоол ыдып бергенинге Хонак-оол амырап, дүрген-не ол дагың баарынга чеде бәэрин бодап чораан. (К.-Л.)

4. Бистин школада 7-ги классчылар 1-ги чартык чылда еередилге талазы-бile чедишишкиннig болған дугайын хана-солунда бижәен.

5. «Тываның аныяқтары» солунда ховар таварылгалар дугайында чуну бижәенил, ону радиога база дамчыткан.

6. Октаргайже эң-не баштай кым ужудуушкун кылчык, оон дугайын кичәелгө чугаалаптывыс.

7. Школага ада-иелер хуралы каш шакта болур дәэн-дир, ону дыннаң кәэр силер.

8. Бистиң республикада кандыг казар байлактар бар ийик, ону кым эки билирил?

Тайылбыр домактар кол домактарга чүлерниң дузазы-бile каттышкан-дыр?

Чагырышкан нарын домакта немелдениң тайылбыр домаа кол домактың кылыг сөзу-бile илереттинген кежигүнүнгө азы кол домакта немелде болуп чоруур сөстерге хамааржыр. Чүнү? чүнүң дугайында? чүнүң дугайын? чүү чүвеге? чүден? чергелиг доора падежтерниң айтырыгларынга харыллаттынар.

Немелдениң тайылбыр домаа кол домакка *деп*, дәэрзин, дәэрзинге, *деп* чүвени, *деп* чүвеге, дугайын, дугайында, дәэр дугайында чергелиг холбаа сөстерниң, онаарының (-ны, оон яңзыларының), бәэриниң (-га, оон яңзыларының), үнериниң (-дан, оон яңзыларының) падежтеринин; -ыл, -чиk чергелиг кожумактарның болғаш -тыр, -дыр, ийик, бе артынчыларның; кымны – ону чергелиг эвилелзиг сөстерниң дузазы-бile каттыжар.

147. Чагырышкан нарын домакта немелдениң тайылбыр домактарынчे айтырыглардан салып турғаш, тывыңар. Кол домакта кандыг чугаа кезээ-бile илереттинген кежигүнгө хамааржырын тодарадыңар. Кылган ажылыңарны дараазында үлгөр өзүгаар схемага көргүзүңер.

Үлегери: Улаатайның Алдыры, Үстүү аржааннары чүгле Өвүрдө эвес, а бүгү Тываның хөй көзиннеге ат-суралыг дээрзин чон билир. (Ч. Ч.)

чүнү билирил?
() дээрзин [билир (к.с.)]

1. Ыяштаар дээш үнгөн ашак кара саадаан, чактыр боозун ынаа уннай азын каанын кавырыгааннар көрбейн барган. (Ю. К.)
2. Салым-чолум эки дээрзин бадыткадыр барымдаам бар. (К.-Л.)
3. Өөреникчилери чурумнуг, эки өөренин турарынга башкылары чоргаарланыр.
4. Ыржым турган суурга чылгычының эмчи кызы кайы хире үр ажылдаарын кым-даа билбес турган. (К.-Л.)
5. Кизи бүрүзү ыры, хөгжүмгэ салым-чаянныг эвес деп чувени билгеш, Барлыктың, Аянгатының аңчылары тоолчу Чанчы-Хөөнү чалап ап чорааннар. (А.-Й.)

148. Чагырышкан нарын домактарда немелдениң тайылбыр домактарын айтырыгларның дузазы-бile тывыцар. Баштайгы үш чижекти бижээш, тайылбыр домакты төгерик скобка-бile, кол домакты квадраттыг скобка-бile ангылааш, холбаазын еске будук-бile демдегленер.

1. Бичезинден тура хүрежип келгеш, Чамыяң моол хурештиң аргаларын чииги-бile шиңгээдип алган дээрзин маңаа демдеглезе чогуур. (Т. А.)
2. Түңнелинде оолдар маңаа төрөл бөлүүк кижилер үр үеде чурттап турганнар-дыр деп төөгүгө өөредип турары-бile нүүртеп кааннар. (К. Ч.)
3. Дайзыннаар атакалап эгелээн деп билип кагдым. (С. С.)
4. Чүнү аазаар болдур мен, шуптузун күүседир мен.
5. Бoo тудуш, ону канчаар ажыглаарын өөренин алзымза деп ачамдан дилээйн. (К. Ч.)
6. Ол күзел алышы барып, шил дег буступ чаштай бээринден коргуп эгелээн мен. (Ш. С.)
7. Каракка безин көзүлбес хензигбайлер чечек чөмнээр дээрзин кым билген боор. (Ч. Ч.)
8. Надяның чурулгага сундулуу садикке турда-ла, илереп келгенин өг-бүлениң кежигүннери бile берген. (Е. Т.)

149. Домактарда бөдүүн немелдelerини, немелдениң тайылбыр домактарын айтыцар. Оларның демей демдектерин, ылгалын тывыцар. Харыыцарны чижектер-бile бадыткап тургаш, кыдыраажыцарга онзалап демдеглөп алыцар.

1. Улусту ол эттөп турарын Лопсаңчап билип, көрүп шаг болган. (О. С.)
2. Школаны бо чылын кымнар алдын медаль-бile доосканыл, аттарын адацар.
3. Херим иштинде орук тергези турганын көрүп кагдым. (П.)
4. Биске тускай кадрлар херек деп чувени бистиң ажыл-агыйывыс, культуравыс негеп турар. (С. Т.)
5. Чаан деп чувени диригге көрзе.
6. Төрээн черинин дугайында ырлап, черин, чонун алдаржыдып турар.

§ 27. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.

1. Сөглекчизинде -ыл / -ил, -чык / -чик деп кожумактарның болгаш -тыр / -тир, бе, ийик, ирги бе деп артынчы сөстер-бile холбашкан немелдениң тайылбыр домактарын ону, ол дугайында деп айтылга сөстерлиг кол домактардан биче сек-бile аңгылаар.

2. Өске холбааларның дузазы-бile каттышкан немелдениң тайылбыр домактарын кол домактардан биче сек-бile аңгылавас.

3. Бир эвес немелдениң тайылбыр домаа чугаа аяны-бile кол домактың сөелүнге кирер апарза, ооң мурнунга биче сек салыр, а чамдыкта иий сек салып база болур. Чижээ: 1) *Билип алдыңар бе, футбол кажан эгелээрин.* 2) *Билип алдыңар бе: футбол кажан эгелээрин.*

150. Дараазында немелдениң тайылбыр домактары кирген нарын домаактарда бижики демдектерин чүге салбаанын тайылбырлацар.

1. Кырган-авам улуг-даа, биччи-даа кижини бир дәмей хүндүлөп чораанын ынчан билип каан мен. (К.-Л.) 2. Монгуш Садыяжakyk Чээн-оол дээр ядыны араттың чеди ажы-төлүнүң дөрт дугаар ортуну болгаш Самбажыктың кады төрээн акызы дээрзин Чадаанада чурттап чоруур Тыва Республиканың алдарлыг хөөмөйжизи Монгуш Сундукай меңээ бижээн. (Ч. Ч.) 3. Кайгамчык шевер кырган бистиң школа чанынга борбак бажынга чурттап чораанын канчап көрбээн согур боор мен? (К.-Л.) 4. Уулем бужар апаарындан үргүлчү-ле коргар-дыр мен. (А. У.) 5. Тывалар Сибирьниң өске бугу үндезин чоннары-бile бир дәмей мага-бот талазы-бile олардан онзагай ылгалыр чувези чок, кол нургулайында шала безерек дурт-сынныг чон-на болгай деп ол эгеледи. (Ч. Ч.) 6. Ашакты барып-барып даң бажында келдирип турарындан сезинмес аргажок. (С. С.)

151. Адаанда домаактарга бижики демдектерин чогуур черлеринге салгаш, дүрүмүн тайылбырлацар.

1. Кышкы дыштанылгazyнда кым каяя чорааныл ону чогаадыгга бижиндер. 2. Чaa шииде кым чүнү сонуургааныл ону эштерицерге чугаалап көрүнерем. 3. Дириг амыттаннар аарып бертине бергеш кандыг ойт чиир-дир ону дыка таптыг демдеглеп ал чоруур. 4. Солун номнарда чүнү бижээн-дир ооң шуптузун ёгде улуска ыыткыр номчуп бээр.

152. Хөй сектер орнунга дээрзин, дээрзинге, деп чүвени, деп чүвеге, дугайын, дээр дугайын чөргелиг холбаа сөстерни, падеж кожумактарын ажыглап тургаш, немелдениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домаактардан чогаадыг бижиндер. Бо чижектерге бижики демдектерин салырының дүрүмү кандыг болурул?

Үлөгери: ... класс башкызы чугаалаан. – Бистин өтрядывыс дүжүт ажаап алышыкынынга эки киришкен дээрзин класс башкызы чугаалаан. Немелдениң тайылбыр домаа кол домакка дээрзин деп эвилелдин дузазы-бile каттышкан, Ынчангаш кол домактан бижик демдектери-бile аңгылавас.

1. ... өөреникчи бүрүзү угаап билир херек. 2. ... бис ылап бүзүүрээн бис. 3. ... Маады биске сонуургадып чугаалады. 4. ... билип каан мен. 5. ... кым билбес боор. 6. ... уруглар дораан эскерип кааннар. 7. ... бистен айтырдылар. 8. ... школачылар дыка өөрээннер. 9. ... эмчи сумелээн.

153. Сөзүгледен немелдениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарны тыпкаш, бижик демдектерин салганын тайылбырланар.

УБСА-НУР ҮЙГЫЛААЖЫ.

Убса-Нур үйгылаажы – бойдустун ёзулуг-ла чайгаар бүткен эртем лабораториязы. Ол онзагай девискээр бооп туарын эртемденнер мынчаар тайылбырлап туарлар: ында Черниң бүгү-ле бойдус зоналары бар. Үйгылаашта чүгле саванналар болгаш тропиктиг аргалар чок. Бир зонадан еске зонаже шилчилгелерниң аразында ылгалы дыка тода болғанындан ол девискээр эртемденнерге шинчилел чорударынга элтиг болуп туар. Үйгылаашка аар, химиктиг азы даг байлактары казып тывар үлтепүрнү сайзырадыры күзенчиг эвес деп олар санап туар. Чүгэ дээргэ ындыг бүдүрулгэ черлерин тургузары оон бойдус системазын урегдээр. («Шын» солундан.)

154. Немелдениң тайылбыр домактарын кол домактан бижик демдектери-бile аңгылаар чагырышкан нарын домактарның иий-ийи чижектеринден чогаадындар.

§ 28. Тодарадылгандың тайылбыр домаа.

Кол домакта чуве ады-бile (азы чуве адынчे шилчээн еске-даа чугаа кезектери-бile) илереттинген кежигүнгэ хамаарышкан, қаңдыг? деп айтырыгга харыылаттынар домакты тодарадылгандың тайылбыр домаа дээр. Ол бөдүүн, делгеренгей, тускайлаан тодарадылглалар ышкаш, тодарадып чоруур сөзүнүң ылгавырлыг демдээн көргүзөр. Чижээ: *Чодураазы чечектелип турар алаак туманда шымны берген дег турган.*

Мында карартыр парлаан тодарадылгандың тайылбыр домаа кол домактан аңгы тускай чугула кежигүннерлиг (кол сөзү – чодураалар, сөглекчиизи – чечектелип турар), кол домактың чуве ады-бile илереттинген алаак деп кол сезүнгэ хамаарышкан. Ынчангаш кандағы алаагыл? деп айтырыгга бүдүн бөдүүн

домак харыылап чоруур, а ол домакты нарын домактың иштинге тодарадылганың тайылбыр домаа деп адаар.

Тодарадылганың тайылбыр домаа кол домакка үн аянының, дүгайында, деп деп холбаа сөстерниц, хире, дег, ышкаш деп артычыларның дузазы-бile каттыжар.

Тодарадылганың тайылбыр домаа хамаарышкан сезүнүң мурнунга чоруур.

155. Тодарадылганың тайылбыр домактарынче кол домакта оларның хамааржып чоруур сөстеринден айтырыгларны салыңар. Хамаарышкан сөстери кандыг чугаа көзээ-бile илереттинген-дир? Харыыңарны схемага көргүзүңер.

Үлгери: Дааш цүгөн угже каши базым халый бердим. (К. К.)

кандыг угже?

() [угже (ч.а.)]

1. Карак четпес ырак, бедик сыннар баштарында менгилер мөңгүннелдир чайынналып чыткылаар. (С.) 2. Мен дээрge, уруглар, кижи көрбээн элдеп солун чүвелерни көрүп чораан кижи боор мен. (С. П.) 3. Өскүс-оол хаанның тозан аyt долганып четпес докулчак ак өргээзинге кирип келген. (Тоол.) 4. Дөзүн суг хозап каапкан хөлчок чоон терек суг кырынче ээгип алган чыдыр. (С. П.)

156. Ийи аңғы домактарны кадып тургаш, нарын домактарны тургузуңар. Баштайгы ийи домакты бижээш, оларның синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Хар чагган. Ол хүн самолёттар ушпаан. 2. Сесерликтүү долгандыр чечек тараан. Шак ындыг сесерликтүү чарап-каазын кижи магадап ханмас. 3. Ыракта сылдыстар чивенчээн. Шак ындыг көску дээрже кайгаш, ыйт чок олурганинар.

157. Дараазында домактарны тодарадылганың тайылбыр домактары кылгаш, оларга немей кол домактарны чогаадыңар. Тайылбыр домактарның кол домакка холбажыр аргазын айтыңар.

Тараазы бышкан ... (чүве ады).

Ойт-сигени ногаарара берген ... (чүве ады).

Тос аyt долганып четпес ... (чүве ады).

158. Причастиелиг бөлүглел-бile илереттинген делгереңгей тодарадылгалыг бедүүн домактарны тодарадылганың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактардан аңгылаңар. Оларның ылгалын айтыңар. Чижектерни кирип тургаш, үндүрген түңнелдерин бижип алыңар.

1. Севилдиң кел чыдарын көрүп кааш, Уларбан хүн дээн турар кургаг өдек кырынга барып чыдыш алган. (К.-Л.) 2. Бо Хөндөргейни бурун өгбелер ыраажы хем деп мактап чораан оран болгай. (К.-Л.) 3. Ынаар-ла, дээр шаары бедип уне берген, шыпшык бажы чүрекке

дөмөйлешкек мөөрүк бар чүве. (С. С.) 4. Хат, сооктан ыжык, мурнуу чүкче көрүнгөн күй аксы. (К. Ч.) 5. Дээр дээргэ кырынга хар дүшпээн кылама-ла. 6. Ийи холу ишке өөрөнгөн кижи кырынын безин эскербес. (К. К.) 7. Кешка кежээ чышил алган будуктарын одап үндүрүүшкен. (М. М.) 8. Чайса аартай берген тооруктар кончуг улуг хүлөр долулар дег сидиреедир чааш-ла эгелээн. (М. Э.) 9. Семдер пеш бодуунда чышил алган бүгү-ле чатьс суун оолдуң кырынчэ шийлиедир кудуп-ла бадырган. (М. Э.)

Тодарадылганың тайылбыр домаан кол домактан бижик демдээ-бile аңгылавас.

Бир эвес тодарадылганың тайылбыр домаа кол домактың сөөлүнгө хереглэгтийн ашарза, ындыг таварылгада биче сек-бile азы ийи сек-бile аңгылап болур. Чижээ: 1) Кончуг ырак аал-ла болгай, машина безин хүнзедир чоруур. – Машина безин хүнзедир чоруур кончуг ырак аал-ла болгай. 2) Даарта улуг байырлал болур деп чарлал номчудум. – Чарлал номчудум: даарта улуг байырлал болур деп.

159. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан дүжүрүп бижицер. Тодарадылганың тайылбыр домааның чугула кежигүннеринц адаан шыйындар.

1. Терге безин чоктап турган улуг орук ышкапаш-тыр. (С.) 2. Хем чугааланып чыдар ындыг чувени чүү кижи дыңнаш чораан боор. (С. П.) 3. Ачавыс чугааланмышаан тараазын улус кезип каалкан хоорунчэ көре берди. (К. К.) 4. Амыньярал хайнып хөгжээн черлер-бile аравыста харылзааны улап турар Тываның бо делгем ак-көк агаар оруу тывылгала ындыг үр болбады чоп. (С. М.) 5. Ак хар шыпкан Псковту февральдың шуурганы арылдыр хап ширбип турган. (Ю. К.) 6. Чадаг кижи безин эртип шыдавас хире арга-арыг чыткан.

Тодарадылганың тайылбыр домаан кол домактан бижик демдектери-бile аңгылап болур кылдыр домактарны эде тургузуп шененцер.

160. Номчуудар. Тодарадылганың тайылбыр домаан тыпкаш, кол домакта хамааржып чоруур сөзүн айтындар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлацаар.

1. Дамырлары хөөрөй берген,
Эриннери када берген
Танаа-Херел харыылап-тыр.
2. Кызыл дилги кежи бөргү
Хыраланып элэй берген
Агаараңаан өгбөц салдыг
Адалыг-даа чувең иргин.
3. Чылан союп өдүп албас
Шыргай арыг ортузунда
Сарыг алаак иштингидиве
Чаңгыс бевис киргөн чүве.

4. Куллаа дээрде шаштыккылаан,
Кудуруу черде дөжелгилээн
Чүглүг күш-даа ужуп четпес
Чүгүүрүк айт болган иргин.

5 . Ак-көк салы хадып турар
Ашпак кижи чугаалап-тыр.
M. Кенин-Лопсан.

Тодарадылганың болгаш немелдениң тайылбыр домактарында дөмей чүүл – *деп, дугайында* деп холбаа сөстерниң дузазы-бile каттыжары. Ылгалы – немелдениң тайылбыр домаа кол домактың составында кылыг сезү-бile илереттинген кежигүнгө, а тодарадылганы – чүве ады-бile илереттинген кежигүнгө хамааржыр. Немелдениң тайылбыр домааның айтырыы – чүнү? чүнү дугайында? чүү деп?; тодарадылганың тайылбыр домааның айтырыы – кандыг? чүнү дугайында? Чижээ: 1) *Черде чүнген чечек чулбас деп кырган-авам чагыыр.* 2) *Оранның чүнши-каазынга кайы хамаанчок болбас деп чагыг-сөзүн кырган-авам берип чораан.*

Бирги чижекте немелдениң тайылбыр домаа кол домакта чагыыр деп кылыг сезү-бile илереттинген сөглекчиге хамаарышкан, айтырыы – чүнү? (чүү деп чагырыл?)

Ийги чижекте тодарадылганың тайылбыр домаа кол домактың составында чүве ады-бile илереттинген чагыг-сөзүн деп немелдеге хамаарышкан. Кандыг чагыг-сөзүн? деп айтырыгга харыылаттынып чоруур.

Сактып альцар. Тайылбыр домактың янзызын чүгле холбаазындан эвес, айтырыындан, утказындан, кол домакта хамааржып чоруур сөзүндөн тодарадыр.

161. Устунде кирген тайылбырларны ажыглап тургаш, дараазында таблицаны немелдениң болгаш тодарадылганың тайылбыр домактарынга хамаарыштыр долдурууцар.

<i>Тайылбыр домактың янзызы</i>	<i>Айтырыы</i>	<i>Хамаарышкан сөзү</i>	<i>Холбажыр аргазы</i>	<i>Чижээ:</i>

162. *Деп, дугайында* деп холбаа сөстерниң дузазы-бile каттышкан немелдениң, ооң соонда тодарадылганың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарны бижэеш, ийи-ийи домактарында долу синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.

1. Кижинин сагыш-сеткилиниң хая-даш дег кадыынга, чаш уруг дег эрге-чассынга кым-даа, чүү-даа күш чок деп билдим. (*Ш. С.*)
2. Авазының чугаазын сактып келгеш, Амырың шынап-ла чедип келир чадавас деп бодал бо-ла кирип келир. (*Э. Д.*) 3. Дескен актар

ол хүн көстүп келген деп медээ алгаш, Сайын-Майынды база будуу белеткелди чоруда берген. (Э. Д.) 4. Силерни, тудуг-суур билир кижиини, аңаа кириширир деп араттарның күзели ындыг болду. (Э. Д.) 5. Октаваан боо безин эттинер деп бурунгу тыва аңчылар чугаалажып чораан. (К. К.) 6. Мени-ле бээр эккелген күш – Дембильдей башкының кижизиг чоруу деп бодаар мен. (К.-Л.) 7. Часкы үеде эң коргунчуг айыыл өрт болур деп даамал аажок сестип турган. (М. Э.) 8. Ак-Төш маңаа келбээн деп хөрлээр чадавас. (С. С.)

163. Дараазында схемалар ёзууар домактардан чогаадыңар. Тайылбыр домактың яңзыларын тодарадыңар.

Үлгери: () деп чүвени [кылыг сезү] – Тываның цици-бойдузу онзагай деп чүвени эки билир бис. (Немелдениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактың схемазы бердинген турган.)

1. () деп [чүве ады]
2. () деп [кылыг сезү]
3. () дугайында [кылыг сезү]
4. () дугайында [чүве ады]

§ 29. Даар байдалдың тайылбыр домаа.

Кол домакта илереттинген кылдыныгың (булуушкуннун) кандыг таварылгада болдунарын азы болдунмазын айтыр болгаш канчалза? каньыг болза? канчалбаза? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар домакты даар байдалдың тайылбыр домаа дээр.

Даар байдалдың тайылбыр домаа кол домакка даар наклонениниң (-за /-зе, -са /-се), бээриниң падежиниң (-га /-ге, -ка /-ке) кожумактарының база болза деп сөстүң дузазы-бile каттыжар болгаш аңаа бир эвес деп чагырыштырар эвилел ажыглаттынып болур.

Даар байдалдың тайылбыр домаан кол домактан биче сек-бile аңгылаар. Чижектери: 1) Салды чишигедип алзывысса, бадыптар, оон башка арга чок. 2) Ээзи камныг, эки болза, эдилелде кем чок ийин. (Э. К.) 3) Бак келзе, туттунма. (У. д.) 4) Бир эвес ындыг кижилер четчири-бile бар болза, бистин ҳовуларывыс чалгып чыдар анаар-дыр ийин. (О. С.)

164. Кол домактан даар байдалдың тайылбыр домаанче айтырыгларны салып тургаш, тайылбыр домакты тодарадыңар. Оон кол домакка холбажыр аргазын, кандыг чугаа кезээ-бile илереттинген кежигүнгө хамааржырын схемага айтыңар.

Үлгери: *Оны төргиин чарааш деп хөөрөдир болза, чүвениң шынынга дүүшпейн баар. (С. С.)*

канчалза шынынга дүүшпейн баарыл?

() болза, [дүүшпейн баар (к. с.)]

1. Хар улуг эвес болза, каш базар чер-дир ийин. (К. К.) 2. Бир эвес мен мындыг материал бижир болзумза, солунга парлап болур бе? (С. С.) 3. Бир эвес доо таладан кижи харыылаваан болза, чүгле ынчан ол тар оруктап эртер. (К.-Л.) 4. Ирбижейни ширээгэ олуртуулалтыр чүве, чицзе кадапкаш, мойну ээлбестэй бербес болза. (К. К.) 5. Бир эвес кандыг-бир ээлчег соонда бир-ле дагжының ламназы тускай кадагга халацнадыр астынмаан болза, ол кижиниң ажылдан турган чериндиве дилеп чоруптар. (К.-Л.) 6. Ийи өгнүүд хууда өшкүүлерин санаваска, хураганныг кодан хойнүүд нийти саны муньрак ажыг. (К. Ч.) 7. Хемниң суу кадар болза, хамык балык кырлыр болгай. 8. Бир кижиниң суугузу бусту берген болза, Вершининден тууйбу дилээр. (Д. С.)

165. Сөзүглелди номчуунар. Даар байдалдың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарны тывындар. Тайылбыр домактың кол домакка холбажыр аргазын айтындар.

АВАЗЫНЫҢ ЧУРУУ.

Бир эвес Ботичелли сени көргөн болза, бо чуруунга сени чурууп каар ийик. Сээн чаражың өске улуска дөмөйлешпес, онзагай. Сээн карактартында чаагай буюнныг оттар хып чоруур-дур.

Мен сени чүгле ынчалдыр чуруксаар мен. Час кылдыр чуруур болзумза, бажынга кедер чечектеринге ыялп-ла Саяннарда үнүп турар кызыл-сарыг чечектерни немеп каар мен. А күс кылдыр чуруур аппарзымза, сенээ чыжырганалардан сыргалар кылыш каар мен. А дүн кылдыр чуруур болзумза, сээн чаштарынча сылдыстар катай өрүп каар мен.

Авазы уруунуң чажын сүйбап, шаанды ону кырган-авазы ыспикаш, чыттап каап орган. Оларның баарында «Искусство» деп журналдың бир арнындан сураглыг Ботичеллиниң «Флора» деп чогаалының кезээ болур «Час» деп чурукта чечектер-билие каастаныш алган аныяк кыс оларның-билие чугаалажыксаанзыг кайгап орган. (Е. Тановсаның-билие.)

166. Даар байдалдың тайылбыр домактарын ажыглап тургаш, «Бир эвес хуулгаазын илбилиг болзумза» деп хуулгаазын тоол-чогаадыгдан тургузуп бижинер.

167. Чогуур айтырыгларын салып тургаш, даар байдалдың тайылбыр домактарын тывындар. Олар кол домактың иштинде кандыг кежигүнгө хамаарышканын, ол кежигүн кандыг чугаа кезээ-билие илереттингенин айтындар.

1. Бир эвес чаа ис бар болза, туда истевейн, долганиш чорааш, дегээлеп көр. (К. А.) 2. Өртемчайге чангыс чурттаар назынында кижи бүрү буян тарып чоруур болза, хинчек, аш-чут чырык черге кайын турар. (А. Д.) 3. Бир эвес улуг бел бичии мыйытты ызырып алган чор дээн болзумза, ужур-ла ыйнаан. (К. К.) 4. Шынны чүктээн арыннүүрүң бедик болза, шыдаттынмас берге үүле сөнээ турбас. (А. Д.) 5. Өгте улуг назылыг кижи кириц келгеш, олурбас болза, Хаважык олурган боду тура халааш, аалчының олуарын манаң туруптар. (О. С.) 6. Бир эвес сiler ындыг маадырлыг ажылдаар болзуңарза, сilerниң хөрек тураскаалдарыңарны хүлөр шүткааш, Ағылыг суурнуң күдүмчүзунга көзээ-мөңгеде чыскаалдыр тургузуп каар бис, эштер. (К. К.) 7. Шала күскәэр Чиңгирлээн бажы булут тыртар болза, хар чаарының демдээ, кыши келириниң тыныжы болгай. (К.-Л.)

168. Кожамыктарда даар байдалдың тайылбыр домааның кол домакка холбажыр аргаларын айыткаш, бижик демдектерин, дефистерни чогуур черлеринге салбышаан, бижиндер.

Адар даңы адып келзе
Адыш биле дуглаар сен бе
Аваң ачаң көрүп кагза
Арга меге сөглээр сен бе

Челиңгирлеп хап ла орза
Чеде бербейн кай ла баарыл
Чээнекке чеде берзэ
Кестү бербейн кай ла баарыл

Боттарыңар даар байдалдың тайылбыр домаанга дөмөй тургузуглуг кожамыктар билир сiler бе? Кыдыраажыңарга сактып бижип алыңар. Азы боттарыңар чогаадып көрүңдер.

169. Даар наклонениениң кожумаа уениң-даа, даар байдалдың-даа тайылбыр домактарының кол домакка холбажырынга киржип турар. Оларны ылгап алышының демдектерин дараазында таблицаны долдуруп тургаш тодарадыңар. Онаалганны күүседип эгелээрде, чогуур параграфтарда чаа темалар тайылбырларын кичээнгейлиг номчуңар.

Тайылбыр домактың яңзызы	Айтырыы	Хамаарышкан сөзү	Холбажыр аргазы	Чижээ:

170. Дараазында схемалар ёзугаар домактардан чогаадыңар, оларның яңзызын айтыңар.

1. () болза, []

2. () болза-ла, []
3. ()-за, []
4. ()-за-ла, []
5. Бир эвес ()-за, []

Бижик демдектерин салганын (ажыглаанын) тайылбырлаңар.

171. Даар байдалдың тайылбыр домаа киргөн чагырышкан нарын домактарның долу синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Бижик демдектерин чогуур черлеринге салыңар.

1. Бир эвес кайы-бир аалга хендирбени кым-даа сый шанчып шыдаваан болза ол хендирбениң ужунга кадақ баглааш өске аалдарже шагаалап аппаар. (И. С.) 2. Дүне када Салдамның кудумчузунга чорумал келген болза хамык ыттары чирилиедир эәрин туруп бәэр. (К.-Л.) 3. Бирәэнер-ле хүннүң-не бир аяқ сүттү эккеп берип туурага болзуңарза бо кулун өлбейн барыш болур. (К.-Л.)

172. Төөгү эртемнериниң доктору, чогаалчы М. В. Кенин-Лопсанының хәй чылдарда чондан чының бијжәш, тургусканы «Тыва улустуң бурунгы ужурлары» деп номунада даар байдалдың тайылбыр домаа киргөн эгелер чаңгыс эвес. Оларның бирәэзин адаанды кириген. Ук үзүндүгө аттан бергеш, боттарыңар улустун чанчылдарындан оон аңгыда чуну билир силер, од дугайын даар байдалдың тайылбыр домаан ажыглап, нарын домак кылдыр чугаалаңар.

Бичии чаштар улуг кижииниң мурну-бile эртер болза, кедизинде кырып келгеш, хүндүткөдир кижиизи чок апаар дижир. Бичии чаштар улуг кижииниң адын дорт адавас. Бичии чаштар улуг кижииниң адын адаар болза, боску ыжар дижир. Бичии чаштар өг чанынга ойнаап турда, кайы-бир черден улуг назылыг кижи чедип келген болза, ыдының мойнундан түдүп аарлар. Оол уруг акызы-бile маргышпас. Оол уруг акызының сезүн дыңнавас болза, тенек кижи болур. Кыс уруг угбазының чанынга доңгун сөс сөглеп болбас. Кыс уруг угбазының кулаанга дыңналдыр каржы сөс эдиптер болза, кады ойнаар эш тыппас апаар. Аалчылар өгге келген болза, бичии чаштар тенектенип болбас. Аалчылар өгге кәәрге, бичии чаштар тенектенир болза, чорук чогувас дижир.

«Бир эвес», «...болза» деп холбакчыларлыг домактарда кылдыныг кандыг уткалы-дыр? Оларның кайылары ылап болур, ылап болган азы даап бодаан, кылдыныг аңгы-аңгы хевирлиг болурун баш бурунгаар даап чугаалаан уткаларны илередирил? Домакта кайы сөстерни ап қааптарга, даап бодаар утка чиде бәэрдир? Бінчан кандыг тайылбыр домаак ажыглаттынар-дыр?

. § 30. Чөрүлдәениң тайылбыр домаа.

Чөрүлдәениң тайылбыр домаа кол домакка даар наклонениениң кожумаанга (-за болгаш оон фонетиктиг вариантылары)

-даа деп артынчының; бәэриниң, турарының падеж кожумактарынга (-га, -да болғаш оларның вариантылары) -даа болғаш -ла деп артынчыларның катышканы-бile; -даа деп артынчыга бол азы болза деп холбаа сөстерниң катышканының дузазы-бile холбажыр.

1) Алдар-адым чок-даа болза, арат чазаам албатызы мен. (С. Т.) 2) А ол өөреникчилер эгे школага турза-даа, назы-хары башкызы-бile чажыт чыгыы. (Ч. К.) 3) Алдын-оол кажаа чанында Эникпенни, чер аразы херии-даа болза, танып каан. (Б. О.) 4) Ыттар ээрерге-даа, Коккаарак оларны херекке албас. (М. А.)

Чөрүлдәэниң тайылбыр домааның айтырыглары – кан-чалза-даа? кандыг болза-даа? канчаар болза-даа?

Утказының айы-бile чөрүлдәэниң тайылбыр домаанда илереттинген кылдыныг кол домакта илереттинген кылдыныг-бile чөрүшкек.

173. Чөрүлдәэниң тайылбыр домактарын сезүглелдерден тып бижәеш, оларже айтырыгдан салыңар. Ону башкының үлегери өзугаар схемага көргүзүндер.

174. Чөрүлдәэниң тайылбыр домааның кол домакка холбажыр аргазын айтыңар.

1. Ораннарны дескиндир эргизе-даа,
Улус-чоннун хүндүктөлини, ынакшылын
Улуг уйгу, чалгаа-бile чаалап алган
Оода чаңгыс кижи черле тыптыр деппе? (А. Д.)

2. Хаалары халып баргаш,
Хаалгадан кире бергеш,
Удаан оолду силгиирге-даа,
Уйгузундан одунмаан-дыр. (К.-Л.)

3. Эр бодуң эрес-даа бол,
Эр угааның хирелиг-дир. (К.-Л.)

4. Хойларның укаазы экижиттинмәэн-даа болза, сөөлгү чылдарда олардан эки түңнелдерни ап келген. 5. Күс апарган-даа болза, ыяштар ам-даа ногаан хевээр. 6. Чеже-даа соок болза, уйгу черле чая бәэр чораан. (К. К.) 7. Машпал Эртештен хары биче-даа болза, дурт-сыны оон шыырак, сөөккүру аажок. (М. Э.)

Чөрүлдәэниң тайылбыр домаа кол домактың мурнунга-даа, ортузунга-даа туруп болур.

Чөрүлдәэниң тайылбыр домаан кол домактан биче сек-бile аңгылаар.

Бир эвес чөрүлдээнин тайылбыр домаа кол домактың соонга хереглэгтийн апарза, ооң мурнунга биче сек салыр. Чижээ:
Кадарчы хоюн кадарбышаан, имир дүжүп келзе-даа.

175. Номчуцар. Кандыг хевирниң тайылбыр домактары-дыр? Тайылбыр домактарга кол домактары неменцер. Кандыг домактар чогаадып алган-дыр силер? Бижик демдектерин чогуур черлерге салбышаан, чогаадып алган домактарынның бижип алыцар.

1. Он классты доозуп-даа турзумза ... 2. Кырган-авамның харназыны улгады-даа берген болза ... 3. Кичээл төнзө-даа ... 4. Эрткен кыжын хар улуг-даа болган болза ... 5. Маргылдаага шаңналдыг чер албаан-даа болзуусса ... 6. Хырны тотса-даа ...

176. Чижектерде чөрүлдээнин тайылбыр домактарын тыпкаш, холбажыр аргаларын айтыцар. Ийи домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын бижимел-билие кылзыцар.

1. Орай күс болза-даа, бүгү Хемчик уну алдын-сарыг. (С. С.)
2. Саян биле Таңды ийи сын удур-дедир арнын көржүп, чеже-даа хүлүмзүржүп олурза, баштары кажан-даа дегжип, ошкаждып көрбээн. (С. С.) 3. Мергенниң кырында күстүү оожум кежээзи дүжүп келген-даа болза, күсүк бурулерниң янзы-буру өңү алдын чайын-наашты ёттур харын-даа чырык көстүп турган. (С. Т.) 4. Хат-салгын чок хирезинде-ле, Барык хемни кежир ногаан тайга делгем, шөлээн шимээрgeп, утгундурбас йөрээлди ырлап чыдар. (К. К.) 5. Чая чурттуң оъду чүм-даа бол, хой белен доктаавас болган. (К. Ч.) 6. Кизи күжүр өөнүң орну хүл-даа чытса, хинин кескен төрээн черин каал өлбес. (А. Д.) 7. Моон сонгаар орук аксынга өртеп каан аytt-даа турза, тудуп мунмас мен. (К. Л.)

177. Устунде чижектерге даянып, дөмөйлөп тургаш, боттарыцар чөрүлдээнин тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактардан чогаадынар. Олар янзы-буру холбааларынц дузазы-билие каттышкан туар кылдыр чогаадырын кылзыцар.

178. Бижик демдектерин чуге салганын тайылбырлавышаан, кожамыктарны дүжүрүп бижиндер. Чөрүлдээнин тайылбыр домактарын төгерик скобка-билие, а кол домакты квадраттыг скобка-билие ангылааш, домактарынц холбаазын еске өңүнг будук-билие адаан шыйып демдегленцер.

1. Аттынза-даа, чаңчаза-даа,
Аалынга олурбас мен.
2. Адыр чагаа баглаза-даа,
Адыра соп чана бээр мен.
3. Шыңган эъдим шылызы-даа,
Шын-на сөзүм сөглевээн мен.

4. Улуг алаак турза-даа чок,
Урук кезип көрбээн-не мен.
5. Улуг байлар турза-даа чок,
Улдуң дилеп көрбээн-не мен.
6. Айдың чырык турза-даа-ла,
Алдын хүнгэ кайын чедер.

179. Даар байдалдың болгаш чөрүлдээниң тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактарны аңгылаңа.

1. Сааның чок-даа болза, саваң белетке. 2. Айдың чок-даа болза, аргамчың белетке. 3. Хырны тотса-даа, караа тотшас. 4. Бак келзе, туттунма. 5. Эки келзе, салдынма.

Тайылбыр домактарның бо ийи хевириниң холбажыр аргаларында чузу дөмей болгаш ылгалдыг-дыр?

§ 31. Сорулганың тайылбыр домаа.

180. Номчуңа.

1. Соокка доңган улус дүрген чылыгып алзын дээш, одагның ээзи улуг от ужуудукан. 2. Кырынче хар дүшпезин дээш, аңчы чүтөгүн селбер пөш адаанче чыйыл салып каан.

Айтырыгларга харыылаңа.

1. Одагның ээзи чүге (кандыг сорулга-бile) улуг от ужутканыл?
2. Аңчы чуъгүн чүге пөш адаанче чыйыл салып кааныл?

Кол домакта кылдыныгның сорулгазын айтыр болгаш кандыг сорулгалыг? канчалзын дээш? чүгэ? деп айтырыгларга харыылаттынар домакты сорулганың тайылбыр домаа дээр. Ол кол домакка дээш, төлээде чергелиг холбаа сөстерниң дузазы-бile каттыжар. Чижээ: *Биче-кыс эки дыңназын дээш, Кодур-оол орук дургаар кыңырткайндыр ырлап чоруп орган.* (С. Т.)

Сорулганың тайылбыр домаан кол домактан биче сек-бile аңгылаар.

181. Дүжүрүп бижээш, сорулганың тайылбыр домактарынче айтырыгдан салыңа. Тайылбыр домактың кол домакка холбажыр аргаларын айтыңа.

1. Кайда-ла аң-мен чор ирги дээш, көрзүнүп базып чор мен. (К.-Л.) 2. Дүжүт чаагай болур төлээде, хөрзүнү минералдыг бүдүмелдер-бile чемишчидер. 3. Шургумалдарың хамык-ла бак-

согуң үндүрүп илередир төлээде, намчыларны-даа, эңгиин араттарны-даа хуралга олуртур апаар. (С. Т.) 4. Бичии оғлу ажылга ынак, ак сеткилдиг кижи болзун дээш, олар сагыш салыш чорааннар. 5. Ийи инээ оъттазын дээш, оларын ховужукче башкарып каан. (Ю. К.) 6. Эжикти ажыткаш, Вера мени дыңназын дээш, дыңзыды чөдүрдүм. (С. Т.)

182. Сорулганың тайылбыр домаан кол домактан айтырыгларын салыш тургаш, тодарадыңар. Чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижээш, домактың синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Аалын-чуртун ээлеп артар
Аңгыр-Чечен кортпазын дээш
Талыгырже чоруур дээнин
Танаа-Херел төөгүп берген. (К.-Л.)

2. Кааң-халыында тараа кадып суксавазын дээш дүн-хүн дивейн суггарып йөрээлдерни салыр. (А.-Й.) 3. Чер-чурт ээзи хомудавазын дээш арт кырынга келгеш аль-чем чажар. (А.-Й.)

183. Тыва улустуң чаңчылдарында, ёзуалдарында алгыш-йөрээлдер нептөрөнгөй. Оларны бир сорулгальг күуседир, сагыыр болганды, ол сорулга тайылбыр домактарга илереттинген болуп болур. Ооң чижээн дараазында сезүглелден тывыңар.

(Ырак-узак чер чоруурунун мурнунда кижи ажы-төлү, аал-ораны амыр-кадык, эки турзун) дээш, Годунга чалбарып, ацаа аль-чеминиң дээжизин өргүп, саңын салгаш, аалының хүн үнер талазынчे көрнүп алгаш, чалбарыыр]. Аль-чем ижериниң мурнунда өгнүң хөрөжжен ээзи база-ла отче үстү күтпушаан, еске аль-чемниң дээжизин оттуң ээзи чөттирзин дээш, отче күткаш, чалбарыыр. Аңчы кижи бодунун оруунга таварышкан арт-сынны ажарда, хем-далайны кежерде, олчамактыг чорууру оран-делегейден хамааржыр деп билип, оон кекжик дилеп, ацаа чалбарыыр. Хем кекжип чыткан кижииниң бажы дескинмезин дээш, ол кижииниң сеткил-сагыжын чазап, алгап-ырлаар турган. («Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери» деп номдан.)

§ 32. Чылдагаанның тайылбыр домаа.

Кол домактың кылыг сезү-бile илереттинген кежигүнүнүң кылдынының чылдагаанын айтыр болгаш қандыг чылдагаан-бile? чүнүң ужуң? чүгө? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар домакты чылдагаанның тайылбыр домаа дээр.

Чылдагаанның тайылбыр домааның кол домакка холбажыр аргалары: 1) ҹүгө дээрге, ҹүгө дизе, ҹүл дээрге, ынчангаш деп эвилелдер; 2) боорга, болурга, болганда, ужурунда, ужур, дэши, хараазында, төлээде чергелиг холбаа сестер; 3) эрткен деепричастиениң кожуммаа (-каш /-кеш); 4) үнериниң (-дан /-ден бээриниң /-га /-ге) падежтериниң кожумактары.

Чылдагаанның тайылбыр домаа ҹүгө дээрге, ҹүгө дизе, ынчангаш деп эвилелдер-бile холбашканда, оларның мурнунга биче сек салыр. Чижээ: *Ол арганың ыяжын кеспес силер, ҹүгө дизе аңаа кара-куш ойнаар.* (К. Ч.) А үнериниң падежиниң кожуммаа-бile холбашканда, биче секти салбас. Чижээ: *Агаар баксыраанындан Мөңгүн-Тайгаже самолёт ушпаан.* Өске таварылгаларда биче секти салыр. Чижээ: *Аржааныыг-Хем даشتыг болгаш, Ак-ла-Борам дуюу быжыг.* (С.) *Харлыг дүвүү улдаарга, тыныш бачыдал чораан.* (К. К.)

184. Чылдагаанның тайылбыр домактарынча айтырыглардан салып тургаш, тывыңар. Оларның холбажыр аргазын, туружун, кол домактың составында кандыг кежигүнгө хамаарышканын тодарадыңар.

1. Ол бүгү ооң караанга көзүлдүр, ооң дери-бile, күжү-бile кылдынган, ынчангаш аңаа ынак, аңаа төңчүзүнгө чедир ажылдаксаар. (К. К.) 2. Ол садыгжының ады улуска орта адаттынмас боорга, тывалар шуудун харааш, ону Шаажан-Кыдат деп адап алган. (С. Т.) 3. Күскәр апарган болгаш, сугнуң сыйгааны ол-дур. 4. Ооң кадыны чолаачылаарынга таарышлаастаанында ынак мергежилин каар ужурга таварышкан. («Шын».) 5. Алдар-хүндүлүг ногян-дүжүмет-даа, аттыг-чарлыг мөгөлөр-даа, кончуг айттың ээлеридаа аңаа келир, чүгө дээрge Шевер-Кадайның холдары дег ындыг буяниыг, ындыг хуулгаазын, сорунза күштүг холдар чок. (Ч. Ч.)

Чылдагаанның тайылбыр домаа кол домакка үн аянының дузазы-бile каттышканда, ол кол домактың соонга турар болгаш мурнунга ийи секти салыр. Чижектери: 1) *Бистер дээргө оон артык амырап турдувус: кырган балыкчының хемези ам-на бистиң холувуста ыйнаан.* (К. К.) 2) Ол цеде Ужар дээргө дыка айыылдыг берге турган: хем унунда кончуг улуг өг дег үши даш бар. (Л. Ч.)

185. Кожамыктарда чылдагаанның тайылбыр домактарын тыпкаш, холбааларын айтыңар. Бижик демдектерин чогуур черлеринге салбышаан, дүжүруп бижицеер.

1. Ирбитейде Хоолуда
Иштим ынак чүвем-не чок.

Инек оъттаар оъттуг боорга
Чурттаксаарым арга-ла чок.

2. Хоолуда Ирбитейде
Кончуг ынак чувем-не чок.
Хойлар оъттаар оъттуг боорга
Чурттаксаарым арга-ла чок,

3. Аалым-чуртум ырак болгаш
Аргып чадап олур-ла мен.
Черим-чуртум ырак болгаш
Чедип чадап олур-ла мен.

186. Чылдагааның тайылбыр домактарын чогуур айтырыгларын салып турғаш, тыпкаш, нарын домактарың схемаларын тургузуңар.

1. Мәэс кадыр боорга, әжим менче дорт батпайн, куду алзы чортуп чорупту. (К. К.) 2. Ол оюннар аал аразынга эвес, а ховуда буга унунга азы алаакка болгулаар болганда, чоокта хой кадарып чоруур оолдар база киржир. (М. Э.) 3. Чурулгаже сундуккаш, Надя өөредилгезин кошкадыптар ийне дәэш, авазы сагыш човац турған. (Е. Т.) 4. Бергелерге удур баарын билип турған болганда, оглунга бүзүревейн канчаар. (К. Ч.) 5. Назы четпәэн кижи боо туткан дәэш, хавыра бәэрлер. (К. Ч.) 6. Бижимел барымдаалар чок болғанындан алғыш-йөрәэлдерниң тылтыш келген үезин тодарадыры берге. (А.-Й.) 7. Чер аразы арай ырак боорга, оолдар аңаа үр турбайн, чаныпканнар. (М. Э.) 8. Арга даамалы өөреникчилерниң билбес чүвелерин хәйнү чугаалац турар болған. (М. Э.) 9. Чоннуң хөрө дәэш мында олуар болғаныңарда, чырык чер кырынга чуртталга дәэш ажылдан олуарыңар ол болгай. (М. Э.)

187. Болгаш деп холбаа сес кайы домактарда чаңгыс аймак кежигүннерни холбаштырып, а кайыларында чылдагааның тайылбыр домаан холбаштырып чоруурун тодарадыңар. Чогуур черлеринге бижик демдектерин салбыشاан, кылган түңнелициерни чижектер-бile бадыткан бижицер.

1. Оолдуң мәзү-шынары ындындан-на чазык ээлдек болгаш каткы-хөглүг апарган. (Ш. С.) 2. Ол акый чартык болгаш будун улуг-хүнде чунар-бажың барбас⁹ чуге дәэрge үе-шагны кончуг хумагалаар кижи чүвең иргин. (К.-Л.) 3. Ол үеде чер кезин чоруур бадарчы ламалар хәй турған болгаш кадай ону шоолуг херекке албаан. (Т. А.) 4. Полина Попова кандыг сөстүү канчаар адаарын болгаш бижириин сургуулдарга кызымаккайы-бile айтып берип турған. (М. Э.) 5. Алғыш-йөрәэлдер шаандан бәэр туруп келген национал культураның хевири болгаш чоннуң аас чогаалының онзагай

байлаа, тураскаалы болур. (А.-Й.) 6. Деңгели бағай болгаш ол дәш үнеринден халаажырап чор ышкаш. (С. С.) 7. Буянды Бай-Даг сумузунуң бұғы чонунуң хуралын чыггаш, орта сумунуң чаа даргазын болгаш дасыктың чаа даргазын соңғуур. (К. К.)

188. Дараазында схемалар өзугаар чылдагааның тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактардан чогаадыңар.

1. () болғаш, []
2. (), ынчангаш []
3. () боорға, []
4. (), чүгे дәэрге []
5. (), чүгө дизе []
6. () -дан []
7. () -аш, []

§ 33. Деңелгениң тайылбыр домаа.

189. Домактарда каартыр парлаан кезектерни кандыг уткалып кииргенил? Олар бедүүн домак болур бе? Чүгө?

1. *Чаңыңык дүйсүп динмирээн дег, үгер-боодан коргунчуг от үргүлчүлөп частып турган.* (Ю. К.)

2. *Албаты чон қызылдарны эптиг-чөптүң, таныштары, өңүңктери келген ышкаш, ағын тудуп, дөржे чалап уткуп алды.* (С. П.)

Деңелгениң тайылбыр домаа к анчалдыр? к анчаар? деп айтырыгларга харыялattyнар болгаш кол домакта кылдыныгны илереткен сеске хамааржыр. Дег, ышкаш, چүвө дег чергелиг артынчыларның база -зыг/-зиг деп деңелге кожумактарның дузазы-бile каттыжар. Чижээ: 1) *Бірак сында ҹанғыланған хоюг циндер, серин салғын сырыннаанзыг, сепкилимни секперетти.* (Ю. К.) 2) *Хөлөгөлиг кара булут аяскан дег, хөрек сынmas мунғараашкын арлы берген.* (С.) 3) *Чылғы төвөлөрни көрүп кааш, хенертен бөрүлөр келген چүвө дег, хоюп ыңай болган.*

Деңелгениң тайылбыр домааның утказы – кол домакка кылдыныгны тайылбыр домакта илереттинген кылдыныг-бile деңнээни.

Деңелгениң тайылбыр домаан кол домактан биче сек-бile аңылаар. Чижээ: 1) *Соондан сүрген кижи бар چүвө дег, Тактаң-маа ындыкы өрээлче бүрт дээн.* (С.С.)

2) *Ол аразында Николай Колдуң бажыңынга улус, хурал болур дээн дег, эңдерлип келген.* (М. М.)

Бир эвес деңнелгениң тайылбыр домаа чугаа аяны-бile кол домактың сөөлүнгө кирер апарза, соң мурнунга биче сек салыр:
Хат хооладыр хадып турган, бөрү улаан ышкаш.

190. Домактарда деңнелгениң тайылбыр домактарын айтырыг салып турғаш, тодарадыңар. Олар кол домакта кандыг кежигүнгө хамааржып чоруурун, холбажыр аргазын айтыңар.

1. Торгалыгга амыдырал, торгу-маңынк чаттылган дег, магаданчыг чаарттынган. (Ю. К.) 2. Хенертен-не арны чырып көрнүп келгеш, үрде тышпаан эртинези ында ышкаш, кески туткаш, мэрзен дашты үттеп-чонуп туруп берди. (С. П.) 3. Дээр дээрге, сылдыстар санаттынып болту дег, кааң турган. (С. Т.) 4. Сиген кезер түлүк үе келди дээнзиг, сидиреidi чайс кудуп, кызаңтай бээр. (М. Д.) 5. Кежээки хаяа, дүнен улуг өрт қылкан ышкаш, шаараши булуттар аразында кызып турган.

191. Бөдүүн деңнелгелерлиг, деңнелгениң тайылбыр домактары кирген домактарны ангылаңар. Бижик демдектерин салбышсаан, бижиңер.

1. Дээрде сылдыстар четчиp олуй-солуй карак баскан чүве дег чивеңейниң тургулааннаар. (С. Мин.) 2. Оозу ары шапкан чүве дег долдап-далдаш тураланаан. (С. С.) 3. Адашкыларга иий элээди оол маңнажып келгеш сүгдан ушта шелдирипкен балыкка агаар четпейн турары ышкаш арай боорда тынып чугалааннаар. (С. Там.) 4. Диин мени кочулаан ышкаш пеш дөзүнгө чемнеп олур. (К. К.) 5. Бичии хураганнаар оолдан оюн эрээн чүве дег дешкилжип турган. (А. Ш.)

68. 192. Дараазында схемалар ёзулаар домактардан чогаадыңар, чогуур бижик демдектерин салыңар.

1. () дег [кыллыг сөзү]
2. () чүве дег [ч. а.]
3. () ышкаш [ч. а.] азы [кыллыг сөзү]
4. ()-зыг [ч. а.]

Чогааткан иий домаацаарның долу синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

§ 34. Туруштуң тайылбыр домаа.

193. Домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Эргип четтикпес ховулар кайдал, эгээртингмес тараалар ында.

Туруштуң тайылбыр домаа кол домактың кылдынының кайда бооп турарын, кайыны азы кайнаар угланган уун айтыр

болжаш кайда? каяя? кайыже? кайнаар? кайыны? деп айтырыгларга харыылаттынар.

Туруштуң тайылбыр домаа кол домакка айтырыгның *кайда*, *каяла*, *кайыже*, *кайнаар*, *кайыны* чергелиг ат оруннарының дузазы биле каттыжар, а кол домактың бодунга айтылганың ында, мында, аңаа, олче, ынаар, оон, оортан чергелиг ат оруннары хереглеттинер. Чижээ: 1) *Ачазы аныланда каяла ажылдап туржук*, оглу ында ажылдай берген. 2) *Хат кайнаар хадый-дыр*, булут ынаар көңүп турган.

Туруштуң тайылбыр домаан кол домактан ургулчу биче сек биле аңгылаар.

Туруштуң тайылбыр домаа аас чугаага ховар ажыглаттынар.

Кандыг домакты туруштуң домаа дәэрил? Ол кандыг айтырыгларга харылattyнырыл? Туруштуң тайылбыр домааның холбаалары кандыгыл?

194. Тайылбыр домактарның язызынын айтырынын салып тургаш, тодарадыцар. Кол домакка холбажыр аргазын тывыцар. Туруштуң тайылбыр домаа кирген нарын домактарның долу синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.

1. Маадыр холдар бұдуруп каан дүжүттерни барба эвес, тейлер биле деңнеп ажаар. (С. П.) 2. Бо дүне төрәен беш анайын авазы бажында аппарганын Алдын-оол сактып келген. (Б. О.) 3. Малгаш казанактарны кым каяя туралай-дыр, аңаа тудуп алыр. (А. Т.) 4. Кайыны-на булут диргелип кәэр болдур, чатьс оон чаап кәэр турган. 5. Хөгжәэн тыва хөгжүм дыңиаанымда, хөрек-чүрәэм хөлүндө-ле хөен кирер. (В. С.) 6. Элик биле Сай бисти дықа өөрүшкүлүг уткуп алыр дәэрзинге чигзинмәэн мен. (А. Т.) 7. Енисей кайы океанче кирген ийик, Лена хем база ынаар ағып кирген. 8. Тоорук кайда эки үнгенил, дииң аңаа әлбек болур ужурлуг. 9. Чолдак-Кыскалдай дәэрзи, кайдала улус чыылган болдур, ында бо чедип келген, бир-ле чувени дыннаалаан олуар. (М. М.) 10. А моон соңгаар кайда-ла хәй улус чурттаап, ажылдап турарыл, аңаа школа черле тұра бәэр. (М. М.)

195. Адаанда схемалар ғзуғаар чагырышкан нарын домактардан чогаадып бижиңдер, хөрек черлерге бијик демдектерин салырын утпацар.

1. Туруштуң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактар:

- ✓ а) (кайда) [ында]
- ✓ б) (кайнаар) [ынаар]
- ✓ в) (кайыны) [оон]

2. Немелдениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактар:

- а) () дээрзин [кылтыг сөзү]
- б) () деп чүвени [кылтыг сөзү]
- в) () дээр дугайын [кылтыг сөзү]

3. Тодарадылганың азы деңгелгениң тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактар:

- а) () [чүве ады]
- б) () деп [чүве ады]
- в) () дег [чүве ады]
- г) () дег [кылтыг сөзү]

196. Туруштуң тайылбыр домаа, туруштуң байдалы кирген домактардан чогаадыңар. Оларның тургузуунда ылгалын, дөмөй демдектерин (утказында, айтырыгларында) тодарадыңар. Кылган түңнелицирни чижектери-бile кады кыдыраажыңарга бижип алыңар.

§ 35. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.

197. Бердинген домактарда кайызы тайылбыр, кайызы кол домактар-дыр, айтырынын салып турғаш, тодарадыңар.

1. Бис ам хостуг чон бис, **канчаар** күзей-дир бис, **ынчаар** чурт-таар бис. (Ч. А.)

2. Эрткен чылын тараа **кайы хире** чаагай болчук, бо чылдың дүжүдү база **ол хире** болган.

Домактарда бижик демдектерин канчаар салганын хайгаараңар.

Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа кол домакта кылдыныгның канчаар, кандыг янзылыг болуп турарын көргүзөр болгаш **канчаар?** **канчалдыр?** **кандыг янзы -би и ле?** чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа кол домакка **канчаар,** **канчалдыр,** **кайы хире** чергелиг айтырыгның ат оруннары-бile база **кылдыр** деп сөстүң, ун аянының дузазы-бile каттыжар, а кол домакка **ынчаар,** **ынчалдыр,** **шакынчалдыр,** **ол олчаан,** **ол ёзугаар** чергелиг эвилелзиг сөстер немежир.

Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа **кылдыр** деп сөстүң дузазы-бile каттышканда, бижик демдектери салбас, а еске таварылгаларда биче сек-бile аңылаар. Чижээ: 1) **Кижи бүрчүц эки билип алыр** **кылдыр** лектор **тодаргай** чугаалап берген. 2) **Тывадан келген эки турачылар, арын-шырайы чарааш, чоргаар апарган, фронту же бар чытканнар.** 3) **Дагдыныкчызы канчаар тайылбырлап бержик,** **уруглар** ол олчаан **кылтырын** **кызыл турганнар.**

198. Чагырышкан нарын домактарда тайылбыр кезектериниң янзыларын айтыңдар. Кылдының аргазының тайылбыр домаа кирген нарын домактарны ушта бижәеш, бижик демдектерин салыңдар. Ол-ла домактарның синтаксистиг сайгарылгасын кылышаңдар.

1. Шаг шаанды аалывыс турган чуртка альттыг чеде бердим. (*O. С.*)
2. Ооң ындындан бир дииң бистиң талавысче иийи караа дозурара берген көрүп тур. (*C. С.*) 3. Оларның малы-даа дыка-ла хей боор аа мындыг болганда. (*C. Т.*) 4. Дагаа оолдары иези кайнаар чоруй-дур ынаар-ла чүгүржүп каарлар. 5. Тараа альттыг кижи көзүлбес кылдыр чаагай үнген. 6. Борбак долу дүшкен соонда хүн база катап-ла булуттар аразындан бакылап келген. (*A. Т.*) 7. Теве доктайт бәэрge бөрү база ол-ла дораан олуруп алыр. (*M. А.*) 8. Алдан-маадырларны туткаш доскаар иштинге баштары көстүп чоруур кылдыр бектәеш шаажылаары-бile Улаастайже аппарган. (*C.*) 9. Акым хорадаанындан таакпы ыжын суксаан кижи соок шай пактаан ылшакш соруп олур. (*C.*)

199. Кылдының аргазының тайылбыр домактары кол домактарда кандыг көжигүннерге хамааржып чоруурун, ол көжигүннер кандыг чугаа кезектери-бile илереттингенин; тайылбыр домактың кол домакка холбажыр аргаларын тодарадыңдар.

1. Өг кижи олурап аргажок кылдыр каарып, самдаарып калган. 2. Чымчак акый чергектиг хоолайны довурак-доозун дүшпес кылдыр, чайс-хар дегбес кылдыр согажазыг кальттангызын кедире берген. (*К.-Л.*) 3. Чалыы салгал төөгүден чаңгыс-даа таварылганы билип алзын кылдыр бодап, оглунуң оглун эдерткеш, айттаныпкан. (*К. Ч.*) 4. Канчаар таваржыр-дыр, ынчаар хүләэп алыр апаар болгай. (*Ш. С.*)

200. Тайылбыр домактарның янзыларын (хевирлерин) тодараткаш, бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиндер.

1. Кулаам чарылгы же ылшакшып-ла үнген. (*C.*) 2. Булат арыншырайы дүндүгүр карактары хемүрертир өже берген ээп келген. (*Ш. С.*) 3. От кыздынга тараа сывы сыңмас хире ажыттына берген кыскашты көрүп каан. (*C. С.*) 4. Оол айдындан дүшкеш чүк аразынчы хептели берген хадыңны божаткаш артымда хос чер бар бе дәэнзиг хая көрүнген. (*A. Т.*) 5. Пулемётчик иийи холу чатпайып салдына берген дег шимчеш дивейн чыткан. (*C. С.*) 6. Тозан буурнуң кежинден кылган доштун чаагай быжыг содаан ине бажы сыңмас кылдыр ишкәэр тыртып кедип алгаш ... (*К.-Л.*)

201. Сезүглелди кичәэнгейлиг номчуңдар. Нийти темазын тыпкаш, аттан бериңдер.

Наркомания деп чогум чүл ол? «Нарис» деп сөстү бурунгү грек дылдан очулдуарга, көкүй берген, шимчевейн баар, угаан-медерел сәэденип, аймаарааны дээр. Наркоман кижи нийтизизи-били шимчевестеп, көкүй бээр; чугаазы тыртына бээр ийикпе азы шуут чиде бээр, азы чылдагаан чок каттырар, алгырар. Аныяк, өзүп олуар 12 хардан 18 харлыг оолдар, уругларның организми наркотик-терге кончуг дүрген чаңчыгар болгаш, чугле чыдыг чашпан тыртысаар болу бээр. Кижи бүрүзүнүң организми ангы-антгы, ынчангап чамдык кижилер чаңгыс катап-ла шенеп, ол чыдыг чашпан оъдун тыртыштарга, дораан чаңчыга берип болур, Оон соонда оон адырлыры берге дээрзин аныяк, өзүп олуар оолдар, уруглар билбейн турар.

Кижи бүрүзү бодунун билири будалыш чоруур аныяк улусче са-ғыш салып, оларның амьдырал-чуртталгазын сонуургап, кичээнгей салыр болзуувусса, ындыг аарыг улустуң саны бистиң бичии республикавыска ёспес.

Эрес-дидимин, соруктуун көргүзер-даа дээш, эжин деткиир дээш-даа, чааскаан-даа, хөй улус аразынга-даа тургаш, наркотики черле амзава, тынма, ацаа шуут дөгбө. Бир эвес коргунчуг байдалга таваржы берзицэ, угаан-медерелиң оскунмайн, ону ажыглаарын шуут бодава. Ажыглапкан соонда, угаан-медерелиң оскунар сен. Бичии ўе эртерге – өлүм. (Т. Ширижик.)

Сөзүглелде кандыг хевирниң тайылбыр домактары бар-дыр, тодарадыңар.

202. Сөзүглелге чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер.

Ыяшты хереглелгэ черле кезер апаар дыр ла. Одаар ыяш херек. Бажың тудар ыяш херек-ле болгай. Ынчал қаэрде бо хем бажының ыяжы чежеге шыдажын болурул? Хереглелгэ бо-ла шии биле кыртып ла туар болзуувусса бо хемниң ыяжы ам чээрби чеди чылга узе тута ла чедер. Бир дытты амгы үениң техниказы биле ужуарынга үш беш минута херек. А шетти улуг дыт кылдыр ёстүреринге 50–100 чылдар херек. Ынчаарга ыяшты ужуруп турарынга дүүштүр чаш шеттерни удур ёстүрүп алыр дээр болза ол болдуунмас херек.

Эртине байлак элбек хей даа болза амдигааштан оон камнаалгазын эгелээр херек. А төнүп турда, чеже даа камнаарга, ол чуве болбайн баар. (М. Эргептии-бите.)

Чагырышкан нарын домактарның долу синтаксис-морфологтук сайгарылгазын кылышар.

203. Дараазында чижектерде тайылбыр домактарның языларын, оларның кол домакка холбажыр аргаларын айтыңар.

1. Соян-оол бажыңынга кирип кәэрге, ада-иези ажылдан ам-даа келбәэн болган. (М. Э.) 2. Угбазының чугаазы башкызының-бile дүгжүп турар боорга, оол туулуксай берген. (М. Э.) 3. Дағ қырынга баргаш, Калчан-Шилгимни кәэргеп, дери кургагыже, манаң орган мен. (К. К.) 4. Теве кижи бажы хос кире бәэр хире салаалар дег сарыг диштерлиг аксын ашкапш, бир-ле өл чuve бүлгүрүпкен. (К. Ч.) 5. Менден төөгүчү үнмелез-даа, хойжу черле үнер. (К. Ч.) 6. Уларбан черни чыздырыгац, ынаар талдар аразынчे шиглей, диңмирәэпкин диңмирәэн дег, ээрер болган. (К.-Л.) 7. Бистин салгалызыс мегешырак, әртем-билиглиг, ажыл-ищчи кижилер болзун дәэш, күжүвүстү, аргавысты, билиивисти бәэр ужурлуг бис. (К.-Л.) 8. Ыраажы-Хемге тодуг болгаш ырлыг чуртталга чечектелдир сагланназын дәэр болза, хүүрек тудуптар кижи бүрүзү қызып ажылдаар ужурлуг. (К.-Л.)

§ 36. Хәй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.

204. Номчуңар. Чижектерде каш янзы тайылбыр домактар бар-дыр? Тайылбыр домактарның хевирлерин тодарадыңар.

1. Хар аккандан бәэр, үр болбаан, ол хиреде дәрт кезек черлерге ерттер үнгүләэн. (М. Э.)

2. Бичии оол ойнаан уругларже кичәэнгейлиг көрүп, олар чир шоң дүжүп каттыржы бәэрге, караанга окпан-чикпен оттар қыза хонуп келзе-даа, каттыра бербейн, улуг кижиғилештири хүлүмзүрүп кагды. (Ш. С.)

3. Херимде одаар ыяш эләэн хәй-даа болза, Буянның сумези- биле одалгага аажок шыңғыы камналганы тургускан, ынчангаш интернатты хаая одаң турган. (М. Э.)

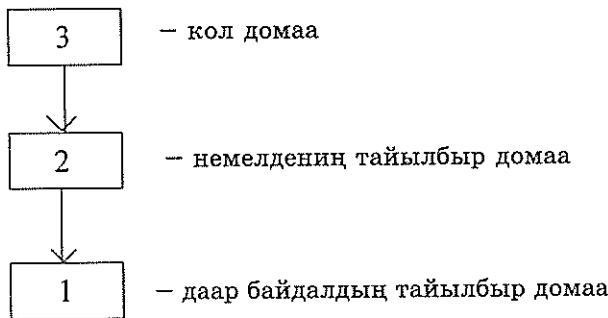
Кол болгаш тайылбыр домактарның чугула кежигүннерин тыпкаш, тайылбыр домактар кайы домактарга (кол азы база бир еске тайылбыр домакка бе) хамааржырын тодарадыңар.

Чагырышкан нарын домактың составынга чаңғыстан хей тайылбыр домактар туруп болур. Олар янзы-бүрү хевирлиг каттышкан турар:

I. Дес-дараалаан тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак.

Мындыг таварылгада кол домакка хамаарышкан тайылбыр домакка еске-бир тайылбыр домак каттыжышкан туруп болур. Чижәэ: *Бир эвес көжер дей берзиңерзе (1), база-ла дұза-ла жыр бис (2) деп дарга тайылбырлаан (3).* (С. Т.)

Бо чижекте кол домаа – ушкуу домак, ийиги домак – ацаа хамаарышкан немелдениң тайылбыр домаа, а биргизи – ийиги домакка (немелдениң тайылбыр домаантага) хамаарышкан даар байдалдың тайылбыр домаа. Схемазы:

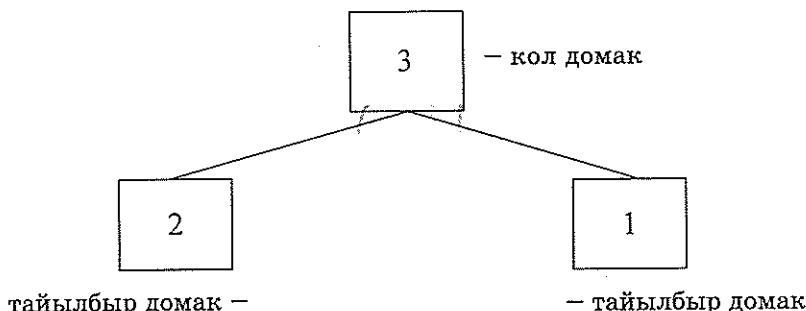

II. Чаңгыс аймак эвес тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак.

Кайызы-даа кол домакка чагырткан болгаш уткалары аңгы-аңгы, чаңгыс аймак эвес тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак туруп болур. Чижээ: *Чемивис соок, чемзиг эвес болза* (1), *бо хүннүү паштанчылары багай ажылдаан дээши* (2), *ыыт-ла үнгени ол* (3). (С.)

Бо чижекте үшкүзу – кол домак, ийигизи – кол домакка хамаарышкан чылдагааның тайылбыр домаа, биргизи – база-ла кол домакка хамаарышкан даар байдалдың тайылбыр домаа. Тайылбыр домактар кол домакка тус-тузунда дорт хамаарышкан. Дорт хамаарышкан деп чувени мынчаар көргүзүп болур: Чемивис соок, чемзиг эвес болза, ... ыыт-ла үнгени ол. Азы: ... бо хүннүү паштанчылары багай ажылдаан дээши, ыыт-ла үнгени ол.

II-ти бөлүктүү схемазы:

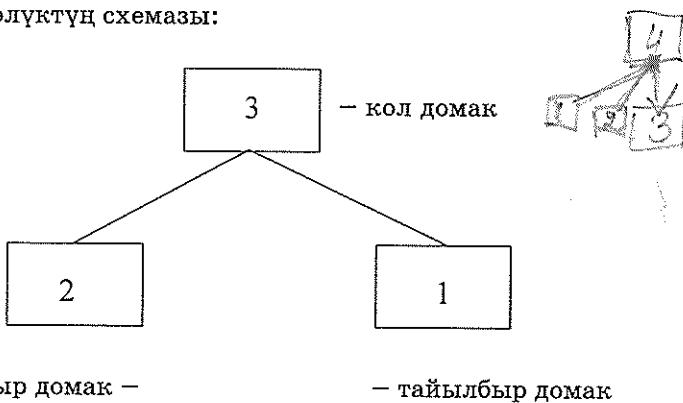

III. Чанғыс аймак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак.

Кайызы-даа чанғыс кол домакка хамаарышкан, утка болгаши айтырыглары, хамаарышкан сезү чанғыс; чанғыс аймак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар туруп болур. Чижээ: *Час дүңжүп (1), чылыг хүннеп кээрge (2), чодураалар база-ла чаагай чыттыг ак чечектери-бile энчектенин-тер. (3) (Э. Д.)*

Бо чижекте ... чодураалар база-ла чаагай чыттыг ак чечектери-бile энчектенин-тер деп кол домакка бирги, ийиги (кайызы-даа үениң тайылбыр домактары болур) домактар дөмей чагыртып, чанғыс ол-ла к а ж а н ? деп айтырыгга харыылаттынар; кол домактың составында энчектенин-тер деп сөглекчи болуп чоруур кылыг сөзүнгө хамааржырлар.

III-кү белүктүн схемазы:

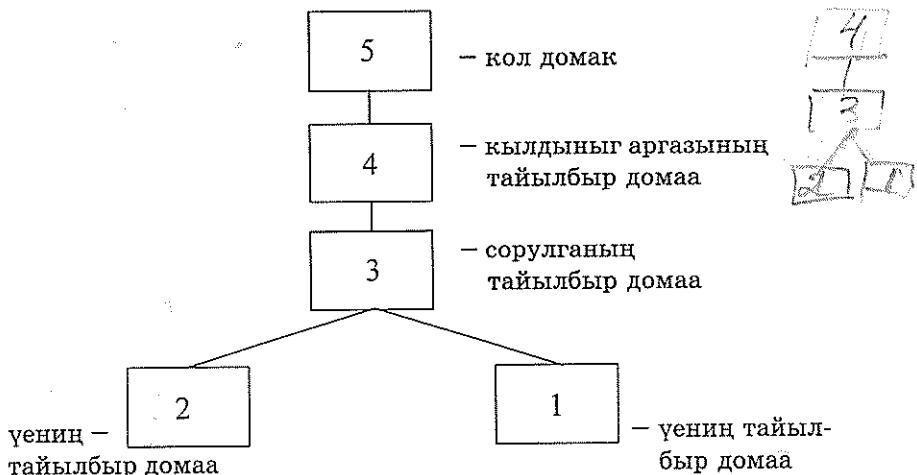

IV. Холушкак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.

Холушкак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактарның тайылбыр домактары дес-дараалаан, чанғыс аймак болгаши чанғыс аймак эвес чагыржылгалыг бооп болур. Чижээ: *Дээр каанап (1), изиг хүннеп турда (2), школавыс чанында чаа олурткан ыяштарывыс эки ессүн дээш (3), оларны хүннүн-не эки сүггарып турар силер деп(4) башкыларывыс биске чагаан (5).*

Бо чижекте кол домак – бешкизи, азаа кылдыныг аргазының тайылбыр домаа (4-күзү) хамаарышкан, а ол тайылбыр домакка сорулганың тайылбыр домаа (3-күзү) хамаарышкан, эн сөөлүнде чанғыс аймак үениң тайылбыр домактары (1, 2-гизи) үшкүзүнгө хамаарышкан.

Домактың схемазы:

Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домакка тайылбыр домактарның янзызын барымдаалап, а чаңгыс аймак тайылбыр домактарның аразынга холбаазын барымдаалап бижик демдектерин салып.

205. Чагырышкан нарын домак бүрүзу каш, кандыг хевиринىң тайылбыр домактарындан тургустунганыл, тодарадыцар. Дүжүрүп биживишаан, бижик демдектерин болгаш чотур сестерге дефистерни салыцар.

1. Хүн көзулбес бүргег даа болзадүңүзү эртүп бар чыдарын кадарчы эндевейн чораан. (Б. О.) 2. Ыт кады соокту тоовас ылчың салгын күзкүн дәгеп хантыр кызыл шуруларын жактаарга даа топлаар звес. (К.-Л.) 3. Шала часкаар ойт бажы чап чаа шымырарып чыдырда чылғы белүп чораады кәэrimге Карапмай ашак чедип келген олур. (С. П.) 4. Бедиктен баткан сүгнүң чоок кавызы чаштанчылар биле туманналып турда ацаа хүн херели дәэй бәэрge олар бичии бичии чөләэлчигештер бооп кестүп турган. (О. С.) 5. Ол чылын соок мун не чугаар арамның даа болза хар черде кылын душкен. (К. К.)

206. Сөзүглелден хей кезектерлиг чагырышкан нарын домактарны тылкаш, оларның долу синтаксистиг сайгарылгазын, схемаларын тургуспушаан, кылышар. Бижик демдектерин чүге салганын тайылбырлацаар.

ЧААГАЙ ЧАНЧЫЛДАР.

(Аңчының чугаазы.)

Аңчы тожуларның шаандан тура-ла сагыыр буюнныг, чаагай чаңчылдары бо хүннеге чедир салгалдар дамчыш келген. Хей еөр даа анга таварышса, чүгле чаңгызын чалбарыыр – тожу аңчыларының

чаңчылы ындыг. Өскелери өскей, төрэй. Кижи бурузу қырар болза, оран-делегейге чүү артарыл? Одагдан көжүп чоруурда, от-көзүн эки ежүрер.

Тожу аңчылар кайда-бир динц көрүп чоруурда, чадырын черле куруг кагбас, аъш-чемни урелбес, ыт-куш чивес черге шыгжал, шайын, дузун-даа арттырып каар. Кандыг-бир аштаан-суксаан эш келзе, тып чизин дәэш ындыг.

Оон ынай аңчыларның база бир эки чаңчылы бар. Эдертип чораан аңчы, ыды ыяш бажынче динц азы киш үндүр сывырып алган турда, өске бир аңчы ацаа таваржып кээр болза, ону ол аңчыга арттырып бергеш, чоруй баар. Бодун олча чок, куруглап, аштап-суксан-даа чоруур болзунда, хамаанчок. (К. Экер-оолдуу-бile.)

207. Чижек бурузунде үш-үш бөдүүн домактарны чаңгыс чагырышкан нарын домак кылдыр, чогуур холбааларны ажыглап тургаш, бижидер. Бижик демдектерин тайылбырлавышаан, чогуур черинге салыңар.

1. Суурнүң чурттакчылары улуг-хүнде каттаар черге чеде бергенниер. Хенертеп чайын келген. Кат-даа чыгдынмаан. 2. Каш-палдың хая-туруглуг тайгаларның кырын орта үнүп келгеш, ыңай-бээр харап каап орган. Ында-мында аргарлар, те-чуңмалар дешкилешкен, үсküлешкен маңнап чораан. Кижи магадап ханмас. 3. Олла тайгаларның кыры-бile бистиң самолёттарыныс мыя бо ыңай-бээр ужуп эртип турган. Моторларының даажы арга-сынга, хая-дашпа чаңгыланыр. Дээр чыжырадыр динмирип тургансыг. 4. Бо чылын кат-тоорук үнмээн. Часкаар чайын үнүш чап-чаа чиирбейленин эгелеп турган. Ынчан улуг донат болган. 5. Чедер чер ырак болган. Күш-хүнезинни бүдүн айга чижеглеп даап алыр. Оруктан аңгыда акша-шалың алгыже чурттаары база бар болгай. 6. Хат дыңзып, хар холумактыг чаашкын күдүп-ла келген. Соогу аажок. Миша бурунгаарлап-ла орган.

208. Устунде чогааткан (тургускан) домактарның схемаларын тургузунар. Чижек бурузунде тайылбыр домактарның янызларын айтыңар.

209. Боттарыңар устунде чижектерге дөмейлеп, соң схемаларын ажыглап тургаш, эләэн каш тайылбыр домактар кирген чагырышкан нарын домактардан чогаадыңар. Оларны бижээш, бижик демдектерин шын салырын тайылбырлаңар.

НАРЫН ДОМАКТАРГА БУДУН ЧАРТЫК СЕК, ИЙИ СЕК БОЛГАШ ТИРЕНИ ХЕРЕГЛЭЭРИ.

Чамдык нарын домактарда бөдүүн домактар кожумактар болгаш холбаа сестер чокка, үн аянының дузазы-бile каттыжып болур. Ындыг домактарга үн аянын иийи сектиң азы тиренин, дузазы-

бите бижикке демдеглээр. Чижээ: *Аэт өлцр – баглаажы артар.*
(Деннеңер: *Аэт өлцрге, баглаажы артар.*)

§ 37. Нарын домакка будун чартык сек.

Нарын домактың иштинде бөдүүн домактарның аразынга будун чартык секти, бир эвес ук бөдүүн домактарга (домак иштинге) биче секти каш катап ажыглаан болза, домактарны аңгылаар сорулга-бите салыр. Чижээ: *Хат дээргэ, дидриг чүвэ дег, араатанзыг шимээн-бите улуп-ла турар* (1); *Савельич бите мени хар хөмө берген* (2); *аэттар кылаштажып чоруй, удаттайн турулканнар* (3). (П.)

Бирги домакта ийи биче секти тускайлаан деңнелгени аңгылаары-бите ажыглаан, а ушкуу домакта деепричастиелиг белүүглел аңгылаттынган; ынчангаш бөдүүн домактарның кызыгаарын көргүзерде, будун чартык секти ажыглаан.

210. Домактарда будун чартык сектерни чуге салганил, чулерни аңгылап туурылы, тайылбырлацаар.

1. Артынче хая көрүнгеш, соңгадан бакылаптарга, калбак хемниң ол-бо чарында бажың-балгат дээрге ана мизирт кылдыр чаптыла берген; чоон, узун кара хоолайлардан үнген ыштар дээр шаар шейлүп үнүп тургулаан. (Т. К.) 2. Дыттар аразында хадың, адыг-кирижи ораашкан шиви, ыт-кады, дая, сөөсken, ай, кызыл-кат, арай ишкээр чодураа, терек, тал көстүп турар; ойт-кек медээжок, тайга чечектери эрээн-шокар-ла чүве. (Ю. К.) 3. Билдинмес чувени билир, улуг улустан айтырып алыр; олар чажыт сымыраптай, айтып берип турар болза, эки-дир ийин. (С.) 4. Адак соонда мал эмчизи мындыг түңнел кылды: бо аң болза дөрт харлыг аныяк буур-дур; ону, бызгаа турда, кандыг-бир кээргээр сеткил чок төтчеглекчи балыглаан; ырак чөрге боолаанындан шаа төнген, ок оон чүрээнгэ чыдьыпкан, аныяк организм тиiliен үнген – еске балыг бүдүр экирип калган, час окту ол буур чүрээнгэ дөрт чыл дургузунда ап чораан. (К. К.) 5. Чөөн-Хемчиктен келген кижи мен, маңаа өөренир бодааш көлдим, моол ном өөренип тур бис, бергези-ле кончуг чүве-дир; өөрүм он хире кижи. (Д. К.)

211. Бижик демдектерин шын салып тайылбырлавышаан, дужүрүп бижиңер.

1. Машиналарның даажы, ында-мында шыгыраан ^{оолдар} кыстар ында-мында ырлашкан, каттырышкан хөглөшкөн күш-ажылдың ^{хүнү} кидин тулук турган. (О. С.) 2. Бир чөрге бир күш эдиптер ийикпе

азы ужуп ыңай боор чок болза бир черге хөөрүк сыйт дээр ол-ла. (С. С.) 3. Хову мурнуу чүктүн дүнү-бile кончуг дүрген шыптыныпкан караңгылай берген дээрде чаптылган сылдыстар оон-моон кыптыгып тургулаан. (М. Г.) 4. Ыжык черлерде оът-сиген ногаарарып хаактарның баштары атай-хаакталыш ыяштарда чулук кирип эгелээн бүрүлерниң үнер оруннары ында-мында мөндүйүп эртен-кежээ частырынга белен турган. (С. Т.) 5. Чайс-чайык эртиг аяс дээрде алдын хүн чайыннанып оът-сиген баштарында шалың мөндүнээн хире-хире салгын-сырын болурга олар черже кылацайнып бадып тургулаан. (Х. О.) 6. Хүн чап-чаа-ла бакылап орда агаарда эртэнгинин сырлын салгыны кижини сергедир хап турар аяс көк дээрде чугле ында-хаая булуттар хойнун чуга эдири дег билдирер-билдиртнес чылыш бар чораан. (С. Т.)

§ 38. Нарын домакка ийи сек.

Нарын домактың составында бир домак өске домакта болушкуннуң (кылдыныгының) чылдагаанын, түңнелин айтыр ийикпе азы ооң утказын немей тайылбырлап турар болза, ындыг таварылгада оларның аразынга ийи сек салыр. Чижээ: 1) *Кашпалга кээрge, Улуг-Хемниң агымы көңгүс өскерли бээр: чалгыглары мөөн-дывыилап турар, боралгактар ында-мында оңгарара бергилээн ээргишиштелип чыткылаар.* (С. Т.) 2) *Кырган-ачазы чугалаан-на болгай: чушкүү соолаңайнып турар болза, чунманы кедээн хэрээдаа чок, чыт апкан, арлы берген дег билир апаар.* (К. Ч.) 3) *Удавас хайнанышкинныг ажыл-иши эгелээр: механизаторлар шөлдергэ баар, өөреникчилер школаларга баар.* (К. К.) 4) *Уж боданган: дээргэ чурттаары, шынап-ла, эки цүве эвес дег бе?* (М. Г.)

212. Домактарны кичээнгейлиг номчааш, тургузуларын тодаратышаан, ийи сектى ажыглааниның чылдагааннарын тайылбырланцаар.

1. Ам-на тода көрүп кагдым: боо чүктээн хэрээжен кижи болду. (С. Т.) 2. Ол үеде мен чугле чаңгыс чүве бодавайн чораан бооптур мен: мында теректерни кым тарып олурткан ирги? (Ч. А.) 3. Бистиң ажыл-төлүүс бисти база өөртүр: үжелээн кончуг эки өөренип турганнаар, а улуг оглувус Анатолий математикага дыка салымныг кижи чүве. (Шол.) 4. Ажыл дээргэ, дистиништир ушкан дуруялар ышкап, шуужа берген: соолдуруп каан тарааны бир кижи хоорган, бир кижи соктаан, бир кижи чөлбээн, хагта урган турган. (К. К.) 5. Арылар шөлээн удуп чыдарлар, а мени биеэ-ле бодалым дүвүрет-пишаан: удавас час келир, казапчада арылар база катап дойлуп үнер,

келир чайын оон-даа көвүдээрлер. (К. К.) 6. Эртеп биле Машпал чурум үрээн: чинде пөштерниң тооруктарын доклак-били дүжүрер турбуже, айтышкын ындыг; олар улуг пешче үне бергеннер. (М. Э.)

7. Чанар дүштә чаңчыл ындыг:

Чадырынга тыва аңчы
Чаңс дүшпес кургаг черге
Шайын, дузун, серенгизин,
Чемниң артын, кургаг будуун
Четчелеп кааш, альттаныштар. (А. Д.)

213. Дүжүрүп бижээш, домактарны сайгарбышаан, бижик демдектерин салынар.

1. Бо чыткан Успа-Далайдан ам удавас хөлчок соок тыныш үнер инек мыйызы чарлып ужуп чораан күш дон даш дег барын дүжер соок келир. (С.) 2. Чүү боор ам ацаа чыда дыңнааладым танкылар дирилей-дир. (Шол.) 3. Бодап көрген оон бээр ам иий чыл эрткен. (С. П.) 4. Ол аразында сагынгыр Ярослав Несметновтуң бажынга мындыг бодал кирил келген чүнүң-даа мурнунда Тонгаор биле сүмелешсе эки боор. (Л. К.) 5. Ону мырыңай кижи танывас бергүн бир ийинче сыртайты салыпкан бир кулааның артында чоклак дыдырап дүктөр саглайтып алган. (С. Т.) 6. Дүннүң карангызы хөлчок адыг-бөргүг алзыр частым. (С. С.) 7. Ынчап барганды ооң шырайы коргунчуг баарында тен кадалы бергензиг хавак кирбиктери тутчуулчанында улусче көрүнмес апаар кижи. (С.С.)

Бижикке иий секти кандыг таварылгада хереглээнил, тайылбырлаңар.

§ 39. Нарын домакка тире.

I. Тирени удурланышкак азы деңнелгэ уткалдыг бөдүүн домактарның аразынга салыр. Чижээ: 1) *Кижи өөделээр – кинчи үстүр.* (Ү. д.) 2) *Чаштанчыдан өрт цнер – чаашкындан цер болур.* (Ү. д.)

II. Бирги домак ийиги домаекта болуушкуннуң (кылдыныгының) уезин айтыр таварылгада салыр. Чижээ: 1) *Чер чырып кээр – хамнаарактар ырлажы бээр.* (Денненцер: *Чер чырып кээрge, хамнаарактар ырлажы бээр.*) 2) *Холу шимчээр – хырны тодар.* (Ү. д.) (Денненцер: *Холу шимчээр болза, хырны тодар.*)

III. Кылдыны, ооң түнгели дурген болдунар домактарның аразынга салыр. Чижээ: *Арзылаң сайт диди – арга бажы кызаш диди.* (Тывызык.)

Тирени колдуунда улегер домактарга болгаш чечен сөстерге, а домактар аразынга, холбаазы чок турда, хереглээр.

214. Дүжүрүп бижиңер. Бижиң демдектерин (биче секті, тирени) болғаш дефисти салыңар. Каартыр парлаан домактарың чугула көжигүннерин, олар кандыг чугаа кезээ-бile илереттингенин тодарадыңар.

1. Кылаштаар дәэн бир бут көңгүс шимчеттінмес черде чыпшыр кадап каан чүве биле дәмей ле. (*С. П.*) 2. Үнүң чаражы хекте үнүштүң чаражы чечекте. (*Ү. д.*) 3. Чашпаа кижиңин сөзү хей чалгаа кижиңин чылдаа хей. (*Ү. д.*) 4. Туруг сирти хаядыва тұра дүшпейн үнүп келген улуг кара мажаалай даа удур бо ла чоруп орган. (*В. Э.*) 5. Евгений ам мактадыр боор әртемденнер чогаадып каан номнарны ол чыскаап алган. (*П.*) 6. Айга чедер ракета ужуп үндү әртемчейни шинчири угана шүүлген-дир. (*Ю. К.*)

215. Бижиң демдектерин шын салырын тайылбырлавышаан, домактарны дүжүрүп бижиңер. Баштайғы уш домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Оран қаазы частың соонда изиг чайы әртип калыр орай күзүн туман бораан оран чуртту шыва алтар. (*П.*) 2. Чем дугайын бодай бәэр сеткили оожургай бәэр. (*Ч.*) 3. Иштики черлерде чатьс чагган тайгалар баптарында хар чагган. (*С. С.*) 4. Күш-ажыл кижиңи чемгерер чалгаа үргедәр. (*Ү. д.*) 5. Чаагай үнген тарааларың аразынга сағыш хайнып кылаштаар мен магам ханмас. (*С. К.*) 6. Малга манаг херек кијкәэ эш херек. (*Ү. д.*) 7. Оол-даа карак четпес сарығ ховуга халдып чеде берген чүстүг сиғен сый баспас чүм түме чыраа чылғы оътташ туруп тур. (*Тоол.*) 8. Шапты бижек әйтке дынымас чалгаа кижи ишке дынымас. (*Ү. д.*) 9. Үлегер сөсте нүгүл чок уер сугда балык чок. (*Ү. д.*) 10. Чаргаш тоннуг чаңнаш әртти шокар тоннуг шоглап әртти. (*Тысызык.*)

Өске арткан домактарың чугула көжигүннерин тыпкаш, схемаларын кылыңар.

216. Дараазында кожумактар болғаш холбаа сестер чок нарын домактарны утказының айы-бile кожумактарлығ азы холбаа сестерліг кылдыр тургузуңар. Бижиң демдектерин салыңар.

Улегери: Чатс чаапкан – оәт-сиғен өң кире берген. Чатс чаапкан соонда, оәт-сиғен өң кире берген.

1. Школаларга шылгалда доостур – уруглар лагерьлерге дыштаныр. 2. Паром кешпестәэн: хем суу улгаткан. 3. Малды кыжын чудатпас: соң өчмин чайын, күзүн эки белеткәэр ужурлуг. 4. Ачам биле авам театр баар – бис бажыңга онаалга күүседир. 5. Чодураа

чечээ частып келген: сад ишти ак чайт апарган. 6. Комбайннаар тарааны ажаап турар – машиналар удур-ла чүдүрүп чоруп турганнаар. 7. Балыкчы сыйрткызыжын амырап шеле тырткан: балык эвес, балар болган.

217. Үн аянын сагып тургаш, аянныг номчунаар. Сактып алыңаар: паузаларны (үн доктаашкыннарын) бижикте чергелешкек шыйыглар-бile көргүсөн. Нарын домактарны тылкаш, хевирлерин тодаадыңаар.

ТАЙГА ХААННАРЫ.

Кандыг-даа бергелер тургулаар // Энир чылыш дуюг аарыы бооп турган / ол аразында ире база кежээллээн / эм база төнген // Бир-ле катап эмнер алыр дээш / хемче-ле хап кириптивис // Күскээр чүве болгай // Буламбуктуң Ай-Ойга чоруп ор бис // Эжим чоруп ора / соомдан ырак чыдып калган // Ээтпек ажа хонуп кээrimge / кончуг улуг даг иргек орукта бо-ла келген тур // Ол-даа бо / мен-даа бо // Дүже-ле халыым / айт-даа ыңай болду // Адыг-даа менче келди-ле // Чеде хонуп келгеш / бут кырынга тура дүшту // Тас колдуунче дарс-ла кылдым / чанымда шетчигешти тура тырткаш / мени ажыр октаан уу-бile ыңай болду // База бир бооладым / ында-ла ушту // (Л. Чадамба.)

Сөзүглелдин адын чүге «Тайга хааннары» дээнил? Эдертig бижииринге белеткеницер.

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ.

I. Хыналда айтырыглар.

1. Домактың кандыг кежигүннерин тускайлаарыл?
2. Тускайлалтынган кежигүннерни бижикке канчаар демдеглээрил?
3. Дорт болгаш доора чугааның ылгалын тайылбырланар.
4. Дорт болгаш доора чугаага бижик демдектерин хереглээриниң дүрүмнериин чугаалацаар.
5. Диалогка болгаш монологка, цитатага бижик демдектерин канчаар хереглээрил?
6. Кандыг домакты чагырышпаан нарын домак дээрил?
7. Эвилелдерлиг болгаш эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин канчаар хереглээриниң чуруумун тайылбырланар.
8. Кандыг домакты чагырышкан нарын домак дээрил? Ол кандыг домактардан тургустунарыл?
9. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домакты кол домактан канчаар ацгылаарыл?
10. Хей кезектерлиг (тайылбыр домактарлыг) чагырышкан нарын домактарның дугайын болгаш оларга бижик демдектерин хереглээрин чугаалацаар, чижектерин көргүзүңцер.
11. Нарын домакта бедуун домактарның аразынга будун чартык секти, ийи секти, тирени кандыг таварылгаларда ажыглаарыл?

II. Каталтаар мергежилгелер.

218. Дүжүрүп бижишишаан, бижик демдектерин болгаш дефистерни салыңар. Мында тускайлattyнган ийги черге кежигүннерин болгали оларның тайылбырлап, тодарадып чоруур сестерин айтыңар. Тускайлattyнган кежигүннерниң янзыларын, домактың кандыг кежигүннери болурун тайылбырлаңар.

1. Бис, Таңды-Тываның бүгүде арат чону, кончуг улуг аас-кежикке таварышкан улус-тур бис. (С. Т.) 2. Ужар дээрge кымдан-даа дора хептиг, кызыл-даван чыгыы аазатпай идиктерлиг, самдар терлик-тиг. (С. Т.) 3. Медерел кирип келген оглун өлтүг диригниң ийи аразында чыткан төлүн оожургадып алрындан артык чuve ада кижиде чок. (К. К.) 4. Чазын май айда суг чечектер аразындан үнмес олар биле ойнаан оларга эргелеттинген аажок ла тураг. (О. С.) 5. Пеш дезүнгэ диригге көжүп калган кижини даа эскербес чудук андаргапп оон кымысаяктар чылып чип тур. (К. К.) 6. Ол черле ындыг кижи анаа олура албас ургулчү шимчээн хөдөлгөн дузалашкан тураг. (О. С.) 7. Ынаар карак четпес талыгырда шынааларның ак көк өңүнг хензиг эскиндилери көстүп чыткылаан. (Ш. К.) 8. Даразында чылын он сес харлында Чамыяң мөгелер-бile шенежир дээш наадымче чоруп каан. (Т. А.)

219. Узүндүну аянныг номчуңар. Тускайлattyнган бөлүглелдиг домактарны тывыңар. Оларны ушта бижээш, бижик демдектерин салыңар. Тускайлаан кежигүннүг ийи домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

ТАРААК-ООЛ.

Тарак-оол Устун шапкын шылышраажын таалап дыннац, олчекайгап чораан. Бир-ле көөргө эрик баарында чангыс дес чинге-тараа үнүп келген бажын сүттеге чунган чuve дег хемче ээктir аяар чайтанып турган. Уткуй келген автобустан дүшкен орус кижи ол тараа сывын дөзүнден тура тырткаш. Тарак-оолчек хүлумзүрүүвшаан сунган:

- Тыва тараа-дыр силерге тыва кижи же белек қылдыр туттум.
- Четтирдим. Тыва тараа деп канчап билир силер?
- Бо хемниц аксында чурттан тураг кижи мен. Силерден чоок тураг хирэмде. Тываже силерниң чуртуңарже ис базын көрбээн мен ынчалзажок чинге-тарааны төва тараа деп билир мен.

Шаанда-ла чuve ийин мээн аныяк шаамда. Ынчан Октябрь революциязының чалбырыжы бо былаага ча-ла кээп турган чuve. Маңаа Ус-Аксынга ак казактар ийи тыва кижи салдадып эккелгеннер. Оон дыннац туарывыйса, байның тараазын оорланкан адашкылар болған. Дыл-домак билбес улусту байысаап эттег шаанга киргеннер. Чадап каашаткылап каар деп турда мээн акым кижи (ол ашак ам-даа дириг) саазынга чагаа бижээш ону бижек-бile катай

хлеб иштинге сүккап адашкыларга кирип бергеннер. Эртенинде оғлу дезің чоруй барған болған.

Оны дыңнап турған Тарак-оол туттунуш чадап каап хенертен узе кирген.

— Ол кижи мен-дир мен. (К. Кудажы.)

220. Тоолчургу чугааны кичәэнгейлиг номчуңар. Дорт чугаа кирген домактарда дорт чугааны болғаш авторнұң сөстерин айтыңар. Бижик демдектерин шын салып тайылбырлавышаан, дүжүруп бижип алыңар.

ИГИЛЧИ КИЖИ.

Шаанды шагда Эдер-Күйлар баарынга чайлаар аалдардан бир аныяқ кижи ыяпшатпеккәэр дәэш чоруткан чүве дир. Үяжын чылгаш, чаныш орда чатьс-чайык кудуп кәэр орта, соогунда күже кире халаан. Дыңнап олурарга куй иштинде кедергей чараап аялга дыңналып бир кижи сыйыртып хөемейлел туар мындығ болған. Үндүнчө кылапштай бәэрге бир кончуг эр сыйырткан хөемейләэн холунда чүве туткан чабиле хирәлей тыртып ойнап бодун үдел орап мындығ. Боду база кончуг сыйыртып кижи сонуурғап туруп-туруп бир соксаш дәэр орта. Мен база-ла сыйыртып хөемейләэр кижи болгай мен ол ойнап олурар чүвеңниң, чаражың, мени өөредип қаайт-деп-тир. Мында чуу боор белен чүве. Ма ойнап көр даан дәэш ол кижи тутсуп берген иргин. Ойнай бәэрге шынап-ла аяның үн үнүп боостаазының үнүнгө кончуг талтыг каттыжып туар мындығ. Үндүг болза моонду ачыладып көр өттүндүр чазап алыйн-дәэрге демгизи. Үндүг болза ыңчал че бодунга ынчаар чазап алғаш мәэн мoomнү згидип бәэр сен-деп-тир. Сыйыртып хөемейлел олуруп-олуруп, бир көөрге чанында кижицидаа чок чатьс шагда соксай берген.

Күйга бичии када олурар аразында хөй-хөй чымдар эрте бергенин элдепсинип демги херекселинге ыяңгылығ сырынгылығ ойнап ырлап олурда-ла бажының дүгү агарып ак сал сарбайты үнүп келген дижир. Ол ойнап чоруур чувезин айтырарга Эгидер чувемни эгидер мәэн улузумну кым эгидип бәэрил аныяқ назынымны кым эгидип бәэрил деп химиренип эгеләэр ооң оозунуң ужур-утказын кым-даа билбес. Эгил эгил деп туары дыңналып ынчангаш ол хөгжүм херекселин Хемчик чону эгил деп адаар боор ийин. (Делгер Ортааттыы-бile.)

221. Номчуңар. Дараазында сезүглелде домактарны утказының аайы-бile диалогче шилчилип бижиндер. Бижик демдектерин салыңар.

КЕДЭЭ АМЫДЫРАЛ СОЛУН.

Хурең шырайлыг бопугур чаактарлыг чоон чажын бажын долгандыр даап алған уруг четки тудуп чораан. Күү шырайлыг шейбек арынның шала дыдыраш сырый бажының дүгүн таарып каан кырлаң

дүмчуктүг чинде сыйныг уруг солагай холунда хол бөмбүү оң холунда чечектиг чодураа будуу туткан.

Ортумак школаны дооскаш кандыг эртем чедип алыр деп бодаар сен эжим деп болупур чаактыг уруг айтырган. Агроном чок болза зоотехник болуксаар мен деп шөйбек арынныг уруг чырыында чодураазының бурузун дүкпүрүшкөш харылаан. Бүгү назыда көдээгеле мынчаар чурттаар деп бодаар кижи боор сен бе эжим. А сен кианчаар деп бодаар сен деп шөйбек арынныг уруг удур айтырган. Мен эмчи болуксаар мен оода чадаарда район төвүнгө-даа чурттаар болгай аан бичии-бачыы-даа болза хөглүг солун амьдырал көөр. Көдээ амьдырал солун эвес деп бодаар сен бе. (С. Пюробю.)

222. Баштай чаңгыс аймак көжигүннерлиг домактарга, ооң соонда чагышылаан нарын домактарга бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижицер. Чангыс аймак көжигүннерниц аразында, чагышылаан нарын домактарда бөдүүн домактарның аразында холбажыр аргаларын айтыңдар.

1. Барык ол чарында Бай-Даг эдээнде тогдуктар эндегик кылаштажып чорлар черге еңнеш болгаш бирде чидиш бирде агарып көстү-даа бээрлер. (К. К.) 2. Ол ынчаарда безин эң сыйк черинге көвүктелип батышаан чыдар болташ ооң чүгле үнү өске чинде болгаш арыг апаар. (С. Т.) 3. Одагда аңчылар чаа сөктүп кээп хөй от ужуудуп турлар ирги бе азы амдыы оол суксадыр маңнааш эртежик барыш шайлап тур ирги бе? 4. Чамдыкта хар-даа чаай бээр чамдыкта хадый-даа бээр. 5. Сарыг бүрү хадый берген бирде кижиниң сагыш-сеткили өөрүй-даа бээр бирде кижи мурнунда кел чыдар ажыг сооктарның дугайын сактып келгеш муңгарай-даа бээр. 6. Диыт бажында бичии сырбык бирде хоруй берген олуурар-даа бирде эрестии аажок ыяштар аразынга шурагылаар-даа. 7. Чок болза узун суук пөштер баштариындан мергэ-бile тоорук дүжүр дажап чок болза чоок дыттардан saat хооруш турары ол-дур. (В. Х.) 8. Эккелген экспонаттарыңар бурун шагны амгы болгаш келир уени өөренингэ дыка дузалыг. (К. Ч.)

223. Номчунар. Чангыс аймак көжигүннерни тыпкаш, оларның аразында харылзаалар чүнүң-бile илереттингенин тодарадыңдар.

ТАРАА.

Кижиниң эң-не хүндүлүг чеминиң бирээзи – тараа. Ону анаа көөргө, аажок бөдүүн ышкаш сагындырар, а херек кырында ол дээрge нарын органиктиг будумелдерден, углеводтардан, үстерден, ферментилерден, витаминдерден болгаш өске-даа чүүлдерден буткен. Ооң составында кремний, барий, стронций, демир, коргулчун, титан, 108

цинк, хром, никель, кобальт, чес, натрий, калий, марганец, алюминий база бар.

Чер ортузу далайның чурттарының девискээрлеринден бурун шагда тараа шыгжап турган оңгарларны (ургайларны) археологтар тыпкан. Оларны тейлерниң белинге каскаш, оңгарның дүвүнге саваңы өрттедип, кургадып ап, черниң довураан кадырып ап турганнар. Оон соонда дүвүнге кургаг саваң чаткаш, тарааны ургаш, ону так дуглап каар турган.

Африкага база Испанияга тарааны сывы-бile кады шыгжап уруп каар турган. Ындиг таварылгада ол бежен-даа чыл дургузунда үрелбес.

Бурунгү Египетке тараа шыгжаар складтарны граниттен кылыш ап турган.

Чер-чуртуңарның улузундан тыва улус тарааны канчаар тарып, естүрүп, шыгжап, чем кылыш чораанын азы чоруурун айтырып, ол дугайында кыска чүүлден бижиңер. Тараа дугайында кандыг үлөгер чугаалар, тывызыктар, чогаалдар билир силер?

224. Номчуңар. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарны айтыңар. Нарын домактарның составында бөдүүн домактар чүнүң дузазы-бile каттышканы? Дүжүрүп биживишаан, бижик демдектерин салыңар.

1. Херелдиг хүн шонуп турда хүлүмзүргей шырайындан күжүр эрни таныш каар сен. (*Ю. К.*) 2. Хүн үнер дан адар күш диленин чоруп каар. (*О. С.*) 3. Бир кезек улус калбак ээзимниң ыяжын кезип аэрордrom шөлү аштаан ёскелери шурф дээр кудук хевирлиг оңгарлар каскан топографтар чер чуруу шыйгандоюлдурупкан кымыскалжтар дег дувуреп-ле турганнар. (*Д. С.*) 4. Чер дувунде улус чугаалажып туар хевирлиг ынчалза-даа оларның чаңгыс-даа сөзү ацаа таштыг дынналбаан болгаш харын үннер улам-на ырап чоруй баргылаан. (*Б. О.*) 5. Чер чырырыры билек кадымны алгаш одагдан кончуг оожум чылбыртып үнүптүм. (*С. Мин.*) 6. Дүш чок удааш даңгаар эртэн оттуп келдим демгим чок де! Дилээн кый дээн изи-даа чок. (*П.*)

225. Каяа, кандыг бижик демдектерин салбаан-дыр? Харыңарны дүрүмнөр биле бадыткаңар.

ХУУЛГАЗЫН КУШТАРЫМ.

Чараш күштар Тывамда хэй
Сана дизе торулбас мен.
Довук ышкаш Шиижектен
Тогду хой дег Тогдук чедир
Хараачыгай Хамнаарактан

Казыра дег Дас чедир
Алдын-сарыг Аңгыр күштү
Аганак деп Торлааны
Даңғына дег чоргаар Кууну
Даштыг хову Чашкаадайын
Өөрлөш чоруур өдүрек Кас
Өрү дээрде Дуруяны
Шыктыг тулаа Шиленин-даа
Шынаа хову Матпадагын
Эзир биле Хартыганы
Эжей адап бадыргай мен.

Чап Чулдук.

226. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарны айтыцар. Нарын домак бүрүүнде бөдүүн домактарның чүнүң дузазы биле каттышканын, оларның чугула көжигүннерин тодарадыцар. Дүжүрүп биживишаан, биче сектерни салынцар.

ЧАС.

(7)

Кыш эртип частын баштайгы демдектери көстүгүлөп келген. Чер карандылан ховулардан чылыг агаар дагларже сырыннагылаап эгелээн. Оон биле кады черниң часкы тыныжы тараап чаа сагган сүттүң, чыды кээп турган. Хөртүктөр чавзызаап даглардан менгилер эрип бадып дамырактар часты бергилээн оон олар акса-акса шашкын дажыг хемнөр бооп хооргалдарны долгуулап чыткылаан.

Бистиң школавыстың турганы тей кырынга үнүп кээрge частың кайгамчык байдалы каракты шыва алы бээр. Час дүшкен соонда, бистиң омак-хөглүүвүс кедерээн янзы-бүрү оюннар ойнап ала-чайгаар каттыржып тургулаар бис, а кичээлдер төнөргө школадан тура аалга чедир орук дургаар-ла бот-боттарывысты кыйгыржып маңнажып келир бис. (Ч. Айтматов.)

227. Баштай чагырышкан, оон соонда чагырышпаан нарын домактарны тыпкаш, оларның долу синтаксистиг сайгарылгазын, схемаларын тургузуп тургаш, кылынцар. Бижик демдектерин чүге салганын тайылбырлацар.

1. Бистиң одаавыста будуктарның чалбыыжы чавырлы бээри билек-ле, пөштерниң шыпшыктарындан дүп чок ертемчейде карак-көк өңнүг дээр кедүрлүп, сан чок сылдыстар карагтары мөңгүннелдир кыйбынайнып-ла келген. (А. Т.) 2. Боо ыыды үнген, тулчуушкундаа эгелээн. 3. Уруглар четкилөп келген соонда, кайгамчыктыг, хектүг, солун чугаалар төктүп-ле үнер. (С. П.) 4. Ай соңгадан чырыдых кээрge, оон херели бажыңың чөр шалазында ойнап турган. (Л.) 5. Арын-доруун соолган эмиг сүттелген дег, арга-хову

чулуктальп, өңү кирди. (С. П.) 6. Кежээликтей-даа бол, хүн караанын чиди ам-даа сургей. (С. Т.) 7. Дацны атсы тараа кесчип турганымны талыгырда Чеди-Хаан-даа билир чүве. (К.-Л.)

228. Дараазында домактарың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, домак көзигүннери кандыг чугаа көзектери-бile илереттингенин тайылбырлацар. Бижик демдектерин салыңдар.

1. Элээн чоруп орда чүве дарс дээн соонда Хемер-оолдуң ооргазы ажып кылышын. (С. П.) 2. Хүн ажып имир барык-ла дужер чыгап чорда ол хойларын аалче кирип орган. (Б. О.) 3. Сен айтырбаан болзуңца мен ону кайын сактыр ийик мен ол уттуңдурдаа бээр ыйнаан. (О. С.) 4. Улус чугаа солчуп четтикпээнде-ле база бир ужар келген. (К. К.) 5. Хүн база катап Тываны чырыткылаан ынчалзадаа улустуң аас-көжий дээш демисел үргүлчүлевишаан. (Н. С.) 6. Хүн арай ашкылак болза-даа чоорту-ла имир дүжүп кел чораан чүве дег каранғы апар чыткан. («Самбукаиның чугаазындан».) 7. Карапы дүн эсти берген хаялалыг хүн хемгэ дегген. (П.) 8. Дүне аажок сүггүр чаашкын кудупкан шүптуувус көк мөөн апарган бис. (Шол.) 9. Мунуп келген аъдымны улаачы алгаш барган бағай эзерим хыраалай берген даштын чыдыр. (С. Т.)

229. Номчуңар. Дүжүрүп бижээш, биче сектерни салыңдар.

Мен космонавт болуксал чораан мен. Мээн күзелим боттанган.

Бистиң черивистиң бөмбүк хевирлиин мен бир-ле дугаарында бодумнуң караам-бile көрдүм.

Черниң хөлөгезинчे кириптеге дораан-на караңгылап кээр болгаш чүү-даа көзүлбес апаар. Ол үеде Черниң кырында чүнү-даа көрбээн мен далай кырында чораан хире-дир мен. Бир эвес улуг хоорайлар кыры-бile эрткен болзумза оон оттары көстүп тургай эртик.

Дензи чок байдалга киргендे бодум тергиин эки чоруп турган мен. Чүү-даа чувени кылырга чиик-чиик холдар буттар көңгүс дензи чок а ол-бо чувелер кабина иштинде салдап тургулаар. Мен бодум безин сандайга мурнуңдаазы дег орбайн агаарга астына берген мен. Көрген чувелеримни бижип ап чораан мен. Холум үжүү анаадаазы-бile дөмөй. Чүгле саазынны тутпааже хоржок холдан салдынгаш ужукуп чоруй баар.

Черге кээп хонупканымда мени өөрүшкү долуп келген. (Ю. А. Гагаринин чугаазындан.)

230. Шүлүктү кичээнгейлиг номчуңар. Домактарда тирени, ийи секти ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлацар.

ТЕВЕНИЦ БОДАЛЫ.

Өртөмчейде чуртгааннарның
Йөрээп, уткуп, үдеп чоруур
Олчуп-солаан чылдарының
Ома-демдээ шупту менде:
Кулактарым күскенин – күске чылы,
Дүюгларым инектий – инек чылы,
Борбак бажым парныы – пар чылы,
Эриннерим тоолайнын – тоолай чылы,
Карактарым чыланннын – чылан чылы,
Ишти-хырным альттын – айт чылы,
Хоюг дүгүм хойнуу – хой чылы,
Кадыр хаваам мечинни – мечи чылы,
Узун мойнум дагаанын – дагаа чылы,
Азыг-дижим ыттын – ыт чылы,
Кудуруум хаваннын – хаван чылы.
Аалдал келир Чая чыл-даа,
Ажыт кирип төнөр чыл-даа,
Айлар, хүннэр, хонуктар-даа,
Адаар болза, менде бар боор.

Ондар Бавуужан.

Тыва чоннуң чыл санаашкынының дугайында оон ыцай чүнү билир, дың-наан, номчаан сiler?

231. Номчуңар. Дүжүрүп бижээн, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Каарартыр парлаан сөстерниң тургузуун сайгарыңар.

ТООЛЧУ.

Тыва чоннуң алдарлыг **кижилериниң** бирээзи болур тоолчу Баазаңай Балдаевич Түлүүштүң чонда тараан ады Тоолдаар. Ооң чогаадыкчы үүజези биске үнелеп четпес улуг белек эгээртингмес эртем.

Алдарлыг тоолчу мөнгө назылтыг болган чүге дизе улустуң аас чогаалы салгал дамчыл кадагалаттынган ам-даа келир салгалдарга чедер.

“Кезер-Мерген” деп тоожунуң үжен ийи белүүн Баазаңай билир чораан. Билир тоолдарының саны 136 болгаш оон-даа хәй деп бадыткаашкыннар үнген. Сарыг-Хаа деп кижи “Кезерниң” бирги кезээн дең чырыннга бир ай хире бижээн. Керосин тене бээрge тосдаа кыпсыш турган.

Тоол үзүп болбас деп ол чагыыр. Ону сагыыр дээш улус үнэ-даа бээрge тоолун соксатпас ыдып орар хондур-даа ыдар. Чаш уруг төрүттүнүп турда тоол ыдарга оон назыны улуг болур дээр. Кижи

хөөржүткен черге тоол ыдарга сонгу назынынга эки дээр. Тоолдаар чер үе база шилиттинген туар. Караан шийип алгаш эктийн чайганмышиаан тоол ыдар чораанын таныыр улус чугаалаар. Чаш уругларга ыдарда бир янзы ыдар. Тоолдан чоруурга чоорту чечен апаар дээр. Ынча хэй чүс ажыг тоолду бажынга шингээдип часпайн ыдып билир кижи дээрge аажок угаангыр сагынгыр кижи болуру чугаажок. (*Артык Ховалыгныы-бile.*)

232. Номчуцар. Дүжүрүп бижээш, бижик демдектерин салыцар. Баштайгы ийи домактың морфологтуг болгаш синтаксистиг сайгарылгазын кылыцар.

Хар хөртүк эрип баткан аар кышкы хеп шыгжаттынган. Чазык чылыг чаагай час бүгү чуртта дүжүү келди. Долгандыр керүцерем уран частың шевер холу бистиң Төрээн чуртувусту канчаар каастап тур. Хемнөр дамырактар төрүттүнмес черинден төрүттүнүп онгуул чиңгил ойну чикти чуп оон күжүн чылп алгаш ангыстарны кур черлерни бүгү хову шынааларны шыва ал чаржып бадып туар.

Черниң кырын чечек шылкан сылдыстыг кудайны безин адааргадып чыдар. Бүгү ле арга ыяжывыс торгу маңык хевин кедипкен чүзүн баазын сырға дээрбээн суктунун салбак манчаан багланыпкан. Чодураалыг ортуулуктарга кире бээрge оларның чаагай чыды кижииниң сеткил сагыжын ёөртүп келир.

Часкы хүннүң агаары бүгү октаргайда бодунуң херелин чажылкан херип каан кадак ышкаш чайыннандыр дүдүскектей бээр. (*С. Сарыг-оолдүү-бile.*)

9 класс

7–8 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ.

1. Номчуңар. Дараазында үзүндүлөр кандыг нийти бодал илереткенин чугаалаңар.

1. Номга ынак болуңар, ол силерниң чуртталғаңарны чиигедир, ужу-бажы билдинмес үй-балай бодалдарның болгаш хайымныг сагыш-сеткилдин, болуушкуннарның ужурун тып алырынга силерге хөлчөк дузалаар, кижини болгаш бодуңарны хүндүлөп билиринге силерни өөредир. (*М. Горький.*)

2. Үлегер-чижектиң күжү кайгамчык-ла улуг. Бо талазы-бile бистин, литературавыс чугула рольдүгү. Эки ном – чамдыкта сээн эң эки сүмелекчин. Номдан ёзуулуг маадырларны бодумга тып алгаш, дыка-ла өөрүүр мен. (*Ю. Гагарин.*)

3. Ликпунктуга¹, кызыл-өггө² бижиш өөренгеш, бистин сумуга³ чүгээр-ле дээн бижик-билиглиг аныяк кижилерниң бирээзи апарган мен. Ном номчуурунга аажок хандыга бердим. Тыва бижик чүгле тыптып келген ол шагда чечен чогаал, уруглар номнары кайда боор. Трахома⁴, мал аарыгларының дугайында номнары безин катап-катап номчуп, шээжилеп ап чордум. (*Д. Бегзиний-бile.*)

Чайын кандыг номнаар номчаан силер? Оларның иштинден кайызын кончуг сонуургадыңар? Чуге?

2-ги үзүндүнү шээжилеп алынар.

2. Номчуңар. Чугаа кааш домактан тургустунган-дыр, тодарадыңар.

Оол чүнү-даа чандыр көрбес. Кандыг-даа ажыл сегириш алырга, соң сагыш-сеткилиин хаара тудуптар турган. Ооң караа, холу болгаш бодалы ажыл чок чорбас. Кезээ шагда мөңгө шөлээн бойдусту дээзэн

¹ *Ликпункт* – бижик өөренир бөлгүм.

² *Кызыл-өг* – чонга масса-политиктиг тайылбыр ажылы чорудар көжүп чоруур культура одаа.

³ *Суму* – чурттуң девискээр талазы-бile администривтиг хуваалдазы.

⁴ *Трахома* – халдавырлыг карак аарыы.

ышкаш, Тарапода төлептиг, оожум чаңныг, ажылтыр оол турган. Кизжи бүрүзү чырык чер кырынга доктаамал туруштуг боор, а бо оол бүдүн өртөмчейге өөрүшкүлүг чайыннаан херел бооп чораан. Ооң кара чаңгыс сорулгазы – тура дүшпейн бурунгаар шимчээри-ле ол. (*Рабиндранат Тагорнун «Аалчы» деп чогаалындан.*)

Чугаада солдуң кандыг эки мәзу-шынарларын көргүскен-дир?

Карартыр парлаан баштайгы домакты домак көжигүннеринге, чугаа кезектеринге сайгарыңдар. Кандыг домак-тыр?

Карартыр парлаан ийги домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.

Алырга, өөрүшкүлүг деп сестерниң фонетиктиг сайгарылгазын кылгаш, составын тодарадып чарыңдар.

§ 1. Сөс каттыжышыны болгаш бөдүүн домак.

3. Аянныг номчуңар. Бижик демдектерин кайда, чуге салганын чугаалаңар. Сөзүглелдиң кол бодалы чүл? Төрөэн дылдың ужур-дузазының дугайында кым деп суралгыг кижилернин бодалдарын азы сөстерин билир силер?

Баштайгы домактан сөс каттыжышыннарын ушта бижээш, оларның аразында холбашкан аргаларын айтыңдар.

Төрөэн чурттуң кайын, чүден эгелээрин
Дөгеревис ырлажып-даа турар-дыр бис,
Төлү биске ада-ие, чери – алдын,
Төрөэн дыллы олар-бile bir дең эргим!

Чаңгыс сөстен сеткил өөрүп, сергөп болур,
Чандыр барза, хомудай-даа берип болур.
Эдипкен сөс, боодан ундур аткан ок дег,
Эгиттинмес дижири-ле ылап ийин.

...Тыва сөстүң мерген байлаан билир дизе,
Дыка каастап кояжыдар албан эвес.
Эртеден бээр чонум домаа уран, чечен,
Эгечениң будаан эрни ында-ла каар.

C. Молдурга.

4. Номчуңар. Домактың кандыг көжигүннери соң грамматиктиг ооргазын тургузарын сактып чугаалаңар. Чугаа көжигүннериниң аайы-бile бөдүүн домактарны кандыг янзыларга бөлүктээрил?

Домактарны дүжүрүп бижээш, устунде бердинген айтырыглар ёзугаар сайгарыңдар, чугула көжигүннериниң аддан шыйыңдар.

Чайынын ортаа айы. Агаар-бойдустун байдалы шоолуг эвес. Ийи-уш хонук изип-изип, куу довуракты доюлдур үрүп-ле кээр. Көвөй машиналарның, мотоциклдерниң шимчээшкүнинден кудумчунун

доозуну улам дургектелир. Оода булут көстүп кээр ирги бе? Оът-
сигенниң суксааның чүү дээр! Чаалкан болза.

Чугааның сорулгазының аайы-бile домактарның хевирлерин тодарадыцаар.

§ 2. Деңнелгелерни тускайлаары.

5. Номчуңар. Каартыр парлаан сөстерни чүге ийи талазындан биче сек-
бile аңгылаан-дыр? Кандыг сөстерге хамаарышканы? Ук сөстерни өскелеринден
интонация талазы-бile онзалаал, ылган номчуңар.

1. Кылшкы арганың ыяштары, дирижёрнуң командазын манаан
хөгжумчүлөр дег, шип-ле-шимээн турган. (Х. Ойдан-оол.)

2. Удаткан чок чайык-даа, кочал-бile саарып турган дег, кудуп-
ла эгелээн. (Т. Кызыл-оол.)

3. Ивилерниң улуг мыйыстары шаараңнаар, дарбагар думчук-
тарындан тыныжы, хайынган хөнек эмискииinden үнген бус дег,
бурулаар болган.

Үстүнде чижектерде тускайлаан деңнелгелерниң утказын бодап тургаш, чуну
тускайлаашканы дээрин сактып чугаалаңар.

2-ти домакты дүжүрүп бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

6. Тускайлаан деңнелгелерни интонация-бile онзалаай ылган, домактарны
дыңналдыр номчуңар. Дүжүрүп биживишаан, тускайлаан деңнелгелерниң адаан
шайыңар, оларның кандыг сөстерге хамаарышканын айтыңар.

1. Чадаганның хылдары дег, чалгыг буру тускай үннүг, чайгы
шагның күштары дег, саарыг санай көвей ырлыг. (С. С.). 2. Карап
кузум дег, боралгактаан дээрдэ, кара тааннаар дег, самолёттар дин-
мирепшкен, хийктелгэн, ында-мында октар сыйтылаан, сыгыргылаан,
чазылгылаан. (С. Т.). 3. Доозазы-ла, чангыс иениң телдери дег, эн-
найыралдыг чурттац, кымны кым-даа базынмас турган. (С.)

Тускайлаан деңнелгелерге бижик демдектерин хереглээрин тайылбырлаңар.

7. Аянныг номчуңар. Дүжүрүп биживишаан, тускайлаан деңнелгелерниң
адаан шайыңар. Домактарның чугула көжигүннерин тывыңар.

Өртемчейде хосталга дег,
Өртээ турбас эртине чок.
Чалча болбайн чурттаары дег,
Чаагтай чүве кижээ турбас.

С. Тамба.

Сактып алыңар.

Тускайлаан деңнелгелер домактың эгезинге турар болза, оларны сөөлүндөн; иштинге турар болза, ийи талазындан биче сек-билие аңгылаар.

Деңнендер.

1. Хенертен, демир-хуундан саарыпкан дег, сүггүр чатьс-даа келген-не.

2. Хенертен чырык хұндұс, чаңық дүжүпкен чүве дег, дааш динмирәен.

3. Хенертен чырык хұндұс, дүжүпкен чаңық дег, дааш динмирәен.

Караптыр парлаан сөстер бөлүктериңиң кайызы домакта тодарадылға, кайызы тускайлаан деңнелгелиг бөлүглел, кайызы домак болурун чугаалаңар.

Кандыг домактарны деңнелгениң тайылбыр домактары дәэрил? Оларның тускайлалтынган деңнелгелиг бөлүглелдерден ылгалы чүл? Деңнелгениң тайылбыр домааның кол сөс, сөглекчизин айтыңар. Бижиқ демдектерин салғаның тайылбырлаңар.

8. Номчуңар. Бижиқ демдектерин четчелевишаан, дүжүрүп бижәэш, тускайлаан деңнелгелерниң болаш деңнелгениң тайылбыр домактарының адаан шыйыңар. Деңнелгениң тайылбыр домактарының кол сөс, сөглекчизин айтыңар.

1. Ону ырлаптарга, эрниң үнү сириейнин, боостаазында борбак кара чүве чыдыпкан ышқапш харлыға берген. (К. К.) 2. Өгнүң зәлери аныяқ улус хоруй берген чүве дег ыыт чок кедәэр олургулаан. 3. Эрекчиңдер дузаан қырлап маннашкан дег көвүргүлеп грузовиктер солчуп турлар. (К.-Л.) 4. Туушибу, малгаш, мастерок чайгаар-ла менәэ чагыртып, холумче кире маңнажып турған ышқаш эштеп турарымга суг, хол айы-бile кәэп турған ышқаш. (О. С.) 5. Чаралтыр кеттининип кен душтуктар дег Саян дагларының безин бисти үдәэнзиин. (Д. Б.)

9. Номчуңар. Караптыр парлаан деңнелгелерни чүге тускайлавазыл?

1. Ой, аал-оран зән-даа қалған ышқаш. (С.) 2. Аңаа улашкан еске херелдер бүлгүртүпкен суг дег болған. 3. Сактырымга, башкы чүнү-даа эскербәзән ышқаш болду. (Д. Б.)

10. Дыңналдыр номчуңар. Тускайлалтынган капсырылгаларны айтыңар. Оларны тускайлаан чылдагааның тайылбырланар.

1. Бо-ла болгай, Сүүр-оолдуң, кадыг чүвениң, аалы. (К.К.) 2. Силерниң, херәзженнерниң, дугайын база бижиир болза эки-дир.

(К.К.) 3. Эргим, ногаан, чарап шедим, дыдым төлү, эргеледип черле ханмас, саглаңмайым. (С.) 4. Чанында турган үш кижиже, Токпак-оол, Кенден-Нава, Севил-оол оларже, көрдү. (Д.-Б.)

11. Номчұңар. Салдынмаан бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Тускайлаттынган капсырылгаларның адаан шыйыңар, оларның тодарадып чоруур сөстерин айтыңар.

1. Хаялар дег ак-ак бедик чарап бажыңнарлыг кудумчу-бile Ленин кудумчузу-бile аныяктар шак ынчаар аас-кежиктig базып бар чораан. 2. Тывада суралғыг болгаш төөгүлтүг Суг-Бажын Кочетово суурну канчап таварбас боор. 3. Оозу бо фронтучу хойжу Соктаяктың кадайы Оюн Құрумаа көдәэ Советтиң депутаты база бир дуржулгалыг хоочун хойжу болған. 4. Оюн Соктаяк Ада-чурттуң ыдықтыг Улуг хосталга дайынының киржикизи тыва эки турачы гвардейжи эскадроннун дайынчыларының бирәзzi ам хойжу. 5. Ойдунаа алышылар Алдын-оол Тунгулак Тұметей Сырат-оол суглар Кызылче аyttыг тұтсуп кирдивис. (Л. Чадамба.)

Кайы домактарда қаңғыс аймак кежигүннер болгаш түндел сестер барын, домактың кандыг кежигүннери қаңғыс аймак кежигүннер бооп турарын чугаалаңар.

Сактып алыңар .

Интонация-бile онза ылгалып турар делгеренгей-даа, делгеренгей звес-даа капсырылгалар тускайлаттынар болгаш бижикке оларны биче сек-бile, а чамдықта тире-бile аңғылаар.

12. Номчұңар. Домак бүрүзүн тускайлаттынган капсырылгалыг қылдыр аас-бile тургузуңар. Ынчан бижик демдектерин канчаар салырын тайылбыраңдар.

Улегери: *Кара-Суг школазының баштайғы башкызы Дембек, бо тоожуну бижәэн өңінцім, ам әртем ажылдақчызы, философия әртемнериниң кандидады.*

1. Тыва дылдың шылгаралғай шинчәэчизи Николай Фёдорович Катанов 1889 чылда Тывага чораан. 2. Баштайғы тыва тоожу «Самбурайның чугаазы» «Шын» солунга 1930 – 1931 чылдарда парлаттынган. 3. Тываның хоочун чогаалчызы С. А. Сарыг-оол чогаадыкчы мергежилди қызылмаккай бедидериниң әргежек чугулазын аныяк чогаалчыларга чагыш чораан. 4. Мәен акыларым Бады биле Эрес-оол мени уткуп келген болду.

13. Тускайлаттынган капсырылгалыг 3, тускайлаттынаан капсырылгалыг 3 бедүүн домактан чогаадып бижиңер. Капсырылгаларның адаан шыйыңар. Оларның хамаарышкан сөстерин айтыңар. Тускайлаттынган капсырылгаларга бижик демдектерин салғанын тайылбыраңдар.

14. Номчуңар. Каартыр парлаан сөстер бөлүктөрөн чуге тускайлаарын чугаалаңар. Бижиқ демдектөрөн салғанын кичәэнгейлиг көрүңер.

1. Ачам мени ылавылап көргеш, кажан үнгениң ол деп айтырды. (О. С.) 2. Барбас мен дәэни ол ыйнаан, бажын мәэн дәңмәэмче хыйыштырып чөлөндө. (О. С.) 3. Биции дыштанып тура, канчангашла көөр дәэрge, арга чарыкта шырыш аразында медәэжок улуг, дазыл дег мыйыстыг кула сөттөп турган. (С.) 4. Бо аyttы баг бажынга тургуспайын, малдар аразынча салыптар дәеш эккелдим. (С.) 5. Ынчаарга бөгүн ол колдуунда-ла аалының устүнчө, бажыңарының сарапчалары доо-ла ынаар агара бергиләэн турага колхоз суурундан баткан орукче, болганчоктан-на кере каап кел чыткан. (Б. О.) 6. Сөөлүнде, 1947 чыл үезинде, кажан Эрес чеди дугаар классты доозуп турага үеде, араттар ол-ла эштөлгөзиниң (МЧАӘ-ниң) таваанга колхоз тургузуп алганнар. (К. К.)

Тускайлаан көжигүннөр кандыг айтырыгларга харыллаттынарын, кайы сөстерге хамаарышканын, домактың кандыг көжигүннери болурун тайылбырлап чугаалаңар.

Деепричастиелиг бөлүглөлдер-бile илереттинген тускайлааттынган байдалдарлыг домактарны дүжүрүп бижиң алышар.

15. Номчуңар. Деепричастиелиг бөлүглөлдер-бile илереттинген тускайлаан байдалдарны тывыңар, оларның хамааржып чоруур сөстерин айттыңар. Тускайлаан байдалдар кандыг айтырыгларга харыллаттынар-дыр?

Багай чактырым белен кылдыр тудуп алгаш, дәэлдигенниң барааннап олурган саргыяк кырланнарынча шиглей базыптым. Бир кертилекке келгеш, бакылаарымга, ой иштинде шөртегер бора бе оът бажы тырткан, соң чанында бир биции чүве хүн караанга дөгеленип чыдыш. Хей кедеп чораан-дыр мен деп шугулум хайынгаш, хойнумдан даңзам ушта соп чорумда, бир-ле куу чүве ойну ёру соястап кел чор. Ол чүве бир базым соястааш, черже сыңып чыдышты. Иезиниң чанында удуп чыткан биции амьтани диригге тудуп чиир дәэн кулутурну танып кааш, мажыны базыптарымга, берүнүң кудуруу содуш диidi. Оон туп-тура халааш, тырыкыландыр туткуланып чоруй, доңгая дүштү. (М. Кенин-Лопсан.)

Бирги домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.

16. Номчуңар. Домактарда каартыр парлаан сөстерни чуге тускайлаавазыл? Домактарны дүжүрүп бижиш, домак көжигүннерииниң аайы-бile сайгарыңар.

1. Чәэннерим ам-даа удувушаан чыдышлар. (О. С.) 2. Оон дугайын ам дәэрезинде чөрле чугаалаавайын көр. (О. С.) 3. Оол ам-на тура

дүшпейн харылап эгелээн. (*O. Сув.*) 4. Мунуп алган альдымны улаачы алгаш барган. (*C. Т.*) 5. Бир-ле дульште ойнааш келдим, кырган-авам мени столга олуртуулды. (*X. О.*)

17. Хэй сек орнууга деепричастие-били илереттинген байдалдардан немевишаан, домактарны чедир бижинеэр. Бижик демдектерин салыңаар. Деепричастие-лиг бэлүглэлдерниң адаан шыйыңаар.

Үлгери: Школаны ... башкы институтуудунга өөрөнүр мен. – Школаны дооскаш, башкы институтуудунга өөрөнүр мен.

1. Кырган-ачам альдиндан ... артып алган таалыңын дүжүруп салыш кагды. 2. Бисти хүндүлөп чемгерген угбай-били ... үнүүтүүс. 3. Эртине профессионал-техниктиг училище ... төрээн колхозунга ажылдаар дээш чедип келген. 4. Экзаменнерни чедиишкүннүүг ... чайлагда ачам сүгнүүг хоюн кадаржыр мен. 5. Дымырадыр ... хүннээректэй берди. 6. Кожагарже ... еру-куду харагылаан. 7. Дүнэ сүтгүр чатьс ... аязы берген.

Тускийлаттынган байдалдарның янзызын база хамааржып чоруур сөстерин айтыңаар.

18. Номчуңаар. Домактарда тускийлаттынган тайылбыр (тодаадыг) кежигүннөрни, деепричастие-лиг болгаш деңгелгелиг бэлүглэлдерни тывыңаар. Дүжүруп биживишаан, салдынмаан биче секторни салгаш, хэй сектор орнууга чогуур ужуктерни кириңеэр.

1. Аныяктар ийи чецин сывырып ийи эдээн астып каапкаш шалы...ын ажылдап хүнзээш ажыл шагы төнгенин безин билбейн барган бис. (*O. С.*) 2. Ка...ырбышаан чүү-хөөнү туткаш үжелээ үнүп келдивис. (*C. С.*) 3. Тулчуушкуннаар ацаа Сарыг-Септиң чоогунга кээп со..аан. (*C. Т.*) 4. Ынаар дүдүскекте ак-көк дээрнийн чөр-били тудушк...ны бе...инде хем қылайып чыткан. (*Л. Ч.*) 5. Ынаар-ла ыракта Чадаана хемниң у...унда көк-дуру...ларның «Байырлыг, Болат» дээн дег, кударанчыг алгызы дыңналгылаан. (*X. О.*) 6. Кара суг кыдышында медээжок селбер дыт баарында одаавысче, терец сижен аразы...а маңнаан эзириктер дег чүгүржүүтүүс. (*O. Сув.*)

Тускийлаттынган туруш байдалдарның адаан шыйыңаар. Бирги домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңаар. Кежигүн бүрүзүнүң кандыг чугаа кезээнден илереттингенин айтыңаар.

19. Айтырыгларның утказынга таарыштыр скобкалар орнууга тускийлаттынган тодаадыг кежигүннөрни немевишаан, дүжүруп бижинеэр. Салдынмаан бижик демдектерин салыңаар.

Үлгери: Эртөн эртөн (чоогум кажан?) колхозчулар контора чанынга чыгылып келгөннөр. – Эртөн эртөн, алды шакта, колхозчулар контора чанынга чыгылып келгөннөр.

1. Мында (чогум кайда?) чаа Шагаан-Арыг хоорай туттунган. 2. Ынчан (чогум казан?) космосче делегейде бир дугаар космонавт Юрий Алексеевич Гагарин ужудуп үнген. 3. Күзүн (чогум казан?) динчилер айттаныптар. 4. Дыка ыракта (чогум кайда?) одаг хып турган. 5. Мырыңай чоокта (чогум кайда?) элик огура-дыр. 6. Улуг-хүнде (чогум казан?) хүреш көөр бис. 7. Орай кежээ (чогум казан?) автобус-бile үнүптүүс.

Тускайлattyнган үе болгаш туруш байдалдарының адаан шыйыңар.

20. «Солун таварылга» деп темага кыска чогаадыгдан бижицер. Чогаадыңарга тускайлаан байдалдардан ажыглаңар.

Ката птаашкын .

Дараазында айтырыгларга долу харыыдан берицер. Кандыг-бир айтырыг билдинмейн баар болза, VII – VIII класстарының өөредилгө номнарындан номчуп алыңар.

1. Тускайлаашкын деп чул?
2. Домактың кандыг көжигүннерин тускайлаарыл?
3. Тускайлattyнган көжигүннерни бижикке канчаар илередирил? Чижектерден берицер.
4. Тускайлattyнган деңнелге деп чул? Ону бижикке канчаар аңгылаарыл? Чижектерден көргүзүңер.
5. Капсырылга деп чул? Капсырылганы чогум казан тускайлаарыл? Тускайлattyнган капсырылгага бижик демдәэн канчаар хереглээрил? Чижектер-бile бадыткаңар.
6. Капсырылганы казан тускайлавазыл? Чижектерге көргүзүңер.
7. Байдалдарны казан тускайлаарыл? Чижектерден берицер.
8. Тускайлattyнган байдалдарга бижик демдәэн канчаар салырыл? Чижекке көргүзүңер.
9. Тускайлattyнган тайылбыр (тодарадыг) көжигүннерни чижектерге көргүспүшаан, бижик демдектерин салырын чугаалаңар.

21. Номчуңар. Салдынмаан бижик демдектери каяя турарын чугаалаңар.

Ынаар ырак барыын талакы ак-көк бизен даглар бажында чүктүг тевелер-даа ышкап хереп алган арзыланындаа ышкап бедик ак-ак булуттар диргелген. Оларның шала адаа-бile ак-көк ак-кызыл хүлдерлиг шаттар дег кара-кара булуттар шөйлүп чоруй барган. А оларның аразындан хөрүк аксында демир сырзызы дег ашкан хүннүң херелдери согунналып үнген. (С. Плюрбю.)

Бирги домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Ынаар деп сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар. Чүктүг деп сөс кандыг арга-бile тургустунган-дыр? Тургузуун барымдаалап кезектерге чарыңар.

22. Аяның номчунар. Үзүндүнүң утказын чугаалаңар. Диалогка бижик демдектерин салганын хайгаараңар.

Чаштахан аксакалдың¹ арны артында чырый берди:

— Беркугчи мен!

— Черлик ээирни өөредири берге бе, аксакал?

Чаштахан таваар чугаалап олурду:

— Мээн туткан ээзим болза он, он беш хонгаш-ла, аңтай бээр.

— Бир ээир кайы хире үр аңнап болурул, аксакал?

— Ийи-үш харлыг аныяк ээир болза бир кижи назынынга чедер. Чүү деп бодаар силер, бир кижи кедерезе-ле ужен-дертен чыл аңнаар ыйнаан. Чамдык улус ээзирни кырыгыже, чалгын-чакпазы хыралгыже, эдилээр-дир. Мен ындыг эвес кижи мен. Дөрт-беш чыл четпээнде, эки семиртир ашкaryп-чемгергеш, өөрүп четтиргеним илереткеш, эки хүнде байырлалды-били салып чорудуптар мен. Ол база кижи ышкаш хостуг чоруурун күзээр болгай, бойдустун төлү төрээн черинге хостуг упсун. Ээир тудуп алган хүнүмгэ бодаарга, ээир салып үндүрген хүнүмнү аажок байырлаар кижи мен. Ындыг хүнде, сактырымга, бодум база дээрже ужуп үне берген ышкаш болур мен. (*K. Кудажы.*)

Тускайлattyнган байдалдарны тывынар.

Сөөлгү домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылынар.

Сөзүглелде демдек аттарын, сан аттарын тывынар.

23. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде эрес-маадырлыг чорук кылган, билириңдер кайы-бир совет дайынчының дугайында улуг эвес хемчээлдиг чечен чугаадан бижиңдер. Ону бижириңиң мурнунда ук маадырның дугайында эргежок чугула материалды чыгташ, тодаргай пландан тургузуп алышар.

Хереглээниң тускайлattyнган кежигүннерниң адаан шыйынар. Бижик демдектерин салганынчарны тайылбырлаңар.

§ 3. Дорт болгаш доора чугаа. Диалог.

1. «Кым сен?» — деп, эки турачы арай оожум айттырган. (*L. Чадамба.*)

2. «Кижиге бүзүрээр херек» — деп, Эрес харылаан. (*K. Кудажы.*)

3. Чанынга чеде бергеш, адыйымга бичии хөрзүнү ургаш, кадайдан айттырдым: «Төрээн черниң хөрзүнү бе?» (*M. Доржу.*)

4. Чолдак хүүрээм-били оцгуну каза шаапкаш, илтектедим: «Эжим командир! Онгу белен-дир!» (*M. Кенин-Лопсан.*)

5. Бодунуң чагаазының түңнелинде генерал мынча деп бижик тураг: «Силерниң маадырлыг гвардейжи капитан Кечил-оолду немец

¹ Аксакал — улуг назылыг эр кижи.

әжелекчилерге удуру тулчуушикуннарга дидим, эрес-маадырлыг, коргуш чок командир деп бистиң каттыжыышыныстың составы шуптузу билир». (Б. Хөвеңмей.)

6. «Хая, даштын даргалар келген, сени кел дидир!» – деп дүуреп кыйгырган. (С. Сарыг-оол.)

А: «Д».	«Д» – а.
А: «Д!»	«Д!» – а.
А: «Д?»	«Д?» – а.

Дорт чугаалыг домактарны интонацияны сагып тургаш, номчунар. Оон соонда схеманы (А, а – авторнуң сөстері, Д, д – дорт чугаа) оваарымчалыг көрүңдер. Схема бүрүзүнгө тааржыр домактарны шилип номчунар. Дорт чугаа авторнуң сөстериниң мурнунга, соонга турда, бижик демдектерин салырын сактып чугаалаңдар.

Дорт чугаалыг домак деп чул? Ол кандыг кезектерден тургустунган болурул?

24. Аяныг номчунар. Дорт чугааны болгаш авторнуң сөстерин айтыңдар. Ында бижик демдектерин тайылбырлаңдар.

I.

1. Буян текеңтиң коргулчунун саламнап, еру октагылап магадаан: «Эки-ле текек-тири. Дүгү база кара» (К. К.) 2. Чолаачы дораан доктааткаш, үнүп бар чыткан кижиден айтырган: «А Кызыл кирбес силер бе?» (Б. О.) 3. «Амыр-мендиң кайыл, адып каапканың ол бе?» – деп дорт айтырдым. (О. С.)

II.

1. Айт кажаазының эжининге келгеш: «Бо хүн кым күзеттеп турарыл?» – деп, Размётнов айтырган. 2. «Кеерүмге, ол-ла-дыр бо харын – деп, қырган хұлумзұрбұшаан, – кер даан, ззерден чайлы берги дег. Эй, туттун, казакчыгаш!» – дәэн. 3. «Каттырышпайн, ыглажыр апаарыңдар чадавас – деп, Майданников ажынып чугаалаан. – Ийе, бижип алыр кижи мен, оон-бile амыдырап чоруур. Силерге бо дораан номчуп берейн...» 4. Андрей Размётнов бо удаада база шаңналдың ёзуалын удуртуп турған болгаш шимәэнни соксадып, хайнышыныг хуралды оожургаткан: «Силер оода бичий када оваарныңар! Адыжыңар күлтурлуг часкаңар, алтырган херәэ чүү боор – дәэш, Ипполитче әглип керүнгеш, сымыранган: – Хөрәенчө агаардан киир эки тынып алғаш, чугаалавыт». 5. Щукарь ирей: «Чоруулу харын, иеләэ чоруурга хөглүг болур» – деп харылаан. (М. Шолохов.)

II пунктуда дорт чугаалыг домактарның схемазын кылышар.

Үлгери: 1-ги домактың схемазы: А: «Д?» – деп, а.

Деп дээр дузалал сөстүн, соонга биче секти салыр, салбас таварылгаларны сактып чугаалацар.

25. Авторнуң сестерин дорт чугааның мурнунга-даа, соонга-даа турар кылдыр киирицер.

1. Уруглар, дүрген бээр чыглыцар! 2. Кым чүве чугаалаксап тур, эштер? 3. Номнарың хамаанчок октаптар-дыр сен. Ол болза канчап-даа школачы кижиинىң аажызы эвес дээр мен.

26. Дорт чугааны доора чугаа кылдыр ёскертип бижинцер. Доора чугаага бижик демдектерин шын салыцар.

У л е г е р и:

«Силер Степан Сарыг-оолдуң, чо-
гаалдарын кайы хире номчуп турар си-
лер?» – деп, башкы уруглардан ай-
тырган.

Степан Сарыг-оолдуң чогаал-
дарын кайы хире номчуп турарын
башкы уруглардан айтырган.

1. «Даштын соок-тур, егже кирээлицер» – деп, кадарчы чугаалаан. 2. Башкы: «Уруглар, бөгүндөн эгелээш концерт белеткээр бис» – дээн. 3. «Эрткен субботада Кызыл-Эник Кудажының «Ыржым булун» деп тоожузунга номчулуга конференциязы эрттирген бис» – деп, сески классчылар хана солунга бижээн. 4. «Бо машинага кээн олурунар!» – деп, бригадир шефчилерни кыйгырган.

Дараазында айтырыгларга харылацар:

1. Доора чугаа деп чул? 2. Аңаа кандыг холбаа сестер хереглеттинерил? Дорт чугаалыг домакка бижик демдектерин салырын чугаалацар.

27. Доора чугааны дорт чугаа кылдыр ёскертип бижинцер. Бижик демдектерин шын салыцар.

1. Кизилер тараа дээш далай дег дерин, таңды дег күжүн үндүрүп чораан дээрзин кырган-ачам биске чугаалаан. 2. Агаар-бойдустуң, канчаар ёскерлиринийц дугайында диктор радиога дамчыткан. 3. Конкурсса бирги черни алган класссты чайты дыштанылгада Азас хөлче экскурсияладыр дугайын школа директору чугаалаан.

28. Номчунар. Дорт чугааны доора чугаа кылдыр ёскертип тургаш, кандыг чазыглар кылган-дыр? Доора чугааны шын тургуспушаан, дүжүрүп бижинцер.

1. Эрес Угаанзага чугаалааны болза, тенек кижи эвес, боо-монгубиile ойнаар чүве бе дээн. 2. Көрдүң бе, оглум, эки билип ал дээрзин Суваң ашак оглунга чугаалаан. 3. Каңгый ыглашпацар, ававыс удавас чедип кээр деп чувени дунмаларынга чугаалап турган.

Адалгалар, аян сестери доора чугаага хереглеттинер бе?

29. Интонацияны сагып, аяныг номчуңар. Диалог деп чүл, чугаалаңар. Диалогка бижик демдектерин салбышсаан, дүжурүп бижиңер. Хөй сек орнунга чогуур үжүктерни кириңер.

Бисте чаа башкы келген дийин
Долгармаа школада оң бодуңдан а...ғы чаа башкы келг..нин
билир болгап сон...ргай берген
Ол чүү кижи боор
Төрәэн дыл-ла башкызы дәэр чорду
Кымдан дыңнадың
Колядан Аныяк башкы-дыр дәэр-ле чорду
Ол башкы сөңә «үш» ийикле «ийи» салыштас ирги бе
Бир дугаарында кичәэлден этеләеш, чаа харылапкай мен аан.
(B. Ондарның-бile.)

30. Номчуңар. Диалогтуң баштайгы домаан абзац-бile этеләеш, ескезин абзацтавайын бижиңер. Бижик демдектерин салыңар, хөй сек орнунга чогуур үжүктерни неменңер.

Үлгери: «Өөңер шити-даа арбын-дыр аа, чеже кижи силер?» – «Боттарывыс-бile сес болдур бис ийин.» – «Оглуңар кайда өөренип турарыл аан?» – «Сонгаар даг институтунда өөренип турар.»

– Бо ширтекти-даа, домак чок, кадайыңар сыр...н боор аа?
– Клуб...а угулзачылар бөлгүмү бар. Биче уруум ынаар чоруп турар чuve. Ол сырый э...елген.
– Бо стол кырында ...евиш турар мөгени кым чаз...н чuve боор?
– Оглум школада шеверлер бөлгүмүндө өөренип турар. Оң чазап эккелген чувези-дир ийин. (O. Сувакпимтши-бile.)

31. Схемалар ёзулаар дорт чугаалыг домактардан чогаадып бижиңер.

1. А: «Д» – деп, а.	3. «Д – деп, а – Д».
2. «Д – а, – д?» – а.	4. «Д – дәеш, а: – Д» – а.

32. Чүнү цитаталар дәэрзин сактып чугаалаңар. Сураглыг кижилер чугаалаан 3 цитатадан тып бижәеш, оларның уткаларын, бижик демдектерин салғанын тайылбырлаңар.

33. «Солун ном» деп темага кылса чогаадыгдан бижиңер. Чогаадыгга боттарыңарның бодалдарыңар, үнелелиңер болгаш шүгүмчүлелиңер кириңерде, номдан оларны бадыткап турар сестерни болгаш домактарны ажыглаңар.

§ 4. Чагырышпаан нарын домак.

Чижек бүрүзүнде домактарны аяныг номчуңар.

1. Эргим өңдүк, өөредилгө чылышынц этеләэни-бile байыр чедирип олур мен. (*Ю. Гагарин.*)

2. Оттуң улуу аажок, паштың иззәни кончуг. (*О. Саган-оол.*)

3. Аъттарлыг партизаннар деревняны бүзээлевиткен, ынчаарга бистиң взвод Чолдак-Степанның турлаан таварты кожазында бажыңнарынц дәэвиринче болгаш даг баарынче боолай бергеннер. (*С. Тока.*)

4. Ол ужу-кызды көзүлбес эртеги улуг хоорай тайбың хүнүн этеләэн, машиналары, чурттакчылары хайынган. (*М. Шолохов.*)

5. Хурал доозулган соонда, шалыпчыларга кино көргүсken. (*С. Сарыг-оол.*)

6. Шеми, Чыргакылап азы Хөндергейлеп ашкан бистиң араттың аyttтыг Кызыл Шериивистиң кол күжү бистиң-бile маңаа, Бора-Шайга, баштажыр деп болчаавыс бар болгай. (*С. Сарыг-оол.*)

7. Бир эвес Венера баар болзуңарза, бир олут бар-ла харын. (*Б. Хөвеңмай.*)

Бөдүүн болгаш нарын домактарны тывыңар. Нарын домак бүрүзү кашкаш бөдүүн домактардан тургустунгандын тодарадыңар. Нарын домак бүрүзүнде бөдүүн домактарның грамматиктиг ооргаларын тывыңар.

Кандыг домакты бөдүүн домак дәэрил? Кандыг домакты нарын домак дәэрил?

3-ку домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылышаар.

34. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Кандыг домакты чагырышпаан нарын домак дәэрин сактып чугаалаңар. Чагырышпаан нарын домак бүрүзүнде бөдүүн домактар чүнүн дузазы-бile каттышкан-дыр? Хөй сектор орнунга кандыг үжүктөр херегин чугаалаңар.

1. Улуг-Хемниң ам суу сыык. Үнү чинге, даажы дунук. (*С. П.*)
2. Хүн ам-даа ашп...и болду, ыңдыг-даа болза сырыйның соогу сүргей. (*О. С.*)
3. Иви фермазының мурнакчы кадарчыларының бирээзи комсомолчу Лиданы чон хүндүлээр. (*Л. Ч.*)
4. Авам мәэн-бile черле сүмелешпес чүве, ынчангаш ол айтырыг мени серт кыл...ан.
5. Күш...өлү каяя-даа ужар, кижи ...өлү каяя-даа чоруур. (*Үл. д.*)
6. Аалдан эләэн ыр...кта бир каът бар, а оон б...жында пештер ёскелеринден илейти-ле ылгалдыг, чоон-чоон. (*С. С.*)
7. Тарас бөгүн Тываа келгеш, чыраа, саяк аъттар мунуп, чындыңнадып турған болза аар! (*Б. Х.*)
8. Сылдыстар шагда-ла четчи берген болгаш Чеди-Хаан өг дөрүнде турган.
9. Күсүк хүнүн сарыг херелдеринден Хадылыгның делгем ховуларында кызыл-тастар хоор-сарыг өңнүг болуп, шаттан ишкәэр каккан эртенги салгын-сырын аайы-бile ээремнелдир чалгып тургулаан. (*Х. О.*)

Эвилелдер дузазы-бile каттышкан чагырышпаан нарын домактарны ушта бижээш, кол сөс, сөглекчизин тывыңар.

35. Номчуңар. Домактар чүнүң дузазы-бile каттышканын чугаалаңар. Салдынымаан бижик демдектерин болгаш нарын сөстерге, артынчыларга дефистерни салбышсаан, дүжүруп бижиңер.

1. Алды ай эки даа үе. (О. С.) 2. Дем-не ашкан хүннүң хаяазы ёшкелек ону чүк чүктен караңы дуй ап келген. 3. Хар билем холушкан чайс дымырадыш хат шуурган элезин-бile кады хоорайның кырын дуй ап келген ийи чаңгыс кижилер чаглак дилеп, ыңай бээр чүгүрүшкен тур. (С. Т.) 4. Чайыктаан чайс эрте хонду чавыс булут тарай көштү көжээкиниң кызыл хүнү херел чырыын чадывытты (А. А.) 5. Дүйш четкен хүн даа бедээн оруум чартыы төнүп кааптыр. (С. П.)

Бижик демдектерин чуге салғаныңарны тайылбырлап чугаалаңар.

36. Дараазында бедүүн домактарны чагырыштырбас эвилелдерниң дузазы-бile чагырышпаан нарын домактар болу бээр кылдыр тургузуңар. Дүжүруп бижээш, биче сектерни салыңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктерни кириңер.

1. Арый ишти кара...гылай берген. Дамырак суг чаны...га одагланыш алдым. 2. Хүн көстүп келген. Чайс ам-даа үр...үлчүлевишпаан. 3. Автобус казыр...ыландыр халдыш орган. Маадыр-оол соңга ө...үр чамдык черлерни эскербээн болган. 4. Удавас район төвү...ге хөлшүйдиге маргылдаазы болур. Анаа бистиң школавыстан б кижи киржир. 5. Ийи мөгениң хүрежи узамдыгыш туруп берген. Эгин содактарын уштуп каапкан. 6. Терек бажында ...ээлдиген ...дип олур ирги бе? Иезинден аскан кулун киштеп тур ирги бе? 7. Кара-Дашта хая ...епсип тур боор. Диңмирээшкү...иг чайс кел чыдыр боор.

37. Номчуңар. Эвилелдерлиг болгаш эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарны айтыңар. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домактарны ушта бижишишсаан, салдынымаан бижик демдектерин салыңар. Оларның адаан шыйыңар, кайы болукке хамааржырын айтыңар.

I.

— А силемниң ында ыттар хөй бе?

— Ыттар бар-ла ынчалза-даа ызырыбас чувелер.

Метелица асқырын дужап кааш, оол-бile байырлажыш чарылгаш, хем дургаар орук-бile чорупкан. Орукчугаш оң талаже барган болган ынчалзажок кадарчы солдуң сүмезин бодап, сиғенин кезип каапкан шынаалап кел чораан а оон ыңай бажыңиарның арты-бile чорупкан. Суур шагда удаан оттар ёшкен. Ээн болгаш ыржым

садтарда хаталарның саваң крышалары арай боорда имирерип көстүп а чоокта чаа ногаазын казып аппарган черлерден шык чыт кәэп турган.

Метелица лама садының будуп каан хериминге келген. Ону дааш чок арта халый берген. Сад будуктуг, шыргай ынчалза-даа бүрүлөр дүжүп калган болган. Хенертен ол солагай талазында чырык соңга көрүп каан.

Каш минута болгаш Метелица яблоко сырттарының артынга, мырыңай соңга дужунга келгеш, өрээлде болуп турган бүгү-ле чүүлдерни харамдыгып дыңнаалавышаан, сактып ал турган. (А. Фадеевтии-бile.)

II.

1. Күскү хүн даглар артынче ажытталган болгаш ээзим ишти хөлөгелиг караңгы апарган. (Х. О.) 2. Бир болза ожуктуг будуктар аразында чаштынып удаан үгу көргеш, олче шоглаары-бile хамык күштарны медээлөп, кийгырып туары ол бир болза ац көргеш, ону бүгүдеге чарлап туары ол. 3. Харлыг кыштың соогу хадып эртер кайгамчык май катап эргип келир. (С. П.) 4. Даш-Чалаң дээрge доскаар-ла а бажы мырыңай хензиг.

38. Эвилелдер чок 3, эвилелдерлиг 3 чагырышпаан нарын домактардан чогаадып бижинцер. Чугула кежигүннериниң адаан шыйыңар, бижик демдектерин салганыңарны тайылбырлап чугаалаңар.

§ 5. Чагырышкан нарын домак.

Номчуңар. Караптыр парлаан домактар дараазында домактар-бile канчаар, чунүн дузазы-бile холбашкан-дыр? Олар дараазында домактар чокка ол хөвээр тускай хереглэгтийн болур бе?

Хүн дүүш чеде бергенде, төп күдүмчуну куду кожаланчышкан чортуп ор бис. (О. Саган-оол.)

Кичээл бүрүзу онза солун бооп турганындан шуут-ла сундуга бергенимни билбейн барган мен. (С. Тока.)

Бир эвес мээн амыдыралым-бile таныжыксазыңза, мээн бо демдеглелдеримни номчуп көр. (К. Кудажы.)

Чагырышкан нарын домак деп кандыг домагыл?

39. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны тывыңар. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарны айтыңар.

Адыр, акым! Кажан, каяя, сени баштай көргөн кижи боор мен? Сактып чадап олур мен, бичии манап көрем. Орай күзүн авам сүгга шөлээлөп чеде берген мен. Диинээр ёй. Кайы-даа бажыңга баарымга, эр улус Хөлдүг-Адыр дугайын чугаалажыр болду. Мени боо адып

билир сен бе дээр-даа кижилер бар. Чажыргаш чоор, мактандаш чоор, бичиимде ча-согунну холдан салбас чораан оол боор мен. Кырган-авам кедергей ча адар кижи, ол мени ёөредип каан чuve. Өг чанынга каарган каргырткайндыр эде бээрge, кырган-авам мени ынаар чорудупкаш, боду өг чанындан барааннап туар чuve. (M. Кенин-Лопсан.)

40. Номчуцар. Тайылбыр болгаш кол домактарны айтыцар, оларның чугула кежигүннериң көргүзүцер. I бөлүктүң домактарын дүжүрүп бижээш, кол домактарга тайылбыр домактарны каттыштырган кожумактарның болгаш холбаа сөстерниң адаан шыйыцар.

I.

1. Шивилиг унунуң тывалары орус чон-бile холбашкан болгаш, Улуг-Хемниң өске ырак-узак сумуларында араттарга бодаарга, элээн мурнакчы чон диртип турган. (К. К.) 2. Башка хәй янзы, бүдер, бүтпес төлевилелдер көвүдээш, уйгу-даа келбестээн. (Б. О.) 3. Эйт-ханымче хүннүң изиг херели оя чин кирген ышкаш, хейде девидеп, чуну-даа канчаар аайын тышпайн, аңгадап олур мен. (С. Т.) 4. Даشتыгаа үнүп кээривиске, хүн ам-даа ашпаан болду. (О. С.) 5. Үргүлчү сугтарып турган болзуңца, терээн катпас-ла болгай. (Х. О.)

II.

Баштак-оол шагынчe көөргe, сургуулдарны удуудар өй чедe берген бооп-тур.

— Хүндүлүг тоолчулар! Магалыг чаагай чечен сөстерицер дээш, үлегер чугааларыцар дээш, чаптанчыг тоолдарыцар дээш ёөрүп четтиргенивис илередип тур мен. Эки кижи-бile таныжарга, карак чырыыр дижир болгай. Тоолчулар-бile сургуулдар таныжарга, угаан кирер деп бодаар мен. (К. Чамыян.)

Кандыг домактарны кол домак, тайылбыр домак дээрин сактып чугаалацар. Тайылбыр домактар кол домактарның кайызында туар-дыр?

41. Номчуцар. Кол болгаш тайылбыр домактарны айтыцар. Тайылбыр домактарның янзыларын айытпышаан, олар кол домактарга чүнүң дузазы-бile, кандыг арга-бile каттышканын тайылбырланцар. Дүжүрүп бижээш, бижик демдектерин салыцар. Тайылбыр домактарның адаан шыйыцар.

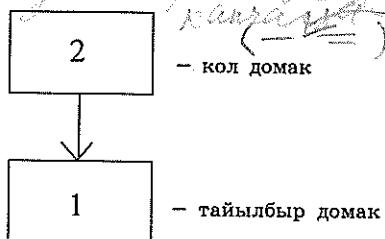
1. Дээр бургег-даа болза ындыг кончуг соок эвес болган. (О. С.)
2. Бир хүн Лопсанчап ёө...ге хөндүрге септеп олурган чүгэ дээрge удавас тараа тар...р үе келир. (С. Т.) 3. Чүс-чүс чүрек эптиг болза чүү-даа чuve дескеппес-тир. (О. О.) 4. Сеткилимде сылдыс кылкан черим болгаш чуртум бо-дур. (А. А.) 5. Ынчалза-даа шыг...п алган хүлбүзү ону бир-ле каракка көзүлбес кижи кымчы-бile улдапкан

ышкаш чанында ...өктүрнү сыр кара маң-бile халып ажа берген. (С. П.) 6. Илдирмаа арга иштинге дыка хандыр ырай бергүй жана Адыгжының ырлаары арганы чаңгыланып дыңналып кәэп турган. (С.) 7. Чер чыр...ры-бile аңчылар айттыныпкан. (Л. Ч.)

5-ки домактың схемазын кылышар.

Үлөгери: Дээр бүргег-даа болза (1), ындыг кончуг соок эвес болган (2).

Схемазы:

42. Аяныг номчуңар. Шүлүкке аттан тывыңар. Утказын чугаалаңар. Чагырышкан нарын домактарны айттыңар. Тайылбыр домактарның янызының база олар кол домактарга канчаар, чүнүң дузазы-бile катышканын тодарадыңар.

Шүүдеп чораап бүдүрген иш
Чүгле хүннеш болбазын дээш,
Чүс чыл кылыш үүлени
Чүрээн боду шилип алзын.
Калп-даа удаа шилизиңе,
Хамык ажыл бурун дөмей:
Карак кызыл өөренириин,
Хандыкшырын сенден негээр.
Шүшпен болгаш чалгаа болза,
Чүү-даа ажыл дек бүтпес.
Чүрек биле чүткүл турда,
Шүүтсүнер чүве турбас.

Ю. Кюнзегеш.

1-ги домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.
Карартыр парлаан сестүң тургузуун сайгарыңар, тургустунган аргазынын тодарадыңар. Шүлүкте синонимнерни тыпкаш, ушта бижип алыңар.

43. Кожумактарның, эвилелдерниң болгаш холбаа сестерниң дузазы-бile катышкан тайылбыр домактарлыг дөрт-дөрт чагырышкан нарын домактардан чогаадып бижиңер. Кол болгаш тайылбыр домактарның чугула кежигүннерин шыйыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

ХӨЙ КЕЗЕКТЕРЛИГ НАРЫН ДОМАКТАР.

§ 6. Хөй кезектерліг нарын домактар дугайында билиг.

44. Номчуңар. Ийи белүктүң кайызында чагырышпаан, кайызында чагырышкан нарын домактар кииргенин тодарадыңар. Домак бүрүзү каш бедүүн домактан тургустунганын чугаалаңар.

I.

1. Кылышын хар эрээн, чер каарып, кек үнүп келген. (*Ч. Айтматов.*) 2. Күску бүрү тоглап дүжүп, Танды бажы харлай берген, далай кыдыры ченчней берген. (*О. Сувакпим.*)

II.

1. Ол бурунгу чылышын башкы институдун доозуп турда, чамдык башкылары ацаа артып кал деп сүмөлөп турда-ла, боду ынавайын бәэр чедип келген. 2. Школаже чоокшулаан тудум, Долгармаа бодун шөлээн туттунарын оралдашса-даа, чайгаар сагыжы хөлзээш хөлчөк болган. (*Б. Ондар.*)

Домактарны дүжүрүп бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Чагырышпаан нарын домактың иштинге утка талазы-бile дең эргелиг үш болгаш оон-даа хөй бедүүн домактар туруп болур. Үш болгаш оон-даа хей кезектерден (домактардан) тургустунган домактарны хөй кезектерліг нарын домактар дээр. Чижээ: 1. Арны-бажым куруг дозвурак, чүгле карактар кыланчаар, думчум кыры шуут-ла изиңнээр чүве дивес сен бе? (*А. Даржай.*) 2. Чүц-даа амытан келген болза, ооң сеткили хомуудавазын дээш, эртөн чоруурумда хлеб кескиндизин көскү чөргө арттырып каан мен. (*К. Аракчаа.*)

Баштайгы домак утка талазы-бile дең эргелиг үш бедүүн домактан (бирги домак – арны-бажым куруг дозвурак, ийиги домак – чүгле карактар кыланчаар, үшкү домак – думчум кыры шуут-ла изиңнээр чүве дивес сен бе) тургустунган хөй кезектиг чагырышпаан нарын домак.

Ийиги домак хлеб кескиндизин көскү чөргө арттырып каан мен деп кол домакка хамаарышкан ийи тайылбыр домактыг, хөй кезектиг чагырышкан нарын домак. Ында бирги домак – чүц-даа амытан келген болза – даар байдалдың тайылбыр домаа, ийиги домак – ооң сеткили хомуудавазын дээш – чылдагаанын тайылбыр домаа.

§ 7. Хей кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар.

45. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны тывыңар. Хей кезектерлиг чагырышпаан нарын домактарны ушта бижээш, каш бөдүүн домактардан тургустунганын айтыңар. Оларның чугула кежигүннериниң адаан шыйыңар.

Ол дүн уйгу чок эрткен. Чугаа үргүлчүләэш турупкан. Даалга солун, кижини ол чайгаар хандыкпыштар, ындыг херекке киржири, шылгараары кымга күзенчиг эвес боор. Оон ёске талазы база бар. Дайындан ырбаан кижи дээрге ёзуулуг дайзын-дыр. Аңа алдар-ат-даа, амы-тын-даа херекчок, ол чуден-даа чалданмас. Ооң ок-боолуг болуру чугаажок. Менде боо аймаа чок, а эжим мун-не ланчылыг, демин чаа лейтенант тудуп көрүп турган. Ынчалза-даа кижиже боо аннып деп чuve ындыг амыр бе, ол дээргэ тайганың ацы эвес-тир, бо айтырыгларга эллэн-не муңчулдувус. (С. Сүрүн-оолдуу-бile.)

Хей кезектерлиг чагырышпаан нарын домактарда бөдүүн домактар кандыг арга-бile каттышканын чугаалаңар.

46. Номчуңар. Сөзүглелдиң хевириң болгаш кол бодалын тодарадыңар. Ында хей кезектерлиг чагырышпаан нарын домактарны тывыңар. Оларда каш бөдүүн домак барын айтыңар. Бижик демдектерин (биче сектерни) четчелевишаан, дүжүрүп бижиндер. Домак бүрүүнүң чугула кежигүннериниң адаан шыйыңар.

Шала часкаар кыштаг база тускай чурумалдыг. Аал коданың хары эрип, ыжык черлер бусталып турар, серилерде мөңгүн соруулдардан кылаң дамды, частың шыгының дыңзыг согуулгары дег, дыңналгылаар. Шыксыг агаар безин өдексиг. Кыжын шоолуг көзүлбес бора-бора күштар карандыларда чөмнеп, мижиreshken, чаш хураганнар алгырышкан, анылар көржөң кырында дешкилешкен турар. «Бо-ла бүгү көдээ черниң каталтаттынмас чурумалын, аялгазын мен эккелдим» дээнзиг, эрте частың медээчизи – тааннар өөр-өөр болуп алгаш, мээстерни эргий ушкулаар. (К. Кудажы.)

47. Дүжүрүп бижиндер. Домак бүрүү каш бөдүүн домактардан тургустунганын айтыңар. Ушкуу домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Амыдырал оюнчук эвес болдур ийин, ында кудургай дөвүн-чүктөр-даа бар, ханы хооргал оңгарлар-даа бар, хайым калчаа саарыглар-даа бар. 2. Долзаттың эриннери билдирер-билдиртпес шимчеп чыткылаан, ол дүжеп чыткан, ооң дүжүнгө ногаан шык көзүлген, ийи алдын шокар ховаганнар чечектөр баштап сывыржып чораан. 3. Хамык күжүмнү бодалга бодаарынчे үндурупкен турган мен, артында-ла бажым аартап келген, шагзырап келгеш, орунче калбаш кээп ушкан мен. (А. Даржай.)

48. Номчуңар. Чедир салдынмаан бижик демдектерин болгаш хөй сек орнунга чогуур ужуктерни киирбишаан, дүжүрүп бижинер. Соөлгү домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.

Улуг кижи хонукта чеди шактан эвээш эвес ўе ... ургузунда удуур ужурлуг. ...ыштаныр хүннерде удуур үени тос шак чедир узадыр ынчан күш болгаш энергия катап тургустунар нерви системазы ...ыштаныр. Ынчалза-даа хөй үеде удуурун чаңчыл болдурбас ол чорук кадык кижиже харын-даа хоралыг чүгэ дээргэ кижинин суларгай, чалгаа болурун ...ендедип, организмни шагзыргай болдураг.

Удуур мурнунда ийи шак бурунгаар чөмненир, удуур ...етинде хөлүн эрттир чөмненип болбас. Ол ышкап орунга чыдып алгаш номчуттунуп болбас ол карак шоозунга хоралыг ооц-бile кады номчаан чүүлдер кижинин удий бээрингэ шаптыктаар азы дүжеди бээр. («Дыштанылга болгаш кадыкшил» деп номдан.)

49. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывышар, кол бодалын тодарадышар. Бедүүн болгаш чагырышпаан нарын домактарны тывышар. Чагырышпаан нарын домактарның иштinden хөй кезектерлиин ылганаар.

Мээн суурум, черле ынчаш, кайы хире чарааш чаагайыл? Таптыг бодап көөрүмгө, бо чырык өртөмчейде ол дег чарааш, ол дег ногаан, ол дег эргим, чылыг, чырык суур тывильбас хире. А ооц чону дег хөглүг, эвилен-ээлдек, ажыл-ишчи кижилер бо чырык чер-делегей кырындан тыптыр бе? Мен бодаарымга, черле кандыг-ла болду, ол даа чигзинчиг-ле боор. Шынап-ла ындыг бе?

Бистиң суурларывыс бистерге эң-не чарааш, бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс эң-не онза, эң-не кижизиг. Ында кижи маргыжар чуве чок. Мээн суурум дөмей-ле чарааш, ол чүгле мээний-дир, ол чүгле чаңгыс мөңгө чарааш. Сээн суурун база дыка чарааш, ол дээргэ чүгле сээн төрээн чериц-дир. Бистиң суурларывыс дег эргим черлер кайда-даа чок, бистер бот-боттарывыстың хоорай, суурларывыска хөлчөк ынак бис, бистиң ол ынакшылывыс каттышкаш, чаңгыс улуг Ада-чуртка ынакшылды тургузуп тураг. Төрээн черлеривисти, ында чурттап тураг, чажывыстан танырывыс кижилерниң эргим овурхевириин черниң ыраанга, дээрниң хиндиинге, далайның дүвүнгэ-даа чорааш, чүрээвиске камның биле шыгжап чоруур бис.

Кижи, шынап-ла, төрээн аал-ораны-бile күштүг, соң сорунзазы кайы ырактан бодунчэ чыыра тыртып чоруур. Даглар, хемнер ажылдыр оларның ак-кек ыштары бистиң чуректеривисти чылдыш чоруур. (А. Даржайныы-бile.)

Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактарны ушта бижээш, чугула кежигүннерниң адаан шыйышар.

Чогаалчының төрээн суурун болгаш соң чонун тодарадып чоруур сөстерни ийи бөлүк кылдыр ушта бижинер.

50. Төрээн сууруцар (хоорайындар) дугайында чогаадыгдан бижиндер. Чогаадыгны бижиириниң мурнуунда суурундар, соң чонунуң дугайында эргежок чугула материалды чып алышар. Анаа сууруцарының чурттаңыларының чугаазын, экономика болгаш культуразының өзүлдезин көргүсken материалдарны, солун-сеткүүлдерге үнген чүүлдерни ажыглап болур сiler. Баштай чогаадыгның планын тургузуп алышар. Херек черлерге чагырышпаан нарын домактарны ажыглацар.

51. Баштай тускайлаан байдалдарлыг бедүүн домактар, соң соонда нарын домактар апаар кылдыр дараазында домактарны чедир бижиндер.

Үлгери: *Мерген бодалганы бодааш... – Мерген бодалганы бодааш, шүлүктүү шээжилеп алган. Мерген бодалганы бодап алган, бис кинолап чорукпан бис.*

1. Күс дүшкен... 2. Машина доктаагаш... 3. Аңчы одагны кывыскаш... 4. Садыгжы садыын хаггаш...

§ 8. Хөй тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) нарын домактар.

52. Номчуңар. Чижек бүрүзүнде каш, кандыг домактар бар-дыр? Оларның кайызы кол, кайызы тайылбыр домактар-дыр? Кандыг тайылбыр домактарыл?

1. Шай ижип олурувуста, Семдерек ээре бээрge, аякта шайын тургузуп кааш, ачам үне халыды. (*M. Кенин-Лопсан.*)

2. Бир хөлдүүч хөй кужун хоюзуптар болзуңза, олар дигии-бile ужуп үнүүтерге, дээр көзүлбейн баар. (*C. Сүрүн-оол.*)

3. Оглум шаа төнүп, онгап-кагаан боор дээш, орук аксынга изиг шай тудуп алгаш, манаң турунда, чаның-бile чүгле хирт диди чоп. (*E. Танова.*)

Мында кол болгаш тайылбыр домактарның чугула көжигүннерин айтыңар. Тайылбыр домактар кайы домактарга хамааржыр-дыр, боданыңар.

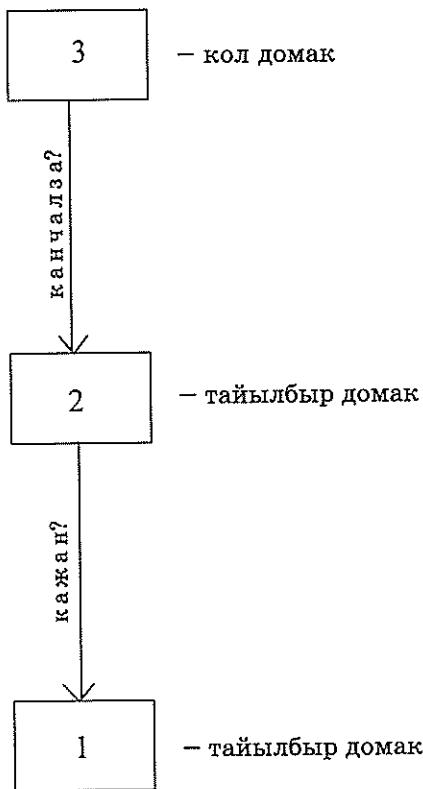
Чагырышкан нарын домактың иштинде кол домакка хамаарышкан ийи азы оон-даа хөй тайылбыр домактар туруп болур.

Чагырышкан нарын домакта элээн каш ындыг тайылбыр домактар кол домакка хамааржырындан ангыда, бот-боттарынга хамааржып, бирээзи ёскезин тайылбырлап база болур.

I. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактар дараалаштыр, бирээзи ёскезинге чагырткан кылдыр кирген, туруп болур. *Бир эвес даң аткалак турда (1), оттуп келбээн болзүүсса (2), (Сүрүммааның) холу чок болур ийик (3).* (*C. Тока.*)

Бо чижекте ... (Сүрүнмааның) холу чок болур ийик (кол домак), ... оттуп келбээн болзуусса (кол домакка хамаарышкан даар байдалдын тайылбыр домаа), Бир эвес даң аткалан турда (кол домактың тайылбыр домаанга хамаарыштыр даар байдалдын тайылбыр домаа).

Домактың схемазы:

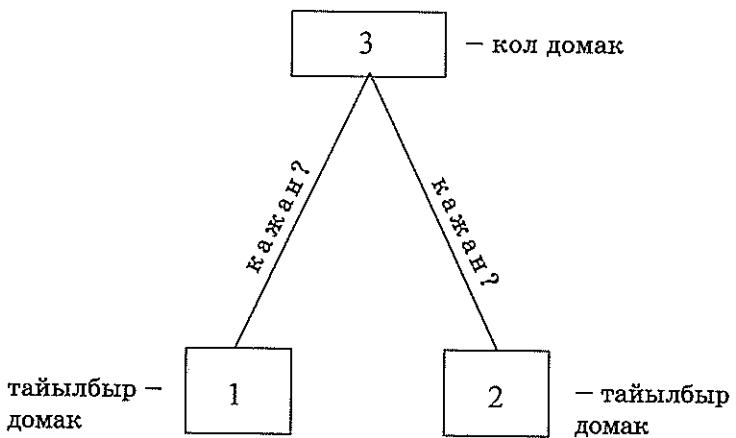
II. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактар чанғыс аймак бооп болур, чанғыс аймак эвес бооп болур:

1. Кааң эртен эмге-тикчок күш кидин ырлажы бергенде (1), хөлөгелиг черлерниң оът-сигенинде шалың кургаваандада (2), отряд походче цнүлкен (3).

2. Сигенчилерниң ол бөлүп каан сигенин дарый дажып албас чүве болза (1), башкы хар чааптары билек (2), сынып, буур, элик куруг кааптар (3). (М. Кенин-Лопсан.)

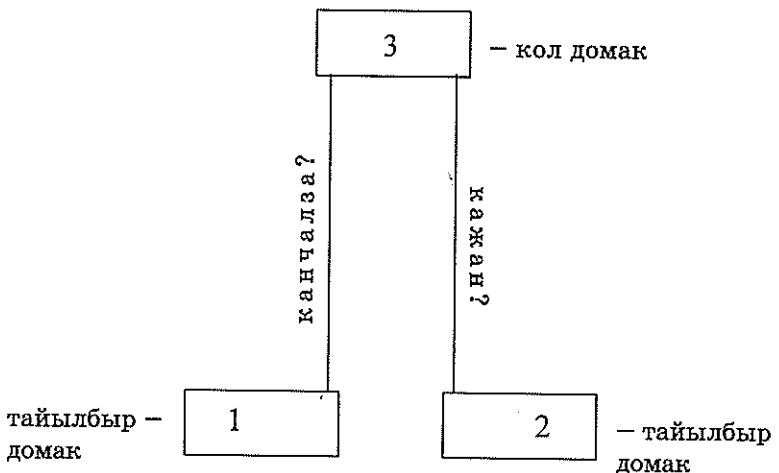
Бирги домакта үениң чаңгыс аймак тайылбыр домактары бар.

Домактың схемазы:

Ииғи домакта даар байдалдың тайылбыр домаа биле үениң тайылбыр домаа — чаңгыс аймак эвес тайылбыр домактар кирген.

Домактың схемазы:

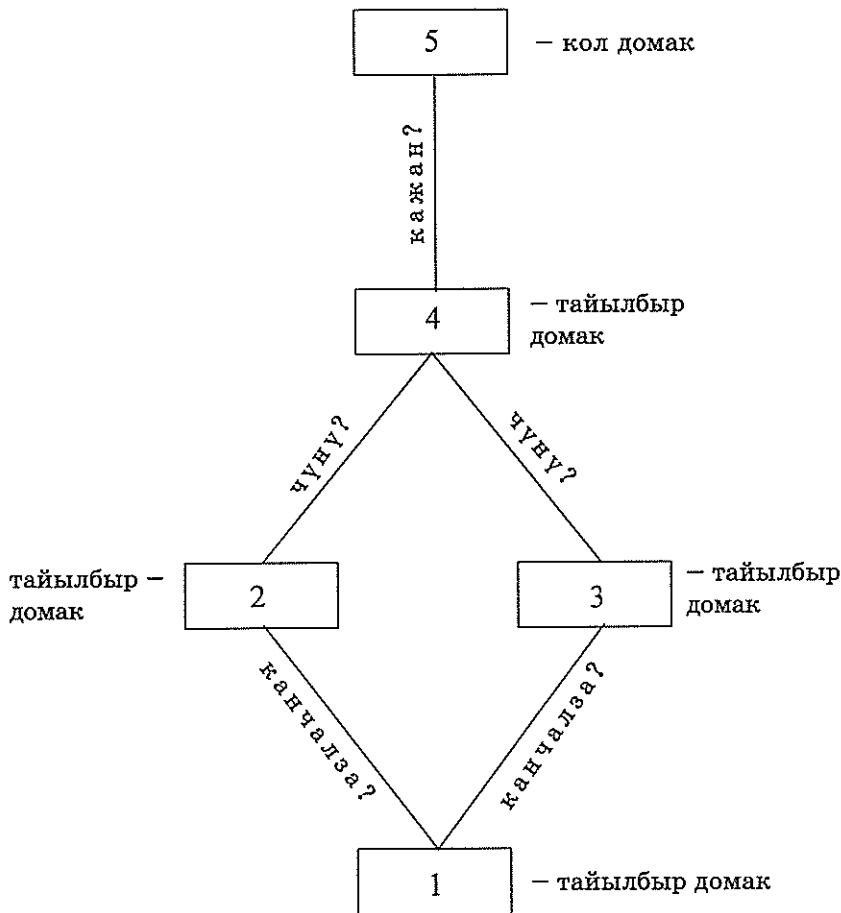
III. Чагырышкан нарын домактың кезектери аразында чагыржылга-даа, деңнежилгэ-даа хамаарылгалыг туруш болур:

1. Байдал бергедээр болза (1), бис кайын ажырар (2), бот-боттарывыска дузалажы бээр бис (3) деп бодай кааптарга (4), сагыжын өйцп чораан бодалдар арлы хона берген (5).

2. Кыш дүңжүп (1), кылын хар чаап (2), соок ажыңнадып турар апарганда (3), элик оглу эки доругуп өссүн дээш (4), аңаа цргүлчү сиғен аппарып берип турар силер деп (5) башкывыс биске чагыды (6).

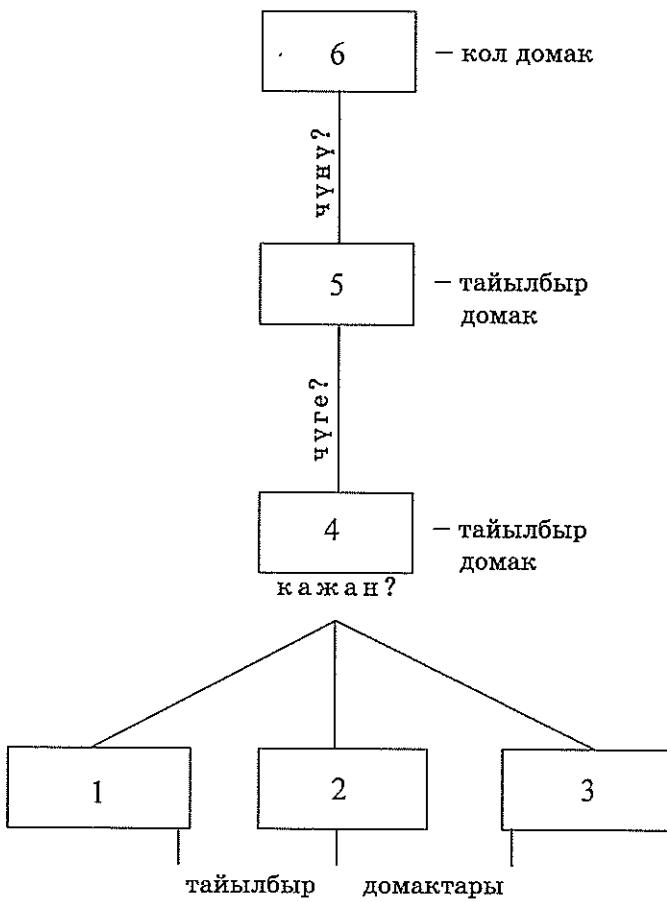
Баштайгы домакта 2-ги болгаш 3-кү домактар 4-кү домакка хамаарыштыр чанғыс аймак немелдениң тайылбыр домактары бооп турар. Мында 5-ки домак кол домак, 4-кү домак уениң тайылбыр домаа, 1-ги домак даар байдалдың тайылбыр домаа.

Домактың схемазы:

Ийиги домакта 1, 2, 3 – ўениң тайылбыр домактары, 4-күн домак сорулғаның база 5-ки домак немелдениң тайылбыр домактары, 6-ғы домак – кол домак.

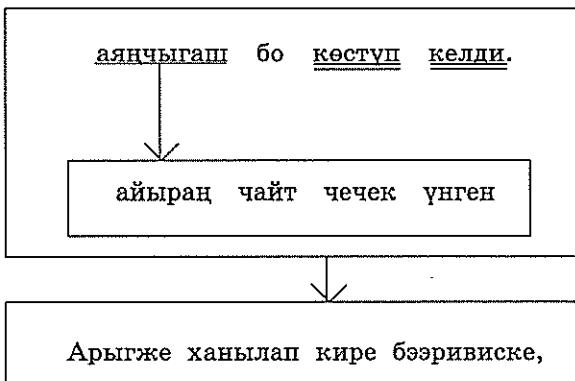
Домактың схемазы:

IV. Чагырыпкан нарын домакта тайылбыр домактар кол домактың аңғы-аңғы көжигүннеринге хамааржып, оларны тайылбырлап делгереткен туруп болур: *Арыгже ханылап кире бээривисске (1), айырац чайт чечек цнген (2) аянчыгаш бо көстүп келди (3).*

Бо домактың 1-гизи ўениң тайылбыр домаа, 2-гизи – то-дарадылғаның тайылбыр домаа, 3-күзү – кол домак. Тодара-дылғаның тайылбыр домаа кол домактың кол сезүн тайылбырлап чоруур.

Домактың схемазы:

53. Чагырышкан нарын домак бүрүзү каш, кандыг бөлүктүң тайылбыр домактарындан тургустунганын тодарадыңар. Баштайғы ийи домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыша.

1. Метелица хайгыылче үнүп турда, бо дунеден ол черле эртпейн кээрин Левинсон дужааган. 2. Метелица дайзынның холунда киргендир деп бодал Левинсонну улам хаара тудуп бар чытса-даа, аңаа улус шоолуг-ла бүзүревейн турган. 3. Левинсон адак сөөлүнде чоруур деп дужаалды берилтерге, ол дужаал-бile кады бүгү турегдел болгаш качыгдал читкен чүве дег, отряд кедергей хөглүг апарган. 4. Адактың соонда ол бодалынга бүзүрэй бергенде, чурттаар мен бе, өлүр мен бе деп айтырыг ону сонуургатпастай берген. 5. Метелица ону чедир боданып четтикпәэнде, эжик ыңдында шимәэн үнген соонда, хаалганың дээги адырлы бээри билек, бооларлыг, чүвүрлери лампастарлыг¹ ийи казак кирип келген. (А. Фадеев.)

Дужаалды, хөглиг деп сестерниц тургузуун сайгарыңар.

54. Чагырышкан нарын домактарны номчуңар. Оларның составында каш домак бар-дыр? Тайылбыр домактарны тывыңар. Кандыг тайылбыр домактарыл база кайы домакка хамааржып турарын тодарадыңар.

1. Оон ыңай онза санал чок болурга, кылган ажылдың түңнели чүүлдүг дээш, илеткелди бадылап кагды. (С. Т.) 2. Улустуң аас чогаалын сайгарып көрүп турарымга, олар шуптузу шыңгыы дурүмнерлиг деп чүве мээн мурнумга ажыттынган. (С. Т.) 3. Хүн аяс-даа турза, ол дагның хөрөнчө үне берген болгаш, сыриниң соогу кончуг. (О. С.) 4. Күш-ажылга ол хире эки түңнелдиг болганды,

¹ Лампас – шериг чүвүрнүң ийинде каасталгалыг минчиг.

артында ийи ажыл-агый дем-билезин мөөннештирип алганда, чон дыштанмайн канчаар. (С. Т.)

Баштайтың схемазын күлгүңүр.

Үлгөри: Күш-ажылга ол хире эки түңнелдиг болганда (1), артында ийи ажыл-агый дем-билезин мөөннештирип алганда (2), чон дыштанмайн канчаар (3).

55. Чижек бүрүзүнде кол болгаш тайылбыр домактарны айтыңдар. Домак бүрүзү хей тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) чагырышкан нарын домактың кайы белүүнгө хамааржыр-дыр, чугаалаңдар. Дужүрүп биживишаан, чедир салдын-маан бижик демдектерин салыңдар.

I.

1. Эләэн хонуктар эрткен соонда Долзат фермадан кежээ чедип келгенде ону ооң бажыңының эжининде Алдын-кыс манаң олурган. 2. Чүректе ол шыгжагны коптарар чүве болза үрде болган чүүлдер безин бөгүн чаа болуп турар чүве дег сагышка ол олчаан, шагда эрткен өөрүшкү, мунгаралды катап хайныктырып-даа келир. (А. Даржай.)

II.

1. Олар ам тодуг, илбер-самдар-даа бол эр апарған оолдары чанынга көстүп олурарга Сүлдем ирей-кадайның сеткили дыш тынышкы ажык болган. 2. Дээр бүргээрge чаашкын частап келирге кургаг хат үзе шаап кааптар. (К. Кудажы.)

III.

1. Иешкителер тараа шөлүндөн чөлзип үнүп кээрге Тестиң уну ам оларның мурнунга көк кожаа шөйлүп чоруткан дег көстүп келген. 2. Доржу үнүп кээрге өгден кижи үнүп келгенин эскерип, уруг олче хая көрнүп келген. 3. Бо чылын кирбезимзе өөрөнмөс мен деп хей-ле сөс эткен сен. (М. Хайдып.)

56. Номчунар. Чижек бүрүзүнде бәдүүн домактарны кожумактар, холбаа сестер болгаш эвилелдерни ажыглап тургаш, чагырышкан нарын домак кылдыр бижицер.

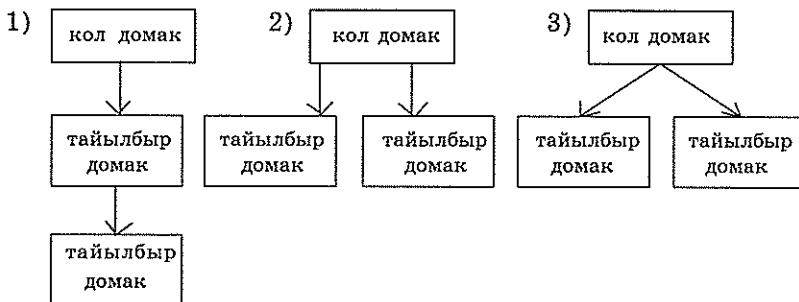
1. Көжүп келген бис. Силер бажында чок болдунар. Кожаңардан айтырдывыс. 2. Талыгыр ырак чаттыла берген шынаага хап келдивис. «Чаңс хөй чагган. Оът-сигенниц тереци хөлчок. 3. Дүүн кежээликтей хүн мырыңай чүгүрүүнге кире берген. Инек сааш тур бис. Аалывыс коданынга атттыг улус шапкылажып келди.

57. Номчунар. Кол болгаш тайылбыр домактарны айтыңар. Чүнүң тайылбыр домактарылы, тайылбыр домак бурууң кайы домакка хамааржылып, кайызын тайылбырлап тураарылы, чугаалаңар. Хөй сектор орнуунга кандыг үжүктөр бижириин тайылбырлаңар.

1. Чылышыры-били аштаарывыс улам улгадыр болза-даа, эктивисти чайның хүнү чылышы тураары-били бис-даа ооң-били дирлип үнер бис. 2. О...ун көзү ам-даа өшпээнде, ...ундуктен сылдыстар чырыш турда, ак сеткилдиг чылгычыларның аразынга, авамның ...искээнниц кырынга дыка-ла ...ааланчыг. 3. Ооң орну...га эртөн даң бажындан кежээ хүн ашкы же чедир, аар-берге ажыл кылыш турза, ол дәэрө болгай, авай. (С. Тока.)

3-ку чижекте домакты дүжүрүп бижеэш, синтаксистиг сайгарылгазын болгаш схемазын кылыңар.

58. Дараазында схемалар ёзуугаар чагырышкан нарын домактардан чогаадын бижицер. Бижикик демдектерин салғаныңарны тайылбырлап чугаалаңар.

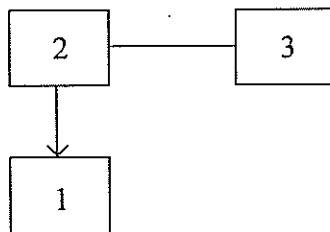

§ 9. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Нарын домактарның нарын хевирлериниң бирээзи чагырышкан болгаш чагырышпаан кезектерден тургустунган нарын домактар болур. Олар бижимел-даа, аас-даа чугаада хөй херег-леттинип тураар. Чижээ: 1) *Көрүп чыдымга* (1), *адыг аксын*

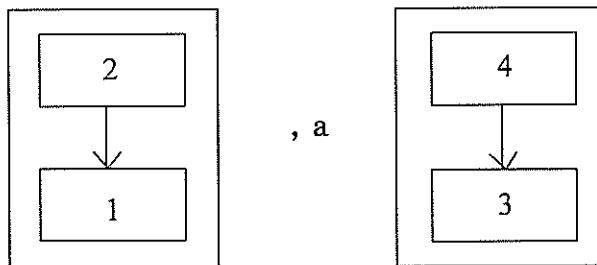
хөлчөк аазадылты (2), диштери артында кызыл ышкаш болду (3). (К. Аракчаа.)

Бо домак үш кезектен тургустунган: үшкү домак баштайгы ийи кезектен тургустунган чагырышкан домакка чагырышпаан хамаарылгалыг. Ону схема-бile мынчаар көргүзүп болур:

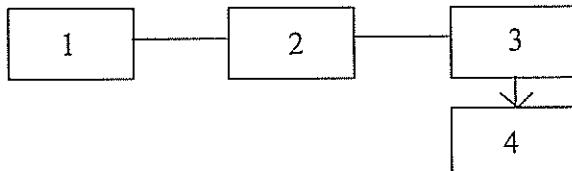
2) Даң агарып келгенде (1), Долзат оттуп келген (2), дашкаар үнцүп кээрге (3), эртенги серин олче бодунуң шыксыг тыныжын үрүп келген (4). (А. Даржай.)

Бо домак нийтизи-бile ийи кезектен (бирги кезээ – Даң агарып келгенде, Долзат оттуп келген, ийиги кезээ – дашкаар үнцүп кээрге, эртенги серин олче бодунуң шыксыг тыныжын үрүп келген) тургустунган чагырышпаан нарын домак болур, ескээр чугаалаарга, чагырышкан ийи домак чагырышпаан домак кылдыр каттышкан. Оон схемазы:

3) Орук кылаң, асфальтылыг-ла болгай (1), ынчалза-даа ону эдерип чоор мен (2), кижи турууптар (3), чүгэ дээрge даш кырыбile кылаштаар (4). (С. Сүрцн-оол.)

Бо домак дорт кезектен тургустунган: баштайгы ийи домак сөөлгү ийи кезектен тургустунган (3, 4-ку) чагырышкан домакка чагырышпаан хамаарылгалыг, оон схемазы мындыг:

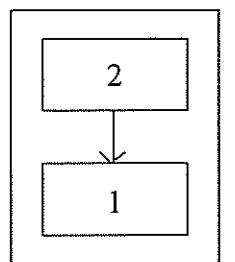

59. Чедир салдынмаан бижик демдектерин четчелевишаан, домактарны дүжүрүп бижинцер. Домак бүрүзү каш кезектен тургустунганын дугаарлаңар, кол сес болгаш сөглекчилерин шыйыңдар.

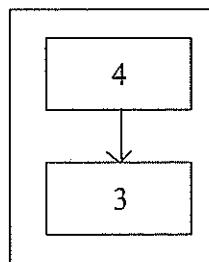
1. Кашпалга кире бээривиске кыдыгларын чалым хаялар дуглаан өрү көөргө чүгле дээр көстүр. 2. Чечектер шала хирелиг-даа бол мээн белээм-дир танышканывыстын тураскаалы кылдыр мону хүлээн ап көр. 3. Оруу дээргэ тайгаже чоокшулаан тудум улам-на баксыраан онгул-чингил, сай-дажы дам-на барды. 4. Сыгыт-даа, ыйт-даа дынчны аза берген боор дээш соондан дилээр деп турувуста бараанын көстү берди чүнү кускуннап турдун? (С.Тока.)

Баштайгы үш домактын схемазын кылыңдар.

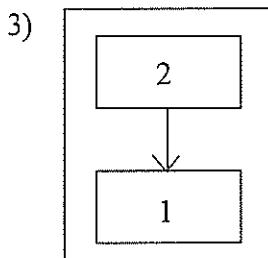
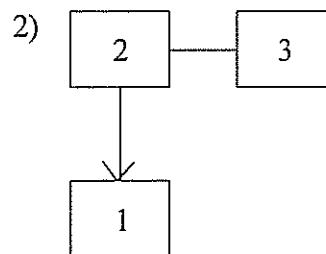
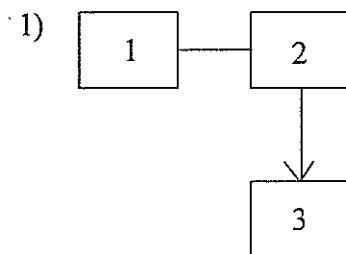
Үлгөрий: Кашпалга кире бээривиске (1), кыдыгларын чалым хаялар дуглаан (2), өрү көөргө (3), чүгле дээр көстүр (4).

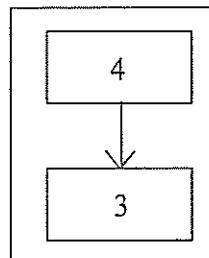
,

60. Дараазында схемалар ёзуугаар нарын домактардан чогаадын бижинцер. Бижик демдектерин салгандыңдарны тайылбырлап чугаалаңар.

,

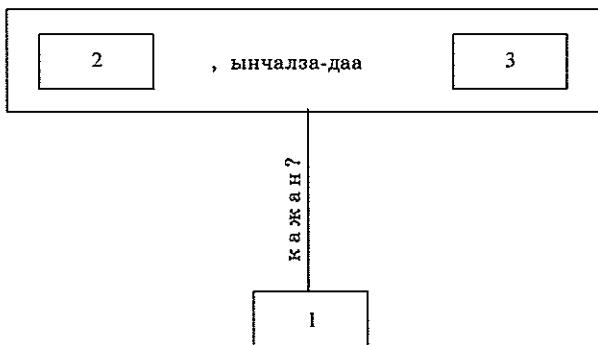
61. Номчунар. Домактарның тургузуун тодарадыңар. Домак бурузунүң кезектерин айтыңар. Оларның кезектери бот-боттарынга чагырышкан азы чагырышпаан хамаарылгальыг бе, чугаалаңар.

1. Хеймер-кыс биле Сарыгбай чаңгыс командага ойнааннар, а Сарыгбайның командазы черле тиилеттирбес, чүге дәэрge ooң баастаары кедергей. 2. Хөлдү сузе бәэрге, буттар адаанды чуга дош дег бир-ле чүве буступ-чирлип турар, ол хиреде суг кижини дүвүнче киирбес. (С.) 3. Чаңгыс өгнүң хей уруглары черле ындыг борор ийик, хевирлери бот-боттарынга дәмей-даа бол, аажы-чаңы тос-башка болур. (К. К.) 4. Сергекмаа дәэрни көөрге, ол кылама дег болган, ынчалза-даа Сүвүр-Кожагар бажында бичиң кара булут баар черин тылпайн, азып-тенип чораан. (К.-Л.)

Баштайғы иийи домакты дүжүрүп бижәеш, синтаксистиг сайгарылгазын болғаш схемазын кылышар.

Үлегери: 4-ку домактың синтаксистиг сайгарылгазы: Сергекмаа дәэрни көөрге (1), ол кылама дег болган (2), ынчалза-даа Сүвүр-Кожагар бажында бичиң кара булут баар черин тылпайн, азып-тенип чораан (3).

Схемазы:

Түциел айтырыглар болғаш онаалгалар.

1. Бөдүүн болғаш нарын домактарның ылгалиы чул?
2. Кандыг домактарны чагырышпаан, кандыгларын чагырышкан нарын домактар дәэрил? Оларның составында кандыг домактар турарыл?
3. Кандыг домактарны хей кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар дәэрил? Чижектерден чугаалаңар.
4. Хей кезектерлиг (тайылбыр домактарлыг) чагырышкан нарын домактар дүгайында болғаш оларга бижик демдектерин салырын чугаалаңар.
5. Кандыг домактарны хей кезектерлиг чагырышпаан, чагырышкан (холуш-как) нарын домактар дәэрил? Ындыг нарын домактарның кезектери бот-боттарынга кандыг хамаарылгальыг болурул, чугаалаңар. Чижектерге көргүзүндер.

62. Номчуцар. Нарын домактарны дараазында бөлүктер аайы-бile ушта бижинер: 1) хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар, 2) хөй кезектерлиг (тайылбыр домактарлыг) чагырышкан нарын домактар, 3) кезектери аразында чагырышкан, чагырышпаан хамаарылгалыг (холушкак) нарын домактар. Домак бүрүзүнүң кол сес, сөглекчизиниң адаан шыйыңдар.

1. ...Улуг-Кара-Суг деп хемчигеш мырыңай бажыңнар баары- биле ағып бадып чыдар, ооң суу чайын-даа соок чыдар, ынчангаш аңаа оолдар эжинмес. (А. Д.) 2. Бистиң баар черивис дыка херии, саадаар болзуусса, озалдап каар бис. (К. А.) 3. Тайга дээрге чер-чери-бile чапты берген, ооң эгези-даа билдинмес, ужу-даа тывыл-бас. (С. С.) 4. Ол шагда угаап чораан болзумза, амыдыралым кандыг болурун билип каар турган-дыр мен. (К. К.) 5. Эрес даң чырын чорда, бичии када кум кылынган, отту чаштап кээрge, чер чырый берген болган. (К. К.) 6. Чедип чорумда-ла, аът ол-бо былдаарга, чуыгү чайылгаш турар. (Э. Д.)

63. Номчуцар. Тыва дылдың шинчээзи А. А. Пальмбахтың дугайында чуну номчаан, билир силер, немеп чугаалаңар.

Сээүглелде домак бүрүзүнүң тургузун тодарадыңар, нарын домактарның каш кезектен тургустунганын айтыңар, кол сес, сөглекчилерин тодарадыңар, бижик демдектерин салганын чугаалаңар. Сөөлгү ийи домакты дүжүрүп бижээш, сайгарылгазын кылыңар.

Александр Адольфович – узун думчуктуг, шилгедек, бедик сынныг, ак арынныг, шаңгыр карактыг, шериг гимнастёрказын эрги- жирей берген баг-бile куржапкан, бажы калчаннаксай берген, мур-нуңда-ла Дубровинаның кабинединге танышканыыс кижи бисти орус дылга өөредир дээш чедип келген. Башкының дыл айтыр аргазын канчаарыл aan. Чуну-даа чугаалавайн өттүнүп тургаш, билиндирип каар. Бир эвес «инек» деп турган болза, дөрт-даяктап алгаш, «му- му-му» деп бустагылаар, «мый-ыт» деп турган болза, «мя-үң, мя-үң» деп алгырар, дагаа дугайын айтыр дээн болза, «ку-ка-ре-ку, ку-ка-ре-ку» деп кускуннагылаар. Александр башкының кичээлингэ чирицей-нип-ле турар бис. Шак-даа дүрген эртер, билдингири-даа сүргей боорга, башкыныска кончуг-ла ынак болгаш чугаалап эгелээн сезүн төндүр-бейн турда-ла, билир алтар бис. Башкының орус дыл айтыр кичээли ооң тыва дылды өөренингэ онза ужур-дузалыг турган болгаш, бот- бодувуска дузавысты үр-даа болбайн билчи берген бис. (С. Тока.)

64. Аяниныг номчуцар. Бедүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Бедүүн домактарның язылырын тодарадыңар. Чогуур бижик демдектерин салбышаан, чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ушта бижээш, синтак- систиг сайгарылгазын кылыңар.

Чаза ...евиишкеннер улай-улай ...изилеп довурак-...оозун коптарлып бузундулар ында-мында ...едиледи дүшкүлеп хамык чүве хойтпакталган. Мырыңай чанында боо ...ог дээн соонда ок сыйыңайныш

эрткен. Чот ынды-бетинче шывараңдаан чүве-даа билдириббээн. Ырак эвесте айттар даваннары-даа дыдыраар кижилир-даа алгыржыр оларның маш-маш кылдыр маңнажыш турары безин дыңналыш турган.

Дааш чоо...кулаш келген соонда кижилир тывалажы берген. Таныры уннер! Төрээн чугаа! Хөрек-чүрекке хөгжүм-музыка ойнап, Улуг-Хемниң аялгазы эйт-кешти чымырадып, турупкан дайынчыны сорук к...рипкен. «Ой, оолдар!» деп алгырыпкаш, тура халыыр бодаан. Турдунар боор бе! Чүү болган? Балыглаткан, ү...үгчарны бузук.

Тыва эки турачыларның командири капитан Кечил-оол кес-түп келген. Чот аңаа чүве чугаалаар бодаан. Хөректиң догданнарынга хоржок болган. Капитан ону-даа дыңнавайын, соонда бир-ле кижиже кыйгырган: «Эмчини кыйгыр!» (*С. Сүрүң-оолдуубиле.*)

СТИЛИСТИКА БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ.

СТИЛИСТИКА .

§ 10. Нинити билиглер.

Дыл – кижилирниң аразында харылзажырының эң чугула чепсээ. Оон дузазы-бile кижилир бот-боттарын билчир, бодалдарын солчур, нинитилел амыдыралының болгаш ажыл-чорудулганың айтырыгларын шиитширлеп боттандырап.

Дыл хөй яңзы стиль аргаларлыг. Харылзажылга үезинде дылдың ол аргаларын кижи бижимел-даа, аас-даа чугаазынга ук чугааның сорулгазынга, байдалынга, бооп турар черинге, кымче угланганынга дүүштүр ажыглаар.

Чижээ, албан-херек бижиктери болур билдириишкинге азы тайылбырга мынчаар бижиирге тааржыр: *Машиналар четче келбээн ужурундан мээн үдүрткан иши дугаар бригадам хүн нормазын күцсептейн барган*. Бо-ла бодалды эш-өөрүнгө, чоок кижилиринге дараазында домактар-бile дамчыдарга эптиг: *Бөгүн машина четче келбеди. Бінчангаши бистин бригадавыс нормазын күцсептеди*.

Бижимел-даа, аас-даа чугаанын ужур-утказынга болгаш сорулгазынга дүүштүр дылда бар сестерни, быжыг сөс каттыжышишкыннарын, грамматиктиг хевирлерни, домактарны таарыштыр шишлип ажыглаар яңзызын (аянын) с т и л ь дээр. Дылдың стильдерин шинчиллээр болгаш еөренир дыл эртеминиң бир адрын стилистика дээр.

65. Адаанда берген сестерниң болгаш сөс каттыжышкыннарының кайыларын эш-еөрүңер-бile чугааңарга, кайыларын ажыл-херек бижиктеринге (бидиришикин, тайылбыр, протоколга) хереглээр силер?

Ооц чылдагааны-бile, дуцмакым, силерге дыңнадырым болза, дыңдай кааптарыңа, устүнде көрдүнгөн, кежээпей, шиитпирни хүлээн алган, сууржугаш, әргежок чугула деп санаар мен, кожаш дээн, ындыг турбуже, сарым, өмүнээзинден диледим, кежээликтей.

Устүнде берген сестер болгаш сөс каттыжышкыннары-бile оларны каяа хереглээрин барымдаалап тургаш, 5 домактан аас-бile чогаадыңа.

§ 11. Ном стили, чугаалажыр стиль.

Стилистика эртеминде ийи угланышкын бар: дыл стилистиказы болгаш чугаа стилистиказы. Чугаа стилистиказын функционалдыг стилистика деп база адаар. Дыл стилистиказы лексиканың, фразеологияның болгаш грамматиканың (морфология биле синтаксистин) стиль аргаларын тодарадып бижиир. Функционалдыг стилистика стиль аргаларын чугааның сорулгасынга дүүштүр чеп ажыглаарынга еөредир.

Дылды ажыглап турарының аайы-бile стильдерни ийи белүкке чаар: ном стили, чугаалажыр стиль.

Ном стилинге эртем ажылдары, илеткелдер, отчёттар, лекциялар, доктаалдар болгаш хоийлууларның сезү хамааржыр. Ном стили литературулуг нормаларга дүгжүп, оларга чагырткан болур.

Ном стили үш иштики белүкке чарлыр: эртем стили, албан-херек стили, публицистика стили.

Чугаалажыр стиль – амыдырал-чуртталга дугайында чугааның стили. Ындыг кончуг нарның эвес, ийи болгаш элээн капи кижиниң аразында чугаа. Аңаа яңзы-бүрү сестерни катаптаары, үзе кириишкіннер, үн доктаашкыннары, литературулуг дылдың нормаларын хажыткан таварылга удаа-дараа таваржып турар.

Тайылбырны номчааш, ном стили биле чугаалажыр стильдиң ылгалын чугаалаңа.

66. Чугааның утказынга, сорулгасынга, кымче, чүже угланганынга болгаш харылзажылганың байдалынга дүүштүр дылдың аргалары аңғылдың стильдерге хамааржыр дараазында сезүглелдерниң дыллын хайгаарал көрүңер.

I.

...Тывага бүдүрүп шыдавас аъш-чемни ёске девискәэрлерге бүдүрери-бile кады тургускан бүдүрүлгелерниң ажылынга кир-

жилгени шуудадыры, эyt комбинаттарынга эyt курлавырын тургузары дээш өске-даа хемчеглерни ap чорударын шиитпирде көрген. («Шын» солундан.)

II.

Даштыкы политика талазы-бile: Россияның бүгү ақы-дуңма улустарынга, хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң болгаш бүгү делегейниң улустарынга Тываның әжии ажык. Интернационалдыг күштүг экономика дээш туржур бис, хагдынчак болгаш башкапланчак чорукка удур бис. («Шын» солундан.)

III.

Хүн системазының бүгү-ле планеталарын иийи аңғы бөлүкке чарып болур. Бирээде, иштики планеталар – Меркурий, Венера, Чер, Марс дыка улуг эвес болгаш, оларның массазы дыгый болур. Оларны Чер хевириниң планеталары дээр. Ийиде, даштыкы планеталар – Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон. Ол планеталар канчаар-даа аажок улуг, дыгылчаа эвээш болгаш тускай составтыг, тергиин улуг атмосфералыг. (К.П. Зүйтин «Черниң болгаш планеталарның тывылыганы» деп ажылындан.)

IV.

Айдың дуне өпей ырын ырлап оргаш,
Авамның мээ чаялап берген эртинези –
Чидиг чепсээм, өөрүшкүм, муңгаралым,
Чигзиниижим, ынакшылым, изиг ханым,
Өлүп чыда байырлажыр сөөлгү сөзүм,
Өртөк билбес байлакшылым – тыва дылым.

А. Даржай.

V.

- Э-эй, Байыр, бээр келем. Канчалды?
- Чедип келди, чааскаан.
- Аай, чугаалаан болгай мен, билбес эвес сен.

Дараазында тайылбырларны номчааш, устунде сөзүглелдерниң чуге ол-бо стиль болурун боттарыцар чугаалацаар.

Бирги сөзүглел – албан-херек стилингे бижиттинген. Ында Тывага айш-чем бүдүрүлгезин экижидер талазы-бile шиитпирниң дугайында бижээн. Бижээниниң стили тода, шиитпирни билдингир көргүзери-бile албан-херек чугаазынга хереглээр элээн турумчуй берген сөс каттыжыышыннарын ажыглаан: *дөвискээрлерге бүдүрери-бile, киржилгени шуудадыры, ээт курлавырын тургузары, хемчеглерни ap чорудары, шиитпирде көрген.*

Ийиги сөзүглел – публицистика стили. Ында Тыва Республиканың даштыкы политиказының кол угланышкынын чырыткан. Ол болза Тывага келир үеде күштүг экономиканы тургузары болур. Сөзүглелде эң-не тода, көдүрлүүшкүннүг уткалыг сөстер, сөс каттыкышкыннары хереглеттинген: бүгүк акы-дуңма улустарынга, интернационалдыг күштүг экономика, делегейниң улустарынга, хагдынчак чорукка удур, Тываның эжии ажык дәэш о.ө.

Ушкү сөзүглел – эртем стили. Ында Хүн системазының планеталарының дугайында эртем ёзугаар кыска тайылбырлаан. Сөзүглелдиң тематиказынга таарышкан терминнер болгаш билиглер колдан чоруур (Хүн системазының планеталарының хуу аттары, оларны тодарадып чоруур сөстер, чүве адының хамаарылга хевири дәэш о.ө.). Синтаксис талазы-бile сөзүглел база онзагай: чаңгыс аймак кежигүннөр, түңекчи сөстер, бөдүүн домактар.

Дөртку сөзүглел чечен чогаал стилинге хамааржыр. Ол – А. Даржайның «Тыва дылым» деп шүлүү. Ында автор тыва дылынга ынаан, аңа бердингенин түңеп илергейләэн. Шүлүк бедик пафоска бижиттинген. Чогаалчы чаялап берген эртине, чепсээм, өөрцикүм, ынакшылым, ханым, байлакшылым дәэн чергелиг сөстер-бile будунуң терәэн дылынга кызыгаар чок ынакшылын болгаш хүндүткөлиң илереткен. Шүлүкте дылдың чурумалдыг аргазы – эпитетти элбээ-бile ажыглаан (*айдың, чидиг, сөөлгү*). Автор бисти терәэн дылынга ынакшылын бүзүредип турар, ону уран-чечен сөстер-бile кылган. Номчукчу шүлүктү номчааш, эстетиктиг таалал алыр.

Сөөлгү сөзүглел – ийи кижи аразында болган чугаа. Оон утказы биске долузу-бile билдинмес. Чугле чугаалажып турар ийи кижи кымның чедип келгенин, чуге чааскаан келгенин, кандыг байдалга таварышканын билир. Сөзүглелде аас чугааның демдектери болур диалог, артынчылар, аян сөстери, долу эвес домактар, инверсия (сөстерниң туружунун солушканы) бар. Аас чугаа үезинде ийи кижинин, билчи чугаалажырынга үн аяны, яңзы-буру имнәэшкіннөр, арын шимчәэшкіннөр база дузалаар. Олар, чугаажок, ийи кижи чугаалажып турар үеде болган. Диалог – нийтизи-бile чугаалажыр стильдиң үлгегери.

§ 12. Стиль талазы-бile нейтралдыг сөстер, хевирлер, домактар.

Тыва литературулут дылда стиль бүрүзүнгө ажыглаттыныш турар сөстер, хевирлер болгали домактар бар. Оларны нийти хереглеттинген азы стиль талазы-бile нейтралдыг сөстер, хевирлер, домактар дәэр.

Чижээлээргэ: хат, даг, соңга, час, кыш, ном, орук; кырган, озттуг, чаа, дүрген; чурттаар, ажылдаар, кылаштаар; бөгүн, эки, эртен, багай; бир, беш; мен, сен, бис дээш оон-даа ыцай. Домактар: 1) Даң адып келген. Хоначалар туруп эгелээн. 2) Дүүн школага тыва дыл кежээзи болган.

Нейтралдыг сёстер, хевирлер, домактар кайы-даа стильге кирип, ооң үндезини бооп чоруур. Чижээ: *Ооң дугайты сагыш човава, мен шыдаар мен.* Бо домак нийтизи-бile чугаалажыр стильге хамааржыр. Ол стильди *дугайты, шыдаар* деп сёстерни болгаш *човава* деп кылыг сезунүң дужаал хевириин ажыглааны бадыткан турар. Бынчалза-даа домакта нейтралдыг сёстер база бар: *ооң, сагыш, мен.* Оон аңгыда чүгле кандыг-бир стильге тааржыр, ескезинге таарышпас сёстер, грамматиктиг хевирлер болгаш домактар база бар. Олар ук стильдерни болгаш оларның аргаларын тодарадырының кол үндезини болур. Чижээ: *атом, катет, причастие, феодализм* деп сёстерни эртем стилингэ, *авай, кызыжак, оран-чурт* деп сёстерни чугаалажыр стильге хереглээр.

67. Номчуцар. Үзүндүлөрниң кайызы ном стилингэ, кайызы чугаалажыр стильге хамааржырыл? Оларның кол-кол демдектери чүл? Үзүндү бүрүзүнде нейтралдыг сёстерни адаңар.

I.

Тывада профессионал уран чүүлдүң хевирлери – уран чурулга, шии, танцы, хөгжүм чогаадылгазы калбаа-бile нептерээн. Чайыннан-чак, чогум-на национал байдалдыг чуруктарны болгаш шишилерни, композитор А. Чыргал-оолдуң симфониязы, «Чечен билем Белекмаа» деп (аялгазын Р. Кенденбиль, сезүн С. Сарыг-оол чогааткан) баштайгы опера ышкаш улуг чогаадылгарны, национал кино уран чүүлүнүң чогаалдарын тургусканы литератураның, уран чүүлдүң чоон оруунче профессионалдыг тыва уран чүүл ажылдакчыларының депшип үнгенин чугаалап турар. (Н. Сердобов.)

II.

– Алло-о! Шоваа сен бе? Эмер-кыстың фамилиязы кым ийик? Күжүгет? Ол чоп Күжүгет апаарды? Монгуш мен деп чүү ийик? Аа, адазының дедаан. Күжүгет Эмер-кыс. Оон ыцай. Кымовна дээр чувел? Дадаровна. Бижип аайыт, оглум. Эмер-кыс барды бе? Чок? Чая, ол-ла. Мени манап олур. (С. Сүрүн-оол.)

§ 13. Чугаалажыр стиль.

Кижилер аас чугаага хостуг аянны кирип, чугаалап турар чүүлүнгэ хамаарылгазын, сагыш-сеткилиң илередири сёстер болгаш грамматиктиг хевирлерни ажыглаар. Ол сёстер болгаш хевирлер чугаалажыр стильдин кол өзээ болур. Ооң кол демдектери: бөдүүн

чугаа сөстерин хереглээри, артынчылар, бичеледир, чассыдар кожумактарлыг чүве аттарын (*кызыжак, чассыгбай, хадыңчыгаш*), хейнүң санының -лар деп кожумааның база *суг* деп сөстүң дузазы биле кижилерни бөлүктей көргүзери (*Кара-оолдар, Арзылаң суг*), домакта сөстерниң туружун эләэн хостуг ажыглаары (*Хектиң әдериниң тааланчының көрем, дуу дытта*), аян сөтерин, адалгасларны (*Че, Айлаана, онаалгавыс кылышылы*), дорт чугаа, диалогту ажыглаары. Чижээ:

- Че, школаңарда кижи-кажы сонуургаар чүү тур мон, ал?
- Солун чүве чогул, даай.
- Эр хей-дир сен, чээн. Башкыларың сени өөренири эки кижи дидир. Ачаң сүгга сөглөп чедер мен аа.

(*Иий кижиниң чугаазындан.*)

§ 14. Эртем стили.

Эртем стилинге болуушкуннар дараалаштыр, чаңғыс угланаңышкының, тодаргай илереттинген болур. Оон бир онзагай талазы – тодаргай барымдааларга үндезилеттинери. Эртем стилинге медәэ домаа колдан чоруур болгаш эртем-техниканың терминнери, түңнекчи болгаш тодарадыкчы сөстер хөй хереглеттинер. Эртем ажылын номчуп билип алрынга тускай белеткел негеттинер. Эртем бүрүзү тускай терминнерліг болур. Чижээ: *каттының, түң, катем, гипотенуза, дөрт-булунчук* – математика терминнери; *кол сөс, сөглекчи, морфология, причастие, кылыг сөзү, стилистика* – дыл терминнери; *феодализм, век, неоколониализм, күлданыг, монополия, колония* – төөгү терминнери.

68. Номчуңар. Кандыг сөстер, терминнөр болгаш домактарны барымдаалааш, адаанда үзүндүлерни эртем стили деп санаар силер? Бадыткап чугаалаңар.

I.

Бұдумел кадыг, суук азы газ хевирлиг байдалга туруп болур. Оон кескү чижээ дош, сүг база бус болур. Ол байдалдарны агрегаттыг байдалдар дәэр.

Бұдумелдерниң бир агрегаттыг байдалындан өскезинче шилчириң практикада калбаа-бile ажыглап турар. Чижээләэрge, металлургияда шой, кан, хүлөр, латунь болгаш оон-даа өске холуксаалар алыр дәеш, металлдарны әзилдирип турар. Сүгнү изидип турғаш алган бусту электростанцияларның турбиналарынга болгаш оон-даа өске техниктиг сорулгаларга ажыглаар. (7-ги класстың «Физика» деп өөредилгө номундан.)

II.

Кылдыныңгың хөрек кырында боттанырынга чугаалап турар кижиниң (субъективин) хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүң тускай хевириң наклонение дәэр.

§ 15. Публицистика стили.

Публицистика стилин социал-политикага, культурага, нии-тилелге хамаарышкан ужур-уткалыш чугааларга болгаш парлалгага ажыглаар.

Публицистикага өндүр-бедик болгаш көдүрлүүшкүннүг аян киирер социал-политикитиг терминнер, киленнээн, шооткан, чүүлдүгүнгөн хөөннү илередир сөстер болгаш бөлүглөдөр, быжыг сөс каттыжышинары, үлөгер домактар болгаш чечен сөстер калбаа-бите хереглеттинер: *курчне, найырал, партия, демисел, мөөңнээр, масса, эра, кижи төрөлгөтен, бузулбас чөлөнгүүши, хей-аэт киирер, депишлгэе, улуг бүзүрл, ак халаттыг кижилер* дээш оон-даа ёске.

§ 16. Албан-херек стили.

Албан-херек стилингэ хоийлу-доктаалдар, чарлыктар, уставтар, дужаалдар, айтышкыннар болгаш албан-херек бижиктериниң (протокол, шынылга, албан-херек чагаалары, тайылбыр, чарлал, билдириишкін, акт дээш оон-даа ёске документилерниң) дылсы хамааржыр. Бо стильдин сөстери, сөс каттыжышинары бодалды анаа-ла соок аян-бите дамчыдар, оларда сагыш-сеткил синген утка чок болур. Чижээ: *догуннаашкын, ролюн күштелдирер, айтырыгны тургузар, дузаламчы көргүзөр, адаанда ат салган, төлээзинде, айтырыгны тургузары-бите чугаалажыр, адаанда айыткан, шишилпирни цндүрген, шугуму-бите, күш чок деп санаар, күцседири-бите, ындыг турбуже дээш оон-даа ёске.*

Сөзүглел: ...*Уруг-дарызысты кара чажындан өг-бүлэзинге, школазынга бойдусту камгалаар, хумагалаар талазы-бите өөртепнейн турарызыс чажыт чок. Бо Хоийлу ёзугаар моон сонгаар уруг-дарыг болгаш улуг улус ортузунга бойдус камгалалынга кижизидилгэ ажылын күштелдирер ужурлуг («Долгандыр турар бойдус хүрээленини камгалалының дугайында» Тыва Республиканың Хоийлүзүндөн).*

69. Чарлалды номчуцар. Ол чуге ажыл-херек стилингэ хамааржырыл? Бадыткап чугаалацаар.

ЧАРЛАЛ.

Бо чыллын февраль 27-де эртенигиниң 10 шакта Каа-Хем районнуң Суг-Бажы школазынга «Ачы-буян марафону» болур.

Ол школага өөренип чорааннарны, башкылаап ажылдааннарны марафонга киржиринчэ чаладывыс. *Школа коллективи.*

Чарлалды эш-еөрүңерге азы таныжар кижилериңерге канчаар дамчыдып болур силер, бижип алышар. Ынчан ажыл-хөрөнгө стили болур бе? Бир эвес болбас болза, чуге?

§ 17. Чечен чогаал стили.

Литературлуг дылда чечен чогаал стили тускай черни ээлел туар. Чечен чогаалга сөс кандыг-бир чуве дугайында чүгле чугаалап, дыңнадып туар эвес, а харын тодаргай овур-хевирлерниң дузазы-бile номчукчуга эстетиктиг салдарны чедирер. А.М. Горький сөстү «чечен чогаалдың эгэ элементизи» деп адаан. Овур-хевир кескү болгаш шынныг болган тудум, номчукчуга улам дээштиг, билдингир болур. Таварылга бүрүзүндө чүгле кара чаңгыс, хөрөнгө сөстү шишлип ап тургаш, чогаалчылар төрөэн бойдузун болгаш чоннун амьдыралын көргүзөр, сагышка ол-ла хөвөэр артып каар овур-хевирлерни тургузар, боттарының маадырларының сагыш-сеткилини, чугаазын тус-тус онзагай талалары-бile олчаан чуруп көргүзөр.

Чечен чогаалдың маадырлары аңғы бүрүзүнүң болгаш социал бөлүктөрниң-даа төлээлери бооп болур. Аңаа болуушкуннарны бистиң чуртувустуң кайы-даа булуңнарында база даштыкы чурттарда-даа болуп туар кылдыр көргүзөр. Ынчангаш тус-тус маадырларның чугаазының онзагай талаларынчэ, төөгүлүг болуушкуннуң болуп туар үезинчэ номчукчуңуң кичээнгейин хаара тудар дээш, литература чогаалдарынга нормажыттынган сөстерден, грамматиктиг хевирлерден болгаш конструкциялардан аңгыда, архаизмнерни, диалектизмнерни, бөдүүн чугаа сөстерин ажыглап туар. Оларны, чижээ, С. Сарыг-оолдуң «Белек», М.Мендумениң «Тайганың ээзи», Л. Чадамбаның «Ивижилер» деп чогаалдарындан көрүп болур. Ёзуулуг чечен чогаалдың маадырларының чугаазы онзагай болур. Ындиг онзагай байдалдар чогаалдың маадырының мөзү-пүньярын база көргүзөр.

Чечен чогаал стилин литература чогаалының дылы деп база чугаалап болур. Ол дылдың стильдери-бile чүүлдеш, дужаашкак бооп туар. Ынчалза-даа чогаалчы бүрүзү дылдың стильдерин чогаадыкчы ёзу-бile таарыштыр ажыглаар. Чижээлээргэ, чогаалчының көргүзөр деп туар кижизи эртем-билиг чок кижи болза, онц чугаазынга бөдүүн чугаа сөстери болгаш шын эвес грамматиктиг хевирлер киирер. А бир эвес чоннун эрткен амьдыралын чуруп көргүзөр дизе, база-ла ол үеге таарышкан сөстерни шишлип ажыглаар.

Чечен чогаал стилиниң онзагай талалары мындыгъ:

1. Номчукчуң угаан-медерелиндең аңғыда, оң сагышсеткилингэ дээр болгаш ацаа кандыг-бир хөөнүү киирер.
2. Дылдың стиль аргаларын элбээ-бile ажыглаар.
3. Дорт чугааны калбаа-бile ажыглаар (романнаар, тоожулар, чечен чугаалар, шүлүглелдер, шиilerниң киржикчилериниң чугаалары).
4. Эпитет, деңцелге, метафора, гипербола дээш дылдың өскеедаа чурумалдыг аргаларын үргүлчү хереглээр. Бо аргалар ылангыя шүлүк чогаалынга делгереңгей ажыглаттынар.

70. Номчуңар. Дараазында үзүндүлерни чүнү барымдаалааш, чечен чогаал стили деп санаар силер? Оң кол-кол демдектери, аргалары чул? Бадыткан чугаалацаар.

I.

Кышкы хүн удаар эвес, орайтай хона берген: ажыш-ужуш дээн соонда, хем унунуң удур каккан кежээки чывары думчук болгаш чаактар бажын ажыг дылы-бile чылгагылай берилтер. Орук дооразындан чыглып келген чүзүн-баазын бодалдарым тоо быдарады чиде маңнажы бергилээн.

— Шу! Изигтыныш туман дүжүр ыдып олур! — деп, шавыдарның дынын шелгеш, алгырылтарымга, шынап-ла, чалы дугадан бедип келген соонда, черниң оргу-дескизи билдирибестээн. Оң ийи танаандан уштуунуп чаштаан ак-ак спонтар дег тыныштар болгаш оң дөрт хүрээ-дагаларының оюп октаан хүүрек-хүүрек харлары шанак қыры-бile булуттап эртип турду. (С. Сарыг-оол.)

II.

Дүдускектиң аразынче
Дүндүүштелип үне берген
— Хайыракан, хүннеш черден
Кажаарып көстүп кәэр сен.

Эзир күш дег, эргий ушкаш,
Эктиңгэ кәэп хонуксаар мен.
Ыннак черим сеткил хандыр
Ынды-бетин көрүксээр мен.

C. Пюрбю.

III.

Аттыг-сураглыг, тываларының ыр, тоолунда кирген Хайыракан. Оң кылан, дээрже баганаландыр өрүмнеп үне берген сүүрлери кажаартыр көстүп тургулаан. (К. Кудажы.)

БЫЛЖЫГЛААШКЫН.

71. Номчуңар. Адаанды берген сезүглелдер кандыг стильге хамааржыр-дыр? Кол-кол аргаларын, демдектерин тайылбырлап чугаалаңар. Стиль бүрүзүнүң өзөө болур терминдерни, сестерни, белүглелдерни ушта бижинер.

И.

Төөгүнүң археологтук тұраскаалдары-біле Тыва кончуг байлак. Оларның иштинде даш, хұлар вектерге, демир вектинә эгезинге, эртеги болғаш орайғы ортаакы вектерге хамааржыр тұраскаалдар бар. Ол дәрғе – әрте-бурунгұ турлағ суурлар, хорум базырыктар, хоорайлар, рудниктер, кижи көжәэлер, хая-даштарда болғаш көжәэлерде чуруттунган яңзы-бүрү бижиктер болғаш чурумалдар-дыр. (М. Х. Маңай-оолдуң «Тываның археологтук тұраскаалдары» деп ажылындан.)

II.

- Базыр, кичәэл соонда арыгже кирәэлем, иеләэн.
- Коргар мен.
- Чараа-чечен көрген сен бе? Дүүн Олег көрген-дир, арыгга.
- Чүү Олегил ол?
- Канчап билбес кижи сен! Мәэң акым аан, чолаачылан турар.
- Демей-ле коргар мен.
- «Коргар мен», «коргар мен» деп-ле турар кандаай кижи сен, әжим? Кортук ховаган зөвсө. Арыг иштиниң агаары чүдек таптыг-дыр ийин. Кортпа даан, барабалы! Толяны база ап алыр бис.
- Че харын, баар чоор бе. Кара-оолду база зедертеп аалам. (Чапсарда чугаадан.)

72. Номчуңар. Үзүндүлдер кандыг стильдерге хамааржыр-дыр, кол-кол демдектерин айтып тайылбырлаңар.

I.

Сибирниң әзиминде чойган, пәпш, дыт үнүп турар. Дыт ыяш Җөен Сибирьде әң-не нептеренгей. Ооң чинге бүрүзү чымчак, чидиг ногаан, ол кыжын дүже бәэр. Дыт болза дек иривес, үнелиг тудуг ыяжы.

II.

Тыва черде база бир хәй
Дыт деп хүрең ыяжымга
Кандыг-ла бир сөглеттінмес
Ханы төрел сеткилим бар.

Шак ол ынаам илередип,
Чанғыс дыттан чижек сактыйн:
Чажымдан-на таныжарым
Чайлаг черде селбер дыт бар.
Каш-каш чүс чыл эргилдир хаш
Кадып-дадып қаңнаттырган,
Бүткүр боду кара-хурең,
Бүшкүк сыйныг, селбегер дыт.

C. Сарыг-оол.

73. Аянныг номчуңар. Маадырларның чугаазында чугаалажыр стильдин қандыг аргалары бар-дыр, айтыңар. Оларны чогаалчының ажыглаан сорулгазы чүл?

Кара-Кадай. Ойт, кудаларым, озалдал калдым бе? Чүү бооп тур мооңдар?

Топтуг-оол. Харын дургеденер, оон башка, озалдаар сiler.

Кара-Кадай. Ынчанмайын канчаар ийик, чүгүрүп-ле орарым бо ышкожыл, чыдып калбас дээш аан.

Топтуг-оол. Хувискаалдың ачызында араттар чалгыннанып, күштелиш, артында-ла кашпагай бооп туары бо-дур ийин...
(*O. Саган-оол.*)

74. Номчуңар. Үзүндүде диалектизмнерни, бөдүүн чугаа сөстерин, эргижки-рээн сөстерни тодаратпышыаң, чогаалчы оларны чүге ажыглаанын чугаалаңар. Сөзүглөл қандыг стильге хамааржырыл?

— Чекпелигниң бачыңнарының хейү бир-ле Өдүгенниң хорумнары дег болчук, онун аразынга теп турза-турза, бир-ле кижи аза бээр чазар боор он, хайды. Бир-ле кежээ улустар ойнаар кулуб деп бачыңга кире бээrimge, кижиниң хейү бир-ле кымысскаяк-ла, улустун чыдьының чаагий-даа хепчок, бир-ле артыш чыды-ла. Чанымга бир хамааты эр келгеш: «Че, сен кыноо көөр эр сен» дээш, алаң қылып туруп берди-и... Ол кыноо деп чүзү ийик деп айтырдым. Дириг-чурук деп чиме дидир. Кеөр мен дидим. Оон мени дөрт буттүг ширээ кырынга олуртуп кагды... Бир-ле эр дискэмгиди шанча кааккан, оккеш дээш, керүп кээrimge, шак дүү бачың хөрөэнде ак пөстө кижилер чүгүржү бергээн. Чaa, ол-ла кечээ ону кезе кайгап олура кечээлдим. (*M. Мендуме.*)

Словарь:

болчук — болган
онун — оон
теп — кылаштап

хайды — кулугур, аза дээн уткалыг
чаагий — чаагайы
оккеш — ой эжен
алаң қылып — амыраттайын

Диалектизм бүрүзүн дараазында үш бөлүктүң бирээзинге хамаарыштыр сайгарыца.

1. Литературлуг норма бооп турар сөстен кандыг-бир үннери-бile ылгалыр диалектизм.

2. Литературлуг норма бооп турар сөстен кандыг-бир кожумактары-бile ылгалыр диалектизм.

3. Литературлуг норма бооп турар сөстен шуут еске диалектизм.

Утка, тургузуунуң талазы-бile онзагай домактарны сайгарып чугаалаң.

Үстүндө диалектизмнери, бәдүүн чугаа сөстерин, архаизмнери литературулуг нормалар-бile (стиль талазы-бile нейтралдыг сөстер-бile) солувушаан, З-кү арынч кирип чугаалаң. Чугаалаан чүүлүңгерге кандыг сөстер кирбейн баар-дыр, чуге?

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар.

1. Стиль деп чул? Дыл стилистиказы биле чугаа стилистиказы тус-тузунда кандыг хүләлгө күүседип чоруур деп бодаар сiler?

2. Чугааның, кандыг стильдерин (функционалдыг стильдер) билир сiler? Дылдың кандыг элементилери стильдерин кол үндезини бооп турарын чугаалаң.

3. Чугаалажыр стильдин лексика болгаш грамматика талазы-бile онзагай чүүлдерин чугаалаңар. Чижектерден тывыңар.

4. Ном стили кандыг бөлүктөргө чарлып турарыл? Оларның бот-боттарындан ылгалып турар кол-кол демдектерин чугаалаңар.

5. Кандыг сөстер, домактар стиль талазы-бile нейтралдыг (хамаарышпас) болурул?

75. Үзүндүлерни номчуңар, утказын чугаалаңар. Олар кандыг стильге бижиттингенин тодарадыңар. Ук стильдин онзагай демдектери болур тускай сөстерни ушта бижинцер.

1. Кандыг-даа чугаага стильдер аргалары холуй ажыглаттынып болур. Бінчалза-даа чугааның сорулгазының, утказының айы-бile аңаа кандыг-бир стиль аргалары колдан кирер. (*Ш. Сат.*)

2. Амгы үеде алфавитте орус үжүктөр бүрүнү-бile болгап тыва дылдың онзагай үннерин демдегләэр үш немелде үжүк кирген. Со алфавит тыва дылдың фонетика талазы-бile онзагай чүүлдерин көргүзеринге латинчиткен алфавиттен артык таарышкан. (*Д. Монгуш.*)

76. Номчуңар. Үзүнду кандыг стильге бижиттинген-дир? Суван ашак биле Хүрәң-Чейзенциң чугаазының характеристиказын беринцер.

1. Суван ашак таакпы тип олурга чугаалаан:

— Чүгле дыңнаалап олуарга болур бе мөң, оглум? Аныяк кижи дәэрge ижәэгөн өргө эвес-ле болгай, хар суу үңгүрүнгө кире бәэрge, ам чожуп, час келген-дир дәэш мөгүдеп үне халыыр аан. Чыда өлтүр чылан эвес, чувениң уг-шиин көрүп чорутсуңза чул? Кызылдар деп

чүү ындыг кижилер тыпты берди? Кылыш иштиң деги херек, дүрген чорувут... Мен бодап көөрүмге, Лендей деп кижиде идегел-ле барышкаш, ооң изин истезинде, бир-ле улуг херекти кылыш сен.

2. – Тарааны кайнаар чажырдыңар, дора өлчүк оорлар! – деп, Хурең-Чейзен кымчызын тудуп алган, баглааптап-на көксенип базып орган. –... Мегелеве, ынчаар тазартыр алыр сәэң холун изи-дир! (К. Кудажы.)

Суваң биле Хурең-Чейзендиң чугаазында чугаалажыр стильдиң кандыг-кандыг аргаларын ажыглааныл? Дорт чугааны доора чугаа кылдыр ескертип чугаалаңар.

§ 18. Синонимика – стилистиканың кол өзөө.

Бөлүктей киирген сөстерни номчуңар.

1. Чон, улус, кижилер, хәй; хүреш, демисел; төп, найысылал.
2. Доораар, одуар, сыйар; ыядыр, човаар, эгенир, эпчоксунар; ойнаар, хөгләэр.
3. Дишим, эрес, маадыр; деңгелдиг, шыырак, семис; ажыл, иш.

Кандыг сөстерни синонимнер дәэрил, сактып чугаалаңар. Оларның чугаага ужур-утказын тайылбырылаңар.

Дылда бар-ла синонимнерни ооң синонимиказы дәэр.

§ 19. Лексиканың стиль синонимнери.

Дылдың стильтери синонимнер дузазы-бите ылгалыр. Чамдык синонимнер нейтралдыг болур, чамдыктары чугаалажыр стильтеге, чамдыктары ном стилингे болғаш ооң бөлүктөринге – эртем, публицистика, албан-херек болғаш чечен чогаал стильтеринге ажыглаттынар. Чижэ: соңга – көзенек; күцседир – кылыш – борастаар; ажылдаар – چве кылыш; оруқ – оруқ-чирик; баштыңчы – үдүртүкчү – дарга – дарга-бошка деп лексикитиг синонимнерниң иштинден күцседир, баштыңчы деп сөстерни ном стилинг; көзенек, борастаар, چве кылыш, оруқ-чирик, нам, дарга-бошка деп сөстерни чугаалажыр стильтеге хөргләэр, а кылыш, ажылдаар, оруқ, партия, үдүртүкчү, дарга деп сөстер нейтралдыг стильтеге хамааржыр.

Чугааның тус-тус байдалынга таарыштыр ажыглаар дөмөй болғаш дөмәйзимээр уткалыг сөстерни стиль синонимнери дәэр.

Бөлүк синонимнерниң иштинден чамдыктары чаңгыс стильтеге ажыглаттынып болур: хензиг, азарганчыг, ынай, дыйтым (чугаалажыр стильт). Ындыг синонимнерни долу синонимнер дәэр.

Тускай сөстерни – эртем-техника болгаш албан-херек терминнерин нийтизи-бile ном стилингэ ажыглаар: *лексика, глобус, каттыныг, протокол, акт, шынылга, диплом, доктаал дээш оон-даа ёске.*

Чугааны стильдерге ылгал турар синонимнэрден аңгыда, утка ылгаар (идеографтыг) синонимнер база бар. Олар чаңгыс-ла билигниң ылгавыр демдектерин тодаадыр. Чижээ: *чаашкын – күдүүшкүн – чайык; алгырап – күсүннаар – кышкырап* дээш оон-даа ёске. Стиль болгаш утка ылгаар синонимнэрниң аразында улуг кызыгаар чок.

Стиль, утка ылгаар, долу синонимнэрден контекстиг синонимнэрни ылгаары чутула. Мындыг синонимнер харылзаалыг чугаа үезинде тыптып келир. Олар херекчөк таварылгада сөс катап-таарын болдурабас. Чижээ: *Эрес-оол шыгаагаш, адарга, чекпе ерц шурай бергеш, ок кадалып кээп дүшкен. Оол балыглаткан араатан айыылдыг деп билир. Ынчангаш чекпеже оожум чоокшуул орган. Хеп-хенертен ол тура халааш, аргаже бурт дээн. Аң ал алдырабас. Мында контекстиг синонимнер: чекпе – араатан – ол – аң; Эрес-оол – оол. Олар чаңгыс стильге хамааржыр.*

Лексиканың синонимнери

Утка ылгаар синонимнер	Стиль ылгаар	Долу	Контекстиг
ыглаар – жөөрээр (кижиниң ангы-аңгы байдалын кергүсken); салғын – хат – шүүргөн (куштелген байдалды кергүзөр)	чүрт (нейтралдыг) – тэрээн чүрт (ном стили) – чер (чугаала-жыр стиль)	шын бижилгэ – орфография; хензиг – азар-ганчыг – ынай	Шолбан – ол – оол – өөреникчи – школачы – сургуул

77. Номчуңар. Чүгэе бирги домак нейтралдыг, ийиги домак чугалажыр, ушкү домак ном стили болурун чугаалаңар. Домактардан стиль синонимнери ушта бижип алышаар.

1. Ол-ла хүн солдар Кызылга келгеннэр. 2. Ол-ла хүн күжүр эрлер Кызылга тутсуп келгеннэр. 3. Ол-ла хүн аныяктар комитетидиниң төлээлери Кызылга чедип келгеннэр.

78. Номчуңар. Стиль синонимнери айтыңар. Олар домакка кандыг аян кирип турарын чугаалаңар.

1. Дүүш соонда дээр дүндүйтүр бүргэй берген. 2. «Чүү адам кудай боор бо? Чүзүн оскуунукан дээр силер?» – деп, Долаана чугааланган. (*К. Кудажы.*)

79. Номчуңар. Адаанды берген синонимнерни кайы стильге ажыглаарын тайылбырлап чугаалаңар. Чугааның кандыг байдалынга оларны хереглээрин барымдаалап турғаш, боттарыңар домактардан чогаадып бижицер.

Баажыланыр – мегеленир, қызар – шырбаяр, багай – санчок, дыдык – ойбак, үрелик – үрелик-сарапык, даан – үргүлчү – доктаамал, тергиин – тулган – тас, моортай – мый-ыт – дис, санал – санал-сунал – санал-онал.

80. Дараазында стиль синонимнери-бile домактардан чогаадып бижицер.

Төп – найысылал, эш-тала – өңүк, ойталаар – ынавас – чөпшээрешпес, аас-кеҗик – кежик-чол, өөредир – сургаар, бөрү – кокай, удуртукчу – дарга-бошқа, оруқ – оруқ-арық, партия – нам, ие – ава, ажынар – дарныр.

81. Дараазында сөстерге синонимнеден тывыңар.

1. Хем, делегей, аytt, үн. 2. Бодаар, хорадаар, тывар, ойнаар, аарыыр, октаар (ырадыр октаар). 3. Оожум, караңғы, коргунчуг, чүгүрүк.

Синонимнерни кандыг чугаага ажыглаарын чугаалаңар.

Үлгери: *Хем* – сүг. *Хем* дәрәгге нейтралдыг сөс. Ону кайы-даа стильге хереглеп болур. Сүг деп сөстү *хем* деп уткага чүгле чугаалажыр стильге ажылаар. Чижээ: *Сүгга барып эштиилем, Лена.*

82. Номчуңар. Быжыг сөс каттыжышыннарын тышкаш, оларның утказын болгаш стиль аянын тодарадып чугаалаңар.

I.

1. Чиктиг-ле чуве: бодунун-на уруг-дарынын каапкаш чоруй баар, кандыг кончуг доң баарлыг иелер чоруур чуве боор! 2. Мал-маган дәэнде, карак кызыл. 3. Хеймеректиң өду чарлы бер часкан. (*C. Сүрүң-оол.*)

II.

1. Кижин угаан-кут чок, дедирленин дезип ыңай боор дей берген. 2. Ыңчангаш чугаа-сооттан кортпас, хаайым кадынга-даа албас кижи боор мен. (*O. Саган-оол.*)

III.

1. Эрес дүйшке чедир бажын көдүрбээн. 2. Девин менче чүге өкпенер өндөйтисер, кылышыңар кылайтыңар. 3. Үш дүн ортузунда алгыны канчаар чүвел? 4. Ашак эргенинде күш дүнүнде тура халаан. 5. Үш күдүн оскунган кижи та чүнү көргениң ол? 6. Эрес чүгле даңгаар эртен бичии када-ла күм кынны тыртып алган. (*K. Кудажыс.*)

IV.

1. Шынында ындыг ўе дээрge бир таакпы тырттым манаары.
2. Ам кээп бистиң бажывыска хан кудары ол-дур. (*C. Сарыг-оол.*)

§ 20. Грамматиканың стиль синонимнери.

Грамматикада (морфологияда болгаш синтаксисте), лексикада ышкаш, стиль синонимнер бар.

Морфологияның стиль синонимнинг чижектер:

1. Чүве адының углаарының падежинде -че, -же деп кожумактарлыг хевири нейтралдыг, -тыва, -тиве, -дыва, -диве деп кожумактарлыг хевири чугаалажыр аянга ажыглаттына: *хоорайже* (*нейтр.*) – *хоорайдыва* (*чүг.*); кошкадыр чадада кожумактар дузазы-бile тургустунган демдек аттары нейтралдыг, синтаксистиг арга-бile тургустунары чугаалажыр аянныг: *сүүксумаар* (*нейтр.*) – *эләэн* (*шала*) *сүүк* (*чүг.*); чүвөлерни белүктеп төрелдештир көргүзөр *сүг* деп сөс, хәйнуң санының (-лар) кожумаа чугаалажыр стильдин аргазы болур: 1) *Аваа сүг ал* *Дыттыг-Хавакта көжүп келген*. 2) *Үен-оолдардан бээр чорааш келдим*.

2. Яңзы-бүрү артынчылар чугаага чугаалажыр аян киирер: 1) *Дүүн стадионга хүреш болган*. (*нейтр.*) 2) *Дүүн стадионга хүреш болду бе?* (*чүг.*) 3) *Дүүн стадионга хүреш болган де*. (*чүг.*) дээш о.ө.

Синтаксистиң стиль аргаларынга чижектер:

1) Синтаксистиң стиль аргазынга домакта сёстерниң, сөс каттыжышинын турожунун байдалы хамааржыр; 1) *Берт-Арыгда инек-караа быжа берген*. (*нейтр.*) 2) *Инек-караа быжа берген, Берт-Арыгда*. (*чүг.*) Баштайгы домакта сёстерниң турожу ейүнде, ниитизи-бile домак нейтралдыг аянныг. Ийигизинде сёстерниң турожу ескерилген болгаш, ол чугаалажыр аянныг апарган.

1) *Каяа чаъс эки чагганыл, ацаа оът-сиген чаагай цнген*. (*ном.*)
2) *Чаъс эки чагган черлерге оът-сиген чаагай цнген*. (*нейтр.*)
3) *Мен бодаарымга, ол келир*. (*нейтр.*) 4) *Ол келир ыйнаан*. (*чүг.*)

83. Эгэ хевирин берген сёстерниң дузазы-бile домактардан тургузуцар.

1. Кадарчы, оът, сиген, хем, Малдырганныг, көш, кел. 2. Уже-лээ, хөглүг, кылашта. 3. Аныяктар, клуб, арт, кал, танцы, организаста, бер. 4. Сайынмаа, сандай, ыыт, чок, олур. 5. Суур, клуб, бо. 6. Кым, -даа, чугаа, эгеле. 7. Хурал, суур, адаа, шык, бол. 8. Бис, школа, удавас, кросс, бол.

Сёстерни домактар кылдыр тургузырынга чүү кол бооп турарыл?

84. Номчуңар. Домактарны нейтралдыг аянныг кылдыр эде тургузуп бижиңер. Оларның утка-тургузуг талазы-бile бот-боттарындан ылгалын чу-гаалаңар.

1. Оларны кичәэл кылыш деп! Кончуг-ла чурукчу тып алган-дыр силер! Оляның номун мен алдым ыйнаан харын. Ол бистиң-бile чепшәрежир боор он!

2. Кым кызымак өөренирил, ол хәйну билир. Кайынын кара булут көстүп келирил, оон хат сырыннат кәэр. Кажан хар эрий бәэр болдур, ынчан тарылга эгеләэр.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар.

1. Кандыг сестерни синонимнер дәэрил? Оларның ужур-дузазы чүл?
2. Кандыг синонимнерни стиль синонимнер дәэрил? Чижектерден адаңар.
3. Утка ылга синонимнерни қажан ажыглаарыл?
4. Кандыг синонимнерни долу синонимнер дәэрил?
5. Контексттеги синонимнерге чижектерден чогаадыңар.
6. Фразеология синонимнер кандыг рольдүгүл?
7. Дылдың синонимиказы деп чүл?

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ.

§ 21. Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг.

Парлалга, литература, эртем, өөредилге черлери, радио, телевидение, театр, күрүне документилериниң дылын литературлуг дыл дәэр. Литературлуг дылга бижиир болгаш чугаалажыр. Ынчангаң ол бижимел болгаш аас чугааның деп иий хевирлиг.

Литературлуг дыл ниити чоннуң дылындан шилиттинип алдынган тускай нормаларлыг болур. Олар дылдың шын, аянныг, культурлуг болурун быжыглаар база литературлуг болгаш литературлуг эвес талаларын ылгап турар.

Бир ай доктааттынган чурум ёзугаар сестерни шын бижири, адаары, оларны утказының аайы-бile чөп шилип алышы, домактарны шын тургузары, сөс каттыжыкыннарын шын ажыглаары, бижик демдектерин шын салыры литературлуг норма болур.

Литературлуг нормалар дылдың бүгү-ле кезектеринге хамааржыр. Чижәэләэрэ:

1. Фонетика талазы-бile: *ини, ийи, ижи, ихи; пош, мөш; огаан, ногаан; чөкпек, чепек; оттулар, оккулар; айтырыг, айттырыг* деп сестерниң иштинден фонетиктиг норма кылдыр

быжыга берген яңылар ийи, пөш, ногаан, чекпек, оттулар, айтырыг.

2. Морфология талазы-бile: *барзыыс, барзыысса, барзыыссa; хемче, хемгиди; доо, дии; онуун, оон; сууруннан, суурундан; азт-бile, азт-была* – боларның иштинден *барзыыссa, хемче, оон, суурундан, азт-бile* деп хевирлери литературлуг норма бооп быжыккан.

3. Синтаксис аймаанды: *Чүңгуга ойнаарыңар бе?* Чүңгуга ойнаарыңар ол бе? Сен барзаң, эки-дир. Сен бардың изе, эки-дир. Сен барзыңза, эки-дир деп домактарның Чүңгуга ойнаарыңар ол бе? Сен барзыңза, эки-дир деп яңылары литературлуг норма кылдыр быжыккан.

4. Лексика талазы-бile: *мыйыт, шокар; бидон, сайыр; киш, чарааш-аң, чиңге, алды; мәэллик, ховаган; улун, ынаа* – оларның иштинден литературлуг нормалар *мыйыт, бидон, киш, ховаган, ынаа*.

85. «Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг» деп чүүлдүң планын тургускаш, конспектителеп алышар. План ёзугаар ооң утказын чугаалацар.

86. Домактарны номчунар. Амгы литературлуг дылдың нормаларынга дүүшпес сөстерни айтыңар. Оларны литературлуг сөстер-бile солуңар.

1. Чыргакының ол-бо талаларында кара меөрүк сыннарда мәш дәэрge хей-ле болдур ийин. Чогум хем иштиниң мештери сулагай узун-узун чиве. Бедик сыннар, меөрүктөр кырында мәштер чыпак, чолдак, чоон-чоон богай. 2. Бистиң бо кончуг те-чуңма ышкап өшкүлеривис кижи бажын доспас чиве болза, шорааннар, куржаангылар кырлап чоруп бээр. 3. Аңчы кижи аң суре бергенде, эдин курунга астып алган чоруур. Оон бакша ол эдиктерниң даажындан аң-мен-даа турбас, дуу ол хойдугун бар чыдар. 4. Чайынчаапканда, езен иштинин балгажы-даа кежээлээр, мажынаалар ынаар чеңгиир ужурдаа чок. 5. Авам айбылаарга, кожавыс өгнүң сүгезин ал алгаш, азырганчыг-ла хей ыяш чарып каан мен.

87. Үзүндүн аянның номчунар. Чогаалчының тожу диалектизиниң онзагай чүүлдерин ажыглаан ужуру чүл? Диалект тургузулуг домактарны тыпкаш, литературлуг нормага дүгжүп турар кылдыр эде тургузуп бижицер.

Ивижини көрүп каап, дарга-даа столунун артындан туруп кәэп мендилешкен:

- Хоо, Василий Москуевич, чедип келдицер бе? Ам кайда бардыңар?
- Шеңнелиг-Хемде.
- Оъду-даа эки-ле чер боор аа?
- Оът-даа чүм чер-ле-дир. Харын истиг чер болгаш-тыр чоп. Кырдыра-дыр ийин олар.

— Адыг бе? — деп, дарга арай дувуреп айтырган.

— Чок ийна. Ире артпаан ыйнаан мооцар. Энир чылын чудаан соонда, ире көзүлбестээн боор он. Бужартап, кокаай деп чүве көвүдээн оран-дыр ыңдар.

— ...Өлүрүп тур силер бе ынчаш, эмчи?

— Чок, аглаар хире чап болбаан ийна. Бис ол черге амды чаа бардывыс ыйнаан. Эрлер ам чаа-ла өлүрүп эгеледи дег болчук. (*Л. Чадамбаны-бие.*)

Диалогта долу болгаш долу эвес домактарны тывыңдар. Долу эвес домактар кажан, кандыг чугаага хереглеттинер-дир, чугаалаңдар.

88. Эш-өөрүңдерниң, төрөлдөриңдерниң чугаазын дыңрап, хайгаарал көрүңдер. Оларның чугаазында литературулуг нормаларга дүүшпес чүүлдерни шын, литературулуг янзы-бите солуп бижиндер.

§ 22. Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-бите нормалар.

Тыва литературулуг дылдың фонетика талазы-бите норма-жыдылгазы чер-чер аялгаларында болгаш улустуң кара чугаазында фонетиктиг янзыларының иштинден литературулуг нормага дүүшкен янзыларны шилип, оларны литературулуг эвес янзылардан ылган туарар. Чижээ, литературулуг дылда нормажыттынган *чүве, лама* деп сөстер-бите чергелештир чер-чер аялгаларында болгаш улустуң кара чугаазында *чүме, чиве, чиме; ама, нама, нава* деп янзылары бар.

Бир эвес сөстүң литературулуг дылда нормажыттынмаан янзызын ажыглаар болза, литературулуг норма хажыттына бээр. Ынчалза-даа чогаалчылар боттарының чогаалдарынга маадырларның чугаазының онзагай аянын көргүзөр сорулга-бите чер-черниң болгаш кара чугаа сөстерин хереглөп туар. Ол болза чогаалчының база бир чечен аргазы болур.

89. Аянынг номчуңар. Утказын чугаалаңдар. Сөзүглөлгө аттан чогаадыңдар. Сегбе ирейниң чугаазында нормажыттынмаан сөстерни литературулуг синоним-нери-бите солувушаан, ушта бижиндер. Шын бижириң орфографтыг словарьдан хынаңдар.

Сыгыр даң бажында отту хонуп келдим. Сегбе ирейни көөрүмгө, дүште-даа чок хаарыктаан чыдыр ийин он. Кижимниң эштиг алгаш чыткан тонунун эдээнден барыш шеле тырткылааш:

— Балыктаар үе келди, кырган — дидим.

— Йө, чүрээм! Чүү адамыргай амытан сен, аал. Биеэкиде чылан тутканым олчаан чүрек боп апарган болгай. Балыктаар ей келген-дир аа — дээш, ам-на оожургай берди.

Чайның орган үези чuve. Арыг агаар-даа магалыг. Дээрниң каан, аязы-даа дендии. Теректиг хемнин суу кылаң кара апарган кестүп чыдыр. Тулаа-шынаага адар даңны атсы кулак уюкталдыр чарыштырып келген пагалар ам мырыңай дам бар чыткан ышкап болду. Колхозтун ногаа кадарчызы Сегбе ирей оларны бир кезек дыңнац оргаш, чугаалады:

· – Шак бо багалар деп чивелерниң димиренчиин керицерем. Че, аал, сывырткыныш-бile шелип турунда, мырай амыр сен ыйнан.

– Силер харын кончуг болгай силер аан, кырган – деп кагдым.

Хүн бедигиже чедир сывырткыныштап келдивис. Устuu таламда ээтпекте орган Сегбе иреже алгырып-ла үндүм:

– Чежени тудуп алдыңар, кырган!..

Кижим ында эрик кырында олуруп алган күдүженецейнип-ле орган чuve. Оон бир дүп болгаш, өөрүпкүлүг харыылады:

– Ом бир кончуг-даа кадыргылар шелип алган-дыр мен, аал. А сен канчалдың?

Тал чиирбейинде шууштүр дизип каан чээрби бир кадыргымны ооң чанынга эккеп салдым. Сегбе ирениң амыраары-даа кончуг.

– Моон соңгаар үргүлчү ижилләэн балыктан сывырткыныштап туралы шицме – дээш, доора-хээрэ ханы сыгыгларлыг хүрөц арнын хээллendir хүлүмзүре-дир. (Х. Ойдан-оолдуу-бile.)

Автор нормажыттынмаан сёстерни кандыг сорулгалыг ажыглааныл? Сегбе ирениң сёстерни шын эвес ажыглап турар деп болур бе? Кажан, чугааның кандыг байдалынга, кымнаар ажыглаар болза, ол сёстерни шын эвес ажыглаан деп санаарыл?

Сөзүглелде чагырышкан нарын домактарны айтыңар.

90. Скобкалар иштинде сёстерниң литературулуг яңызыны киирбишаан, домактарны дүжүруп бижип алыңар. Салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

1. Ачам мээн хураганым көргөш, мынча диди Хураганың шору апарып-тыр оң. Бінчалза-даа (хувээ, хевээ) чүвелерниң (дыны, тыны) хээрек боор чuve-дир. Сүтту ейлеп (эмиссиктеп, эмистиктеп) турбас болзуңца хейде-ле ишти (догдаарап, дагдаарап) хеверер чадавас. 2. (Бінчаарга, анчаарга) бо аныяк-(ескенни, ексенни) (көргердаан, көрүңдер даан) кандыг хеп кетпес-тир. 3. Бо шагның ажы-төлү (ом, ном) бижик дээнде ана аттыг чuve-дир. Бо кижи бир көөрге (ом, ном) бижин көрген орап, оон бир көөрге (дошпулдуур, дошпулуур), эдер-хааржак тырткан орап. 4. (Увам, угбам) Сесенмаа «Межегей» совхозтун дуржуулгалыг саанчызы. 5. «Көк-Тей» совхоз бо чылын курунеге он иийи миллион дагаа (чуургазы, чумургазы) дужаар. 6. (Айтырыг, аайтырыг) бар болза, дүрген салгылалтыңар дээш бригадир механизаторларны эргилдир көрдү.

91. Аяның номчұнар. Чугааның адын чогаадыңар. Хей сек орнунга чогуур жүжктерни немевишаан, дүжүруп бижидер. Сөстерницә әгезинге ә, т база б, п деп үннерни шын адаарынчे кичәенгейни салынар.

Ачам сугнуң ...әңгүр кек ...олдургазы бар чuve. Кончуг-ла ...ошқун кулугур.

Бир-ле кежә ...аштыгаа олур мен. ...әңгүр кек ...олдурга дуу ол инек қажаазының чанында барды. Ооң бажы артында ыңай ажытталы берди. Аңаа кедей аарак чылбыртып чеде бергеш, ооң ооргазын орта олура кааптым.

...олдурга-даа kortkanындан алғыра қаапкаш, чизир-чазыр тепкиленип, мөөп ыңай-ла болду.

...әңгүр кек ...олдурга мөөп турда, чүгле қарак шокараңаар. Шыдашпайн, чайлыш-ла баттым. Хол ...әәрге черге хензиг четпес ...адып чыдыры мен. Ол хиремде-ле арны-...ажымны сивирилдир чаала ...үштүм.

Мени көрүп турган ачам халып келгеш, эктимден өрү тыртып чугаалай-дыр:

— «...олдургага оқтадырға, сүвүр мыйзызын, кадыг ...уюун ...озар, ...огба-чаваага оқтадырға, өл-кудуруун дегәэр» деп чuve ол ышкажды.

...әңгүр кек ...олдурга мени ынчаар кезеткен.

Караптың парлаан сөстерге чугаада домактарның утказынга дүркүп турар синонимдерден тывынар.

92. Адаанда бөлүк сөстерниң литературулуг яңызызын шишлип алгаш, домактардан аас-бile чогаадыңар. Оларның шын бижириң, адаарын сактып алыңар. Орфографтың словарьдан ажыглаңар.

Хыргыш, хырыгыш, хырыгыш; сарбакшын, сарбашкын, сарбакчын; чуурга, чумурга; ыраак, ырак; таакпы, такпы; дораан, дораа; акша, ашка; деңернаан, деңердаан, деңер даан; ийна, ыйнаан, ийнәэн, ийнен; шиңбе, шиңме, шүңме, шиве, шүве; демдек, темдек; таалың, даалың; хазар, казар; дон, тон; дегий, дегийт; болбаасырат, болбаазырат; шынавыла, шынап-ла; аксак, аскак; хок, пок, бок; нүгүл, үгүл; ыяавыла, ыяап-ла; амдызында, амдызында; чукшуу, чушкуюу; чалгаазымаар, чалгаасимәэр.

Сөстерни шын, литературулуг норма ёзуғаар адаарының чурумун орфоэпия (шын адалга) дәэр.

Сөстерни шын адаарын барымдаалаары культурлуг чугааның база бир кол негелдези болур.

93. Нарын сөстерниң ударениези колдуунда ийи дугаар кезәениң сөөлгү слогунга таваржыр болгаш чанғыс сес бооп адаттынар. Адаанда домактарны номчұнар. Нарын сөстерни тыпкаш, ударениезин шын адаңар.

Салдынмаан бижик демдектерин болгаш деғистерни четчелевишаан, дүжүруп бижидер.

I.

1. Бора Шай Моолдуг Хем Хорумнуг Ой ол кавының арат чонунуң ...рүшкүзүн чүгле частың ол чаагай хү...у көдүрген эвес, харын чоннун хостуг әргезиниң аяс хүнүнүң херелин кара..гыландыр дуглаар кара булут ышкаш ...иргелип келген дәэрбечилерни чылча шапкан Араттың революстуг шерии көдүрүп үндүрген. 2. Чая Тере Хөлче аалдаш барып көрүцөр. (С. Тока.)

II.

1. Кызыл тас, арбай, сула, чинге тараа болгаш чүзүн баазын ногаалар, чүс-чус мун-мун сноптар моожа-суслоннар комбайннарның дизе ...еккүлөп кааны саваңнар сар...ттаан, хөпәэннәэн сиғеннер шуптуу ол эртенги херелге чиргилчинне...ип, кый...ыңайнып чыдырда бо хемни-даа мында тургускан колхозту-даа «Эртинелиг» деп ча...гаар-ла адаптар сен. (С.) 2. Аный-хаактар аразында айлан қуштар ырлажы-дыр. (О. О.) 3. Белдирлешкен Каа-Хем, ...ии-Хем «моорланнар» деп уткуп турду. (Б. Х.)

Чаңгыс аймак көжигүннөрни айтыңар, оларга бижик демдээн салганыңарны аас-бile тайылбырлап чугаалаңар.

94. Номчуңар. Тываның кожууннарының аттарын шын адаңар.

Бии-Хэм, Каа-Хэм, Улуг-Хэм, Чөөн-Хемчик, Барын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хэм, Тожу, Эрзин, Өвүр, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Кызыл, Таңды.

95. Домактарны номчуңар. Болбас хевирниң болгаш -гаш, -геш деп деепричастие кожумактарлыг кылыг сестериниң ударениезин болгаш -н.м., -нг, -нг деп үннөр каттыжышкыннарын шын адаңар.

I.

1. Бичии уруг сести аарак келгеш, конфетти ап алган. (К. К.)
2. Каашпал тускай амыдыралдыг, амы...аннарлыг, дөмейләэр чүве чок бергелиг болза-даа, төнмес санныг көрүштүг. (С. Т.) 3. Өгнүң ээзи хөнекке шай күткаш, ыяш тавакка далган оваалай ургаш, кырынга саржаг салгаш, баарымда орбак ширтек кырынга тургузун кагды. (С. Т.)

II.

1. Ам-даа кино төнмәэн. 2. Кызыл хоорайны мооң мурнуунда көрбээн болгаш, ацаа дурген-не четсимзе деп бодап чордум. 3. Херел дийцинәшп, өөрүнчө далашкап, аңап өөредир дәэн ыдын безин албаан. 4. Эртөн эрте каттап чоруткан уруглар көжээликтей безин одаанга келбээн.

I кезекте домактарның синтаксистиг болгаш морфологтуг сайгарылгазын кылыцаар.

Моон деп сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыцаар.

Орбак, чидиг, дүрген, даラжыр, кежээликтей деп сөстерниң антонимнерин тып бижицер.

96. Номчуцаар. Караптыр парлаан сестерниң дәмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин тайылбыраңдар, шын номчуцаар, утказын чугаалаңдар.

1. Чылгычы Каң-оол ыт кежи сөспегер кара чагызын кеткен, чылгы бажында халдып турган. 2. Бо хире үр үе эрткенде, сээн ол хүлээндип алган ажылың чылгы дег болган чуве-дир. 3. Кылышы эртен телефон чагызын дыңнаарга, кандыг-бир аялгалыг биле дәмей-ле, коолаан туар. 4. Бөкпек-бөкпек талдар аразынче кодан даалыктап чоруй барган. 5. Кодан хой Чагытай хөлдүң эриин дургаар чаттыла берген. 6. Оглум! Чем соой бәэр, дурген кәэп дүште. 7. Дүште биле дәмей-ле, кажандан бәэр ужурапшаан башкызы ону уткүй хүлүмзүрбушаан, кел чораан.

Домактарда караптыр парлаан сестерден аңғыда, өк-биле адаар ажык үннөрлиг сестерни ушта бижээн, ол үн кайы слогта чоруур-дур, адаан шыйыцаар, шын адаңдар.

Үлегери: 1-ги домактан: *ыт, кежи, бажында*.

97. Кылыг сестерин болбас хевирге тургускаш, шын адаңдар..

Тепсөн, бодан, чүгөн, үн, номчуттун, кеттин, мун, көрүн, сагын.

Домактардан чогааткаш, бижицер.

98. Номчуцаар. Хөй сек орнуунга чогуур ужүктерни киирбишаан, дүжурүп бижицер. Чедир салдынмаан бижик демдектерин салыцаар. Узадыр база өк-биле адаар ажык үннөрлиг сестерни шын адаңдар.

ABA.

Эрээн, шиник ховага..ар бүргег, к...ңда
Ээртингидир д..рже үнүп ужукса-даа,
Өңгүр чарапш, чигир чемнинг чечектерден
Ө...ээр барбас – эглип келир тудужу дег,
Өөрүнчүг, му...аранчыг кандыг-даа хүн
Өзүп орар чалышы-биле салгакчыга
Чаңгыс дәэди – төр...н чурту, хүнү мәдү¹,
Чарлып болбас эргими бар – авазы-дыр.

C. Сарыг-оол.

¹ Мәдү – дег, ышкаш.

99. С. Сарыг-оолдуң «Белек» деп тоожузундан үзүндүнү аянныг номчунар. Шын адаар нормалары жажыттынган сөстерни литературулуг язылары-бile солуп чугаалацаар. Шын бижириин орфографтыг словарьдан көрүңдер. Оларны чогаалчы кандыг сорулгалыг ажыглааныл?

Адыгжы ачазының төмийызы сыйтыг улуг кош бижээнд чугле бичезин хынынга суп азынгаш, айттында шап каан хаакчыгажын кеткеш, какпаларын кезип чоруп-ла каан... Боданырдаа чайжок, көөргө, бир эл алдында какпазының ужу кестүп чыткан. ...Адак сөөлгү какпазынга келген: бир астың моюнундан кагарда, ол-ла черинден шимчевейн чыткан.

...Аал чанынга чоокшулап келгеп, холдарында туткуулап алган чораан ас, күзенин курунга астып алгаш, чадырынга чанып келген.

— Каяя чордуң, оглум? — деп, кырган-авазы оглунчे көрүнмейндаа сиирин катышаан, айтырган.

— Какпа, дузак кезип чордум. Ёх, чоп кончуг аар чүвел — дәеш, азынган олчазын чеже берген.

— Оо! Канчап өлүрүп алдың, оглум! Мәен оглумнуң аңчызы ындыг кончуг болгаяан!

— Какпалап алдым, авай.

— Сен чиде бәэрициге, коргуп сүргей олурдум, оглум. Какпаларың ыракта ийикпе?

— Чок, авай, мыйя мында. Тураалаар өзөндө чүве.

— Оо, хепчок ыракта дег чөләэн, оглум. Аалда улус чокта, дыка ырава шоң ба.

— Оон еске черлерде ас чок, мен дөгере какпалап қаапкан мен, авай.

— Бо-ок хейт! Ынча дивес чүве ийнээн, оглум. Таңды чимезин кижи өлүрүп төтпес болгаяан. (С. Сарыг-оол.)

Караптыр парлаан сөстерни ушта бижэеш, сөс бурузунде чазыг болу бәэр хире черниң адаан дорт шыйыг-бile демдегленцер.

Улегери: Хынынга (и орнунга и дыңналыр болза-даа, и-ны бижиир.)

Диалогтуң баштайгы З домаан доора чугааже кирип бижиңдер. Бижиң демдәэн салыры канчаар ескерли бәэр-дир, чугаалацаар. Адалгалар кандыг көжигүннер апаар-дыр? Кандыг сөстер доора чугаага кирбейн баар-дыр?

§ 23. Лексика талазы-бile нормалар.

100. Номчунар. Чагының кайы талазында сөстерни нийти хереглеп туралы? Диалектизмнөр, эргижирээн сөстер деп чүл? Оларны кажан, кандыг сорулгалыг ажыглаарыл?

ЛИТЕРАТУРЛУГ

дырбактыг
аа
кызыл-тас
ак-кызыл
революция
машина
даштыкы
хоорай
бомба

ЛИТЕРАТУРЛУГ ЭВЕС

үс, алды
уурак
ак-тараа
ягаан
хувискаал
оттуг-терге, чычаан
кадагааты
кода
частыр бөмбүк

Кайы белүктө диалектизмнери? Кайызында эргижирээн сөстерил?

Литературлуг сөстер диалектизмнеден, эргижирээн сөстерден, кара чугаа сөтеринден бүгүдеге билдингири-бile, чөр бүрүзүнгө ажыглаттынары-бile ылгалып туар.

101. Номчунар. Каартыр парлаан диалектизмнери скобка иштинде литературлуг нормага дүгжуп туар сөстер-бile катай одуруглай ушта бижип алындар.

Силерниң чурттап туар чөриндерде ук сөтерни ескээр адаарын дыңдаан силем бе? Оларның литературлуг язызы-бile домактардан аас-бile чогаадындар.

I.

1. Хокаштарны (иви молдургалары) каяа оъткаар бис, дарга?
— деп, аныяк ивики Лида сагыш човаш айтырган. 2. Құзун иви чекпелеп (мәңгүлел) чиир дәэш, оранны одуртуп, делегейни дескинип чоруп бәэр. (*Л. Чадамба.*)

II.

1. «Кожуунувус черинде чүү туруп тур, соодап (чугаалап) көрем.»
— «Бо чоокта дылдашипаан (чугаалашипаан), чуну-даа дыңнавадывыс.»
2. Пәш бажында кузук (тоорук) боду дужуп келир эвес. 3. Ачаң Кызыл Шеригниң бир командиринге чарап-аң (киш) кежи тон садыш бер дәэн, бодумнун өлтүрген хамык чарап-аңымны тон кылгаш, сәен өлтүрген дилгин қежин моюндурук кылыш бәэр деп тур мен, оглум.
(*C. Сарыг-оол.*)

102. Номчунар. Каартыр парлаан диалектизмнөр, бөдүүн чугаа сөтериниң орнунга чогуур литературлуг сөстерни кирип тургаш, бижиндер. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылышын.

1. Октябрь ай. Аңчыларның сырбыктаар уези-даа келген.
2. «Бажың иштин хокталдырыбаңар, даштыгаа барып ойнаңар» — дәэш, авам ажылдан чорупту. 3. Эрес-оолдуң хазы колхоз наадымынга болган хүрешкө шүүлгөн. 4. Хойжу кончуг семис эльтти дүлгөш, кулурун-даа өзүп эгеләэн. 5. Кожазы ам-даа удувшашан, чандындан

бүрт дээр ыш безин көзүлбээн. 6. Он шоодай ак-тараа сөөрткен сөөлгү тэрge орай келген. 7. Тываныц хемнеринде, хөлдеринде ак-балык, мезил, шокар, шуруши дээш каньдиг балык чок дээр.

Ки ирер сестер : шортан, дииңнээр, мыйыт, бокталдырар, ақызы, далган, хоолай, кызыл-тас.

103. Номчуцар. I белүкте үзүндүге аттан чогаадыцар. Чогаалчы архаизмнерни чуге ажыглааныл? Кайы уеде болуп турар болуушкуну ол көргүзүп турарыл? Амгы уеде чогаалчынын ажыглааны эргижирээн сёстерин аас, бижимел-даа чугаага чуге хереглевес бис?

I.

Бир-ле чайын Ары Торгалыгныц Улуг-Шел бажынга аныяктарныц хуралы болур дээн-дир деп чар келди. «Салуучут төп хораазындан ийи сургакчы келген-дир» дижип, аныяктар дүүрэй берген.

...Чыглыр дээн аалда аныяктар-ла хэй. Арат нам кежигүннеридаа бар. Баштай төп хораадан келген сургакчы долгандыр олурган аныяктар ортузунга ол-бо девиржиidi кылаштап тургали, илеткел кылды. Дараазында кожуун сургакчызы чугаалады.

Илеткелдерден шала-була билип алган-на сестерим мындыг:

– Кежигүн кижини кым-даа дарлаар-бастыр эрге чок. Хуралсуглаага идепкейлиг киржир.

Бүгү чыылганнарны тараткаш, кежигүнгэ кирген кижилерни арттырып ап калгаш, буруткеп бижээш, сый-сый тудуп каан кызыл шугумнуг моду саазында моолдап бижээш, адаандада дөрбелчин тацма каккан бижиктер берген.

– Түр бадылергэйлээр бижинцер бо. Эки, шынчы эдилээр си-лер. (С. Сарыг-оолдуу-бile.)

II.

Ойнаар-бажыц, дириг-чурук,
Оттүг-терге азы чычаан,
Коржаа, банк, шуудац дээш
Кончуг солун сестер турган.

C. Сарыг-оол.

Архаизмнерни оларны солаан сёстер-бile кады ушта бижип алышар.

салуучут төп хораазы	— аныяктарныц төп комитети
нам — партия	оттүг-терге — машина
моду — ыяш	чычаан — магазин
бадылергэй — билет	коржаа — магазин
ойнаар-бажыц — клуб	шуудац — почта
дириг-чурук — кинофильм	

104. Номчуңар. Домактарда каартыр парлаан эргижирилген сөстерни литературулуг нормага дүгжүп турар сөстер-бile солуп, дүжүрүп бижиңер. Чедир салдынымаан бижик демдектерин салыңар.

1. Кырган-ачамның эң-не баштай оттүг-терге көргенинин дугайында чугаазын дықа-ла сонуургаан бис. 2. С. Токаның «Араттың сезү» деп чогаалының база бир кол темазы болза арат чончың хосталгаже көдүрлүшкүнү болгаш Тывага хувискаалдың тиилләэнни болур.

Домактарның кол сес, сөглекчилерин шыйыңар.

Диалектизмнерни, архаизмнерни, кара чугаа сөстерин литературулуг норма деп санавас болгаш оларны чугааның байдалынга таарыштыр ажыглаары чугула.

105. Бөлүктей берген сөстерде архаизм апарған сөстерни солагай талазынга, а оларны солуп чоруур сөстерни он талазынга бижиңер. Архаизм сөстерни солуп чоруур сөстер-бile домактардан чогаадыңар.

Библиотека, ном саңы; аэроплан, самолёт, ужар-бажың, ужар-хеме; кода, хоорай; ямы; чырыдыышкын, кегээрел; чычаан, машина; от, оттүг-ыяш, шүдүнзе, оттүг-хааржак, серенги; бадылергей, билет; гармонь, эдер-хааржак; сургуул, өөреникчи, сурукчу; билдириишкін, өргүүдел.

Архаизмнерни солаан сөтерниң кайыларын орус дылдан үлгегерлеп алганын чугаалаңар.

§ 24. Грамматиктиг нормалар.

1. Грамматикага чуну өөренирил? Ол кандыг кезектерден тургустунганныл?
2. Дылдың грамматиказы кандыг хүләэлгө күүседип турарыл?

106. Домактарның утказы билдине бәэр кылдыр сөстерниң туруштарын шын тургузуңар.

1. Бистин чуртта оолдар, кыстар күш-ажылга ынак чоруун аныяк көргүзүп турар. 2. Чинде-тарааның сывы болгаш болу үнелиг кончук мал чеми бооп турар. 3. Чүзүн-баазын Тывада күштар, аңнар бар.

Домактарда тодарадылгаларны хамааржып чоруур сөтери-бile кады ушта бижиңер.

Оларның домак иштинге туружун солуп болур бе? Кандыг чугаага оларның туружун хостут ажыглап турарыл?

107. Номчуңар. Скобкалар иштінде кожумактарның утказын барымдаалап, шын ажыглышаан, дүжүрүп бижицер. Бижек демдектерин четчеленер.

1. Уруглар арыг (-га, -же) каттап чоруп каан. 2. Ол номну сәэң номчувааның (-ны, -га) бұзуревейн тур мен. 3. Школа (-же, -да, -га) чеде бәәримгे кежәә эгелей берген болду. 4. Сөөлгү парталарда олурар уруглар (-же, -га) башкы чугаалаан. Шимәрғевейн кичәэнгейлиг дыңнаңар.

108. Домактарны кичәэнгейлиг номчуңар. Оларда шын эвес ажыглаттынган, карартыр парлаан чугаа кезектериниң кожумактарын шын яңзылары-бile солуп чугаалаңар.

1. «Хадың» колхозка болғаш «Шивилиг» совхозка ол ажыл сөөлгү хүннerde чедир шуудавайн турар. 2. Улуг улус болғаш уруглар кедер эки шынарлыг идиктериен оон шилип ап болур. 3. Мерген шеридге ақызыннан чагаа алғаш, хәлчок өөрәен. 4. Ыргак-дагыр кадаглар-бла кижи чүнү кадап алыр боор. 5. Онуун ам инженер бисти эдертип алғаш, фабриканың үүрмектеш-сорттаар цегинге чедире берди. 6. «Бо чайын каандар эвеспө» – деп, кадарчы хәлзеп чугаалаан. 7. Бир эвес садыг барзывыссе, өңнүг карандаштардан садып әккәэр бис. 8. Өөредилге номнарын чогуур үезинде садып алышынче далажыгар.

Сөөлгү домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылышар. Шын бижил-гези берге, частырыг кылыштып болур сестерни айтып, тайылбырланар.

Үлегери: *шуудавайн*. Бо сесту шын бижиринде ии чүүл берге. Бирәэде, узадыр адаар үн чаңгыс үжүк-бile демдеглеттине берип болур. Ийиде, ү бile и деп үжүктөр аразынга артык ү деп үжүк бижиттине берип болур.

Кожумактарның болғаш еске-даа аргаларның дузазы-бile домакта сестерниң харылзаазын шын тургузары чугаа куль-туразының чугула негелделериниң бирәэзи болур.

109. Номчуңар. Каартыр парлаан сестерни чогуур черлеринге кииргеш, домактарны дүжүрүп бижицер. Домак кежигүннериниң турожун хайгаарап көруңер.

1. Ол дугайын тодаргай автор бижип көргүсken. 2. Дөрт кып-кызыл өңнүг торгу тоннарлыг уруг бисти уткуп келди. 3. Школада тергиин өөреникчилерниң бирәэзинге Эртине санадып турар. 4. Бир дугаар агаарга ужуп чоруурмнү эскерип, өөрүшкүм хайныгып, хейнүле эргий бодап чордум.

Домакка сестерниц туруштарын билип алыңдар.

1. Кол сес сөглекчиниң мурнунга турар.

2. Тодарадылта тодарадып турар сөзүнүң мурнунга турар:

Терцир чүс хойдан чүс алдан ийи хураган алган. (О. С.) Чыланының шокары даشتында. (Ул. д.)

3. Немелде хамаарышкан сезүнүң мурнунга турар: Кончуг улуг тарбаган цңгүрден цне халаан. Булут хүннүң дүглай берген.

4. Байдал хамаарышкан кежигүнүнүң мурнунга чоруур:

Аалчылар Москвадан келген.

5. Домак кежигүннери бооп чоруур быжыг сес каттыжышкыннарының турожу нийтизи-бile бөдүүн кежигүннерний-бile дөмөй: чагырткан сес чагырып турар сестүң мурнунга чоруур: Бодун тогдунары, думчун боралаары оон илден. Ынчангааш чугаасоottan кортпас, хаайым кадынга-даа албас кижи боор мен. (О. Саган-оол.)

Чагырткан сестер чагырып турар сестерниң мурнунга шуут кожа чорууру албан эвес. Олар чагырып турар сестерден ыраккадаа туруп болур: Ыракта динмирээшкін дыңналыр.

Сан ады база хөй, эвээш чергелиг наречиелер-бile илереттинген тодарадылгальг чүве ады чанрыстың санынга турар. Чижээ: 1) Марс Хүндөн ииш чүс чээрби сес миллион километ хире ырак турар. 2) Ийи ыт аразынга соөк кагба, ийи кижи аразынга сес соглеве. (Ул. д.) 3) Азаста дыка-ла хөй балык бар.

110. Номчуңдар. Сан аттары-бile кады чоруур чүве аттарының сан којумаан шын тургуузундар. Хөй сек орнунга чогуур үжуктерни киирбишаан, дүжүрүп бижицер.

1. Картофельди чырыкка чээрби-...өртөн хонуктар ...ургузунда 10 – 15 градус чылыг черге ёстурер. 2. Мензэ ...айылбырл..р ужурлуг ийи чүс бежен айттырыгларны салганинар. 3. Аныяк малчын өг-буле бо чылын ...өрүүр чүс хойга он...штыр чүс он беш хураганнарны камгалап ап, бир хойдан үш килограмм ...үкту кыргып алган. 4. Сески классчылар школага херегл...р үжен беш ширб...штерни кылган, ийи дуг...р уруглар садын болгаш бирги класстың үжен беш өөреникчилерин шефке алган.

111. Сес каттыжышкыннары-бile домактардан чогаадыңар.

Хей айтырыг, сес шортан, алдан дөрт меге, беш хоорай, уш мунд ажыг ыяш, уш миллиард ажыг кижи, чус чәэрби хураган, ийи чус дөртен чеди мунд ажыг кижи, чус үжен тос мунд кижи.

§ 25. Сөстерни ажыглаарының нормалары.

Чижектер:

Шын эвес ажыглааны:

1. Мен ада-иемге дузаламчыны көргүзүп турар мен.

2. Чемоданын черже салгаш, башкызының холун быжыг туткан.

3. Тас-Баштыгның болза амыйдал-чуртталгазы, демги ол, аар-берге турган-даа болза, ажытәлүнгө болза ынак, оларны эки аажы-чаңга болза өөредип чораан.
(Өөреникчиниң харызызындан.)

4. Шефчилир хәй ажылды ажылдааннар.

5. – Отвечастьтан шыдавас мен, башкы. Дүүн дижим аарааш, зубной врачиға чордум.

Шын ажыглааны:

1. Мен ада-иемге дузалажып турар мен.

2. Чемоданын черже салгаш, башкызының холун дыңзыг туткан.

3. Тас-Баштыгның амыйдал-чуртталгазы аар-берге турган-даа болза, ажы-төлүнгө ынак, оларны эки аажы-чаңга өөредип чораан.

4. Шефчилир хәй ажылды кылганинар.

5. – Харыылап шыдавас мен, башкы. Дүүн дижим аарааш, диши эмчизинге чордум.

Бирги домакта дузаламчыны көргүзүп деп сес каттыжышкының утказы таарышпас. Ону дузалажып деп сес-бile солуурга, домак шын алаар. Чүгө дәэрge дузаламчыны көргүзүп турар деп сес каттыжышкыны колдуунда албан-херек бижининге болгаш парлалгага делгеренгей хереглеттинер, а ажыл-амыйдал чугаазынга таарышас. Ындыг сөстерни қаңдел яризмнөр дәэр.

Ийиги домакта быжыг деп сес соон утказынга база таарышпас. Быжыг дәэрge үзүлбес дәэн уткалыг. Быжыг деп сөстүн орнунга утка талазы-бile ылап тааржыр дыңзыг деп сөстү херегләэрge, домак шын болур. Быжыг сес, быжыг найырал деп болур.

Ушкү домакта ацаа алыс ужур-утка бербейн турар болза, демги ол деп бок сөстер хәй ажыглаттынган. Ынчантан олар домактың шынарын кудуладып, чугаага чевен аян кирип турар.

Дөрткү домакта чаңгыс дазылдыг ажылды ажылдааннар деп иийи сес каталтааш, домактың аянын чевенчидип турар.

Бешки домакта тыва сёстерниң орнунга орус дылдың сёстерин хөргөлгөн. Ынчангаш домак орус-даа, тыва-даа эвс апарган. Мынчаар орус сёстерни хамаанчок ажыглаар чорук чугааны боктадыгар.

Сёстерни ажыглаарының нормалары дээрge ук сёстерни азы сөс каттыжышыннарын утказынга, чугааның аянын барымдаалап домакка шилип киирери, үлегерлеш алган сёстерни, канцеляризмнерни (чүгле хойилу-дүрүм, дужаал, айтышыныннары) чөп ажыглаары, артык бок сёстер, штампылар (дылга пат-ла эптежис калган, чаңгыс аай үлегер-майык хевирлиг сёстер, сөс каттыжышыннары), катаптаан сёстерни хөргөлевези болур.

Сёстерни шын шилип ап, чөп ажыглаары кандыг ужур-дузалыгыл? Кандыг сёстерни бок сёстер дээрил?

112. Өске улустун чугаазындан литературулуг нормага дүүшпес сёстерни хайгаарал тывыңдар.

113. Номчуңар. Эжеш домактарда караптыр парлаан сёстерни болгаш сөс каттыжышыннарын ажыглаанын кичээнгейлиг деңнечер. Сёстерниң утказын барымдаалап, шын киирген домактарны ушта бижиндер.

1. Аныяктарның бот-идепкейин улгаттырар. Аныяктарның бот-идепкейин бедидер. 2. Мээн сагыш-сеткилимге ол кино дыка-ла таарышты. Мен ол кинону дыка-ла сонуургадым. 3. Дыттың чөвүрээзин адыг союп каан болду. Дыттың чөвүрээзин адыг хоора соп каан болду. 4. Аарырын намдадыр эм бээрge, хей суксун, шай ижиртирге, хамыктан эки. Аарырынын намдадыр эм бээрge, хей суксун, шай ижиртирге чуден-даа эки. 5. Оларны дыштанылга лагеринче чорудар дугайында айтрыгны чөвүлелдежип көөр бис. Оларны дыштанылга лагеринче чорудар дугайында айтрыгны сүмележип көөр бис.

114. Номчуңар. 1) Караптыр парлаан сёстер домактарның утказынга чуге элчок болгаш таарышпазыл? Кажан, кандыг домактарга оларны шын ажыглаан деп санап болурул? Чижектерден аас-бile чогааткаш, тайылбырлап чугаалаңар. 2) Ук сёстерни домактарның утказынга ылал тааржыр сёстер-бile солувушаан, оларны эде тургузуп бижиндер.

1. Мээн сёстеримни ол шын билип алчык ирги бе деп айтрыг мени үргүлчү девидедип турган. 2. Районда кышкы мал ажаан алышынны эки чоруп тураг. 3. Орлан шүлүкту билдилиг чугаалаан. 4. Мээн бажымга янзы-бүрү бодалдар шуужуп турган. 5. Хөглүг алгылар куттулун-ла турган.

115. Синонимнер-бile домактардан аас-бile чогаадыңар. Оларның утка талазы-бile ылгалын, кандыг чугаага ажыглаттынарын чугаалаңар.

1. Чөңгээлээр, күш дөгээр, кежээлээр. 2. Девиденчиг, сүртенчиг, коргунчуг, дүвүренчиг. 3. Кыдыг-кызыгаар чок, талыгыр, оранчок, ырак, чедер аргажок. 4. Кагар, согар, эттээр, эриидээр. 5. Чайыннаныр, көрүнчүктелир, чырыыр, чылчырыкталыр. 6. Тода, билдингир, тодаргай, кескү. 7. Чаңчыгар, ёөренир, сиңнигер.

Чайыннаныр деп сөстүң фонетика-орфографтыг сайгарылгазын кылыңар.

116. Бердинген кылыг сестерин утказынга тааржыр чуве аттары-бile каттыштыргаш, домактардан чогаадып бижиндер.

Үлгери: *Дүштеки чөм белеткээр өй келген.*

Белеткээр, сыскырар, хайындырар, хаарап, соолдурап, дөгээр, быжырар (тараа, чөм, шай, оорга, эйт, чаг).

Чогаадып алган домактарыңарның кол сөс, сөглекчилерин шайыңар.

117. Сес каттыжыышкыннарын чаңгыс сес-бile солуңар.

Үлгери: *Дузга чедирер – дузалажыр.*

Дузга чедирер, тиилелгени чедип алыр, чагыг бээр, план тургузар, шиитпир үндүрер, согут бээр, орталанып көөр, дыңнадыг кылыр, химириенип чугаалаар, хураангайлап бижиир.

118. Номчуңар. Канцеляризмнерни айтыңар. Оларны чугааның байдалынга тааржыр сестер-бile (ажыл-амыдырал сестери-бile) солуп чугаалаңар.

1. Авам бile ачам мени даайым сүгже чорудар дугайында айтырыгны дугуржуп чугаалашкан. 2. Хол бөмбүүнүң чынынды командазын кожазында школаже чорудар дугайында айтырыгны школа директорунуң мурнуңга көдүрген бис. 3. Чоокта чаа Солун-оолдун адресинге чагаа келген. 4. Колхоз баштаар чери нийтиниң өнчү-хөрөнгизин камгалаар талазы-бile чогуур хемчег ап турарын бадыткан болур мен, авай.

Ук канцеляризмнерни кажан, каяя ажыглап болурул?

119. Номчуңар. Домактарның утказын экижитпишаан, катаалтаашкыннар чок кылдыр эде тургузуп бижиндер.

I.

1. Тываның даглары казар байлак-бile байлак. Мында янзы-буру казар байлактың хэй-хэй тывыш черлери тыптып турар. 2. Чоокта чаа бистиң суурувуска артистер концерт көргүзүп чораан. Артистерниң шуптузу аныяк артистер. Артистер чонга уран талантыйзын бараалгаткан. 3. Эжишикелер шунту чаңгыс класста ёөренип турар. Оларның чуруму эки. Олар кезээде арыг-шевер. Олар хостуг үезинде ада-иезинге дузалажып, хэй-нийтиниң ажылынга киржип турар. Олардан үлгегер алышар, уруглар. 4. Мээн чаңгыс-

классчыларымның чамдыктары чуну канчаарын ам шиитпирлең алған. Чамдыктары уламчылаш өөренир, чамдыктары ажылдаш эгеләэр. 5. Элиktи ол көрүп каапкаш, шимәэн чок көрүп олурган. 6. «Одагга баргаш, шайлап алышылы» – дәеш, ачам одаже базыпты. 7. Бичиүтесчигешке бир бичиүтесчигешке бир бичиүтесчигешке ишти кат уруп берген бис.

II.

1. Амғы үеде Африканың хөй-хей чурттары колониалдыг дарлалдан адырлып хосталған болғаш хамаарышпас чорукту чедиң алған. 2. Ол чугаазынга диалектизмнерни болгаш чер-черниң сөстерин ажыглап турар.

120. Номчуңар. Кандыг-бир сөстүң үтказын катарап турар артык сөстерни тывыңар. Оларны ап каапкаш, домактарны дүжүрүп бижиңер.

Ү л е г е р и: *Кажан кино эгелей бәэрge, зал шыпшың барды.*

Бо домакта артык сөс *кажан*. Ынчанғаш домак, ол сөс чокта, аянныг анаар: *Кино эгелей бәэрge, зал шыпшың барды.*

1. Кажан әртенгі гимнастиканы үргүлчү кылышыра, баш мәэзинин, иштики органнарның база хол, буттүңдүк ажылы экижийр. 2. Адазы-билие аңдаарын иштінде бодап, сактып чытқаш, удуң каап-тыр. 3. Кажан Хұнаштаар-оол Ооржак сыйырты бәэрge, ынчан шак ол ейде аал ишти пыпшың барды.

121. Номчуңар. Артықка ажыглаан чаңгыс дазылдыг сөстерни айтыңар. Үтказын экижидип, катарапташын чок кылдыры эде тургусааш, домактарны бижиңер.

1. Чугааның эгезинден турға эгеләерин чөпшәэрәндер. 2. Ондар-оол шеригге шериг албаны әрттиргеш, чоокта чаа чанып келген. 3. «Аныяк гвардия» дәп организация Краснодон хоорайга организасттынған. 4. Демир-орук чоогу кончуг чоокшулап орган. 5. Чайғы дыштанылгада Чагытай хөлдүн кылдыында «Байлак» дәп лагерьге дыптанып турған мен. Дыштанылғавыс доостурға, Кызылдың автобустары бисти Кызылга чедирип каан.

Катараптаашынынары эдеринин аргалары: 1. Чаңгыс дазылдыг сөстерниң кайы-бирәзин синоним-билие солуур азы ап кааптар; 2. Домакты эде тургузар.

122. Номчуңар. Домактарга кандыг-даа чаа утка киирбейн турар сөстерни тыпкаш, олар чуге артык бооп турарын чугаалаңар.

1. Оол номга сундугуушикунун сактып, бодап келирге, каттырынчыг-даа, муңгаранчыг-даа турған. 2. Ылавылап топтал көөр дәеш клубче чоокшулай бердивис.

Чамдык сөстер азы сөс каттыжышынынары домакка тускай ужур-уткалыг каталтаан туруп болур. Ынчан оларны домактарны

күштелдирер дээш ийикпе азы тускай аян киирер сорулгалыг катаптаар. Чечен чогаалга катаптаашкыннарны кииргени чогаалчыныц дылыныц база бир уран аргазы бооп турар. Чижээ: 1) *Күс. Орай күс.* 2) *Күс-кас дивес хап-ла чыдар, дүн-хүн дивес хап-ла чыдар.* (К. К.)

Баштайгы ийи at домаанды күс деп сөстү катаптааны орай күс дүшикен деп бодалды күштелдирип турар. Сөөлгү домаакта катаптаашкынныц дузазы-бите чогаалчы үргүлчү болуп турар болуушкунну улам тодараткан.

123. Номчунар. Домактарда катаптаашкыннарны тыпкаш, чогаалчыныц оларны кииргениниң ужурун чугаалацар. Бижик демдектерин четчелеп, катаптаашкыннарныц адаан шыйбышаан, домактарны дүжүрүп бижиндер.

1. Идик-хеви чок дээр эвес ижер-чиiri чок дээр эвес мунаар айды чок дээр эвес... (В. К.) 2. Мээн дылым мээн чепсээм. (С. Там.) 3. Алдын хүнүм чырык хүнүм! Авыралың ачы-дузац авамдан-даа, ачамдан-даа артык сен деп үнелээр мен. (С.) 4. Долаана Агылыгны өрү, куду хөй катап чораан... Көжүп-даа чораан хой сүрүп-даа чораан чааскаан-даа чораан. 5. Аалывыстың күзээр черинден тараа шөлдүг хову-даа моя бо эзимнерлиг тайга-даа моя бо! (К. Кудажы.) 6. Күштүг динэмит аразындан күштүг ыры төрүттүнген. (Б. Х.)

Катаптаашкыннар домаактың кандыг көжигүннери бооп турарын чугаалацаар. Оларныц адаан чогуур шыйыглары-бите демдегленер.

§ 26. Орфография болгаш пунктуация талазы-бите нормалар.

124. Номчунар. Хей сек орнунга чогуур үжүктерни немевишаан, домактарны дүжүрүп бижиндер. Караптыр парлаан сестерниц орфографтыг сайгарылгазын кылгаш, оларны шын бижиригиниң дүрүмнериң сактып чугаалацаар.

Бижимел чугаага ...омакта ...ус-...ус сестерни, хевирлерни пын биж...риниң ...үрүмүн орфография дээр.

Тыва орфографияның негелдэзи мындыг. Бижикти а...ыглап турар кижи бодунуң ад...рының ылгал...ыг чүүлдеринден болгаш хууда ...одалындан хам...рылга чо...а сестерни ...үрүмчүткенин ёзулаар хажыдыг чок биж...р ужурулуг. Чүгле ындыг негелдени сагып тургаш, биж...н чүүлдүң утказын номчук...уга ...олузу-бите ...амчыдып болур. Орфографтыг дүрүмнери маргыл....лыг азы ийи ...изи биж...р ховар ...аварылгаларны шуптузун хаара туттайн турары билдингир. Бинчангаш чам...ык сестерни шын биж...ринге бергедей берген ...аварылгаларда чаа орфографтыг словар...ны ажыгл...ры чугула.

Бижимел чугаага бижик ...емдектериниң ужуру-дузазы база-ла улут. Орус улустуң улуг чогаалчызы А. П. Чехов: «Бижик ...емдектери номчулга уезинде ноталар бооп чор...р» — деп чугаалаан.

Бижик ...емдектери чокка бижимел чугаада сөзүглелдерниң, домактарның болгаш сестерниң ...одаргай утказын шинг...дип билип алры берге.

Бижимел чугаага сөстерни, оларның хевирлерин шын бижири, бижик демдектерин шын салыры чугаа культуразының кол негелделериниң бирээзи бооп туар.

125. Сөзүгледи номчааш, ооң орфографтыг болгаш пунктuaстыг сайгылгазын кылыңар. Ооң соонда башкы адап бээрge, бижидер.

Дыл болза кижилерниң аразында харылзажырының эң-не чугулачпсээ. Ол чокка кижилер амыдырап, бүдүрүлгө болгаш культура сайдырап шыдавас. Бодунуң төрээн дылын хүндүлээр, ооң ужур-дузазын унелээр, ону культурлуг, арыг эдилээр чорук кижи бүрүзүнүн, ылаңгыя аныяк-өскенниң хүлээлгези болур.

Төрээн дылының байлаан, ооң бүгү аргаларын билбес болза, чугааның культурлуг болурун чедип алры берге. (М. Биче-оолдуу биле.)

126. Караптыр парлаан кылыг сөстериниң хевирлерин тодарадыңар, тургузуун сайгарыңар, шын бижилгезин тайылбырлап чугаалаңар.

1. Утбам биске аалдан келгеле, неделя хире болду. 2. Күштүг хат хадаала, ур болбаан. 3. Аал чанындан кускун эдин эртти. 4. Бөгүн сыгытчылар мөөрөйи эртер. 5. Аңчы кижи аалче чанарда, одаанга одун, шайын-дузун арттырып каан. 6. Өлден артар, ерттен артпас. (Үл. д.)

Негелделерни номчуңар. Чүгө оларны сагыры чугулал, чугаалаңар.

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫНЫҢ КОЛ-КОЛ НЕГЕЛДЕЛЕРИ.

1. Бодалды кыска, шын, чиге кылдыр илерединер.
2. Чер-чер аялгаларынга хамаарышкан сестер литературулуг дылдан лексика, фонетика, грамматика талазы-бile ылгалдыг болза, литературулуг чугаага хереглеңер. Оларны анаа чугаага тускай сорулгалыг ажыглап болур.
3. Сөстерни утказынга дүүштүр ажыгланаң.
4. Грамматика талазы-бile шын чугаалаарын, бижиирин сагыңар. Ол болза чугааның утказын билип алрынга дыңнакчы азы номчукчу кижээ дузалаар.
5. Домакка кандыг-даа утка киирбейн чоруур сөстерни артыкка ажыгланаң.
6. Домакка чаңгыс сөстү катарапавазын оралдажыңар.
7. Херекчок черге үлөгерлевээн сөстер ажыгланаң.

Каталтаашкын.

1. Литературлуг дыл деп чүл? Оон хевирлериниң дугайында чугаалаңар.
2. Литературлуг нормаларның ужур-дузасы кандыгыл?
3. Тыва литературлуг дылдың нормаларының дугайында өөрөнген чүүлдерициерниң қыска конспектизин қылташ, класска номчунар.
4. Чугаа культуразының кандыг-кандыг негелдөлөрөн билир силер база оларны аас болгаш бижимел чугаага барымдаалаары чүге чугулал, чижектер-бите бадыткап тургаш, тайылбырлап чугаалаңар.

127. Номчунар. Каартыр парлаан сөстерни чүге ажыглааныл? Оларның кайылары ажыглалдан үнгенин база кайылары чаа сөстер-бите солуттунганын чугаалаңар.

Хей сектор орнунга чогуур үжүктөрни немеп, бижик демдектөрөн четчелевишаан, домактарны бижицөр.

1. Чугааланып олур...ан кадайны ылав...ап көр...ум. 2. Көк торгу додарлыг хураган кежи тоннуг кара чоон көжегезин бээжин-¹ кара -бите катай өрэш курлаан куду бадырыпкан. 3. Өтгө кир...еш, авам биле угбам олурга...арның амыр-мендизин ай...ырып Амырхын тур бе ыңар деп ёзулады. 4. Өтнүң чиге дөрүн...е шала силиг кеттинип алган көк додарлыг тоннуг төвек көжегелиг аныяк кижи олурган. 5. Биске тыва бижик...и чогаат...ып бээринге эртемниг дузаны көр...узерин ССРЭ-ниң Коммунистының Төп Хораазын...ан диледивис деп ТАРН Төп Хораазы дилег бижик...и киирген. (С. Тока.)

2-ги, 4-кү, 5-ки домактарда демдек аттарын чүге хей ажыглааныл?

128. Номчунар. Домактарның утказы чүге чевенил, чугаалаңар. Частырыгларны тыпкаш, домактарны эде тургузуп, утказын экижидицөр.

1. Арыг агаарга агаарлаашкын кадыкшылды быйжыгланаар.
2. Диңчилер диңгеп чоруткаш, дөрт чүс ажыг дииң өлтурген.
3. Шынаалар ногаарарып, чечектөр янзы-буру өңнер-бите чечектеллип эгеләэр. 4. Экскурсияга уран чүүлдүң тураскаалдары-бите таныжар болгаш ол тураскаалдар кайы үеге хамааржып турарын база көөр. 5. Кырган-авам сүгга кәэримге, кырган-авам шай изиде каапты. Изигде изиг шай ижерге, изиин канчаар ону! 6. Мен хостуг шактарымда ном номчуп турдум. Мен хемге эштип, кинолап база турдум. 7. Ол чаптанчыг дииңчигеш бисти көрүп кааш, ур-ле көрүп турган. Бис база-ла олче ур көрүп турган бис. Оон ам бичии чаптанчыг дииңчигеш бистен корткаш, бодунуң бичии «бажыңынче» кире халыды. 8. Оларның ег-булези шуптузу авазы, ачазы-бите каттышкап алды кижи турган.

¹ Бээжин- кара – чингэ торгу удазын.

ДЫЛ ДУГАЙИНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР.

§ 27. Ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-дузазы.

Бир дугаар класстан эгелеп төрээн дылыцар өөренип келген сiler. Бинчангаш дараазында айтырыгларга харыллаңаң:

1. Дыл деп чүл? Ону чуғе хереглеп туарыл?
2. Төрээн дылыңдардан аңгыда, кандыг дылдар билир сiler?
3. Дылдың кандыг эртемге өөренип туарыл?
4. Дыл дугайинда эртемниң кандыг бөлүктөриң билир сiler?

Дыл – кижи төрелгетенниң ниитилелиниң бүгү-ле хөгжүлдезиниң төөгүзүнде эң чугула черни эгелеп келген болгаш эгелеп туар ниитилел болуушкуну. Ниитилелдин хөгжүлдезинге, ооң бурунгаар депшилгезинге дылдың ужур-дузазы дыка улуг.

Дылдың дузазы-бile кижилер бот-боттарының бодалын билчир, солчур, чугаалажыр. Кижилер тус-тузунда, чаңгыс-чаңгызы-бile ниитилелден дашкаар, хоорук амыдырап шыдавас. Ийи-чаңгыс кижилер амыдыралдың эргежок чугула материалдыг чүүлдерин бүдүрүп, бойдус-бile демисежип, эртем, техника, культура хөгжүдүп албас. Кым-даа кижи өске кижилер-бile харылзажылга, кады ажылдажылга чокка амыдырап, ажыл-иш кылып шыдавас. Кижилер чүгле дылдың дузазы-бile аразында харылзажып, үзел-бодалдарын, сагыш-сеткилин бот-боттарынга дамчыдып бээр.

Дыл кижилерниң угаан-бодалы-бile тудуш харылзаалыг. Кижиниң бодалы чүгле дылдың дузазы-бile илереттинер. Бисти долгандыр туар бойдуста, делегейде, өртөмчейде бүгү-ле бар чүүлдерниң угаан-медерелге, сагыш-сеткилге тода илереттинип, билдинип туарын бодал дээр. Бодалдар чүгле дылга: сестерге, сес каттыжышкыннарынга, домактарга илереттинер. К. Маркстың чугаалаанын ёзугаар алырга, «*дыл база-ла медерел ышкаш, эрте-бурунгу шагдан бээр туруп келген*».

Дыл баштайгы амыдыралдың эгезинден тура-ла кижилерниң амыдыралының, күш-ажылының үезинде бот-боттары-бile аразында харылзажырының эргежок херек апарганындан тывылган.

Дылдың хөгжүлдези кижиниң бүгү-ле ажылының чедиши-киннерин бадыткан, быжыглап, оларны бир салгалдан өске салгалчэ дамчыдар арганы берген. Ооң түңнелиндө күш-ажылдың чепсек-херекселдери болгаш кижиге эргежок херек чүүлдерни тыварының аргалары оон ыңай сайзырап, материалдыг чаагай чоруктуң деннели бедип, эртем, культура, техника улам хөгжүп туар.

Моон ал көөрге, дыл болза ниитилелдин хөгжүүрүнгө тергиин улуг ужур-дузалыг-дыр.

129. Устунде параграфтың планын тургускаш, бижип алыңар. План ёзугаар параграфтың утказын чугаалаңар. Сөзүглөл кандыг стильге бижиттинген-дир, бадыткан чугаалаңар.

§ 28. Дыл эртеми база ооң кол адырлары.

Дыл деп чүл, ооң медерел, бодал-бile холбаазын, дылдың тургустунган кезектерин, оларның аразында харылзааларын, илередир уткаларын, дылдарның аразында нийти харылзааларын шинчилләэр эртемни нийти дыл эртеми дәэр.

Кандыг-бир дылды өөренир дыл эртемин тускай дыл эртеми дәэр. Чижээ: *орус дыл эртеми, тыва дыл эртеми*.

Дыл эртеми мындыг адырларлыг:

1. Фонетика – дылдың үн системазының дугайында эртем.
2. Орфоэпия – шын адалга дүрүмнери болгаш оларны шинчилләэр эртем.
3. Лексикология – дылдың словарь составының дугайында эртем. Ооң лексикография деп көзәэнгө яңзы-буру словарьлар тургузарының теоретиктиг болгаш практиктиг айтырыгларын өөренир.
4. Грамматика 2 кезектен тургустунган: морфология болгаш синтаксис. Морфологияга дылда сестерниң тургустунарын, чогаадылгазын болгаш чугаа кезектериниң дугайында өөренир. А синтаксиске сөс каттыжылсыннарының база домактарның тургузуунуң дугайында өөренир.
5. Орфография – шын бижилгениң дүрүмнериин болгаш пунктуация – бижик демдектериниң дүрүмнериин өөренир болгаш шинчилләэр дыл эртеминиң адырлары.
6. Дылдың төөгүзү – дылдың туруп туар үезинде ооң бүгү-ле ярустарында (деннелдеринде) болуп туар өскерлишилкиннерни хайгаарал, оларны тодарадып өөредир эртем.
7. Стилистика – чугааның байдалынга таарыштыр дылдың синонимерин (фонетиктиг, грамматиктиг, лексиктиг элементилерин) чөп ажыглаарын өөренир эртем.

Чүүлду кичәэнгейлиг номчааш, утказын чугаалаңар.

Школага өөренир бөлүк бүрүзүн кайы класска өөренип эрткен силер, сактып чугаалаңар.

§ 29. Дылдарның хей язылары.

Төрел дылдар дугайында билиг.

Тыва дылдың төрел дылдары.

1. Делегейде дылдарның тодаргай санын айтыры берге, чүте дәэрge дыл болгаш ооң диалектилерин аңгылаар айтырыг дугайында дорт харыбы бәэринге мөондак болуп туар. Чижәэләэрge, бир талазында, тофа дыл тыва дылдың диалектизи деп бодал бар; еске талазында тофа дыл бир тускайлаң дыл дәэри түрк дыл эртеминде нептеренгей. Шак ынчаар диалект болгаш дылдың ылгалын тодарадыры берге болғанындан (әң ыланғыя дылдың эки шинчилеттімәннінде) делегейде дылдарның дорт санын айтпайын, 2500-тен 6000 чедир деп санаң туарлар.

2. Кижи төрелгетенниң эрткен төөгүзүнде язы-буру тургузулуг жаңы-хей дылдар турганын төөгү болгаш дыл эртемнери херечилеп туар. Диқа хей дылдар читкилей берген, оларның чүгле бижиң киаан тураскаалдары арткан. Ындыг, амғы үеде чер кырында чурттан туар чанғыс-даа чон чугаалавайн туар, дылдарны өлтүр дылдар дәэр. Чижәэләэрge, өлтүр дылта латин дыл хамааржыр. Ол чұс-чұс чылдарның дургузунда дириг турган. Эрте-бурунгы шагда ол дылга римляннар болгаш Рим империязының еске-даа улустары чугаалажып чораан.

Ук дылда чугаалажып туары улустуң санын алгаш көөр болза, каш чұс кижи чугаалап туар дылдар (кет, нганасан, именец), миллион, миллиард ажыг кижи чугаалажып туар дылдар бар (қыдат, хинди, урду). Оон аңгыда ук дылдың нептерәнни девискәэрлерден үнүп, еске чурттарда, делегейде нептеренгей апарған дылдарның санынга англи, немец, испан, француз, португал, орус дәэн ышкап дылдар хамааржыр. Оларны чоннар аразының харылзажыр дылдары деп адаа.

3. Делегейде дылдарны тывылган угун барымдаалап эләэн каш төрел белүктөргө чарып туар. Чижәэ: славян дылдар, финн-угор дылдар база роман-герман дылдарның өг-бүлелери. Төрел дылдарда кол-кол чүвелерни, билиглерни илередир сестерниц дазылдары болгаш грамматиктиг хевирлери дәмей болур. Ындыг дылдар эгे баштай чанғыс дылдан тывылган бооп туар.

Тыва дыл түрк дылдарның аймаанга хамааржыр. Олар огуз дылдар база кыпчык дылдар деп ииңи улуг белүктөрлиг. Тыва дыл огуз дылдарның аймаанга кирип туар. Түрк дылдар шупту 30 ажыг.

Түрк дылдарның төрелдешкәэн сөстерниң дазылдарын болгаш грамматиктеги хевирлерин база домактарны, оларның тургузуун деңгеп тургаш, көрүп болур.

Чижектерден көрээлициер:

1. Сөстер:

тыва	ч.а.	ч.а.	ч.а.	ч.а.	ч.а.	д.а.	д.а.	д.а.	с.а.	а.о.
хакас	чыл	чер	даг	даш	аас	ажыг	чоон	соок	он	мен
алтай	чыл	чир	таг	тас	аас	ачыг	чоон	соох	он	мин
шор	чыл	чир	дьер	туу	таш	оос	ачу	дъоон	соок	он
					аас	ачыг	чоон	соок	он	мен

2. Падежтер:

тыва	башкир	татар	узбек	казах
А.п.	кижи	кеше	киси	кеше
Х.п.	кижиниң	кешенец	кишининг	кешенец
Б.п.	кижиге	кешегэ	кишиге	кешегэ
О.п.	кижини	кешене	кишини	кешене
Т.п.	кижиде	кешедә	кишида	кешедә
Ү.п.	кижиден	кешедән	кишидан	кешедән

3. Домактар:

хакас дылдан
Ол Алма-Атага үгренерге
парган.

алтай дылдан
Тайгага баштай кар түшкен. Койлорды өзөн ичине түжурер өй дједип келген.

түрк дылдан
Кырларда чичеклер ачар,
далда күшлар өтерди.

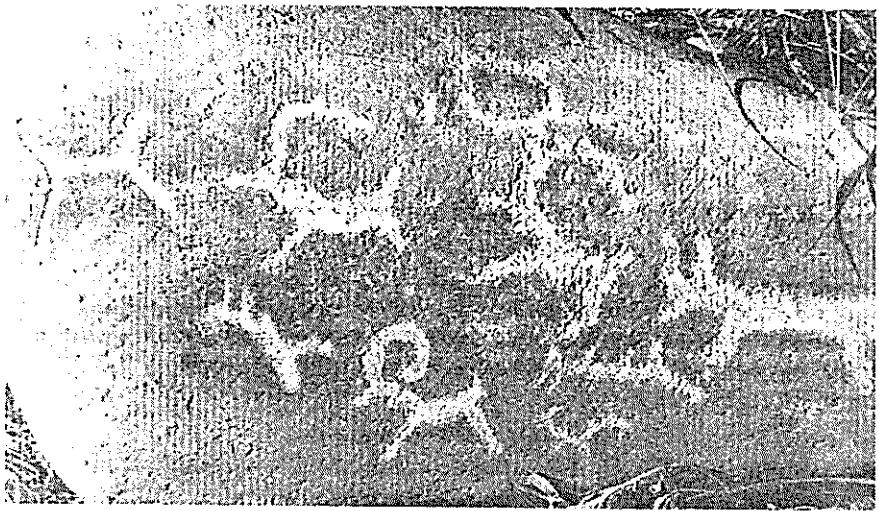
О чулгазы:
Ол Алма-Атага өөренир
дәэш барган.

Тайгага баштай хар дүшкен. Хойларны өзөн иштинче
бадырар өй чедип келген.

Шөлдерде чечектер үнер,
будуктарда күштар эдер.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар:

- Делегейде чөже хире дыл барыл?
- Өлүг болгаш дириг дылдар деп кандыг дылдарыл? Чижектер.
- Эң-не нептеренгей дылдарны адаңац.
- Кандыг дылдарны төрөл дылдар дәэрил? Тыва дылдың төрөл дылдарын адаңац.
- Деңгелге материалы кылдыр берген 1-ги таблицаны кичээнгейлиг көрүңер. Түрк дылдарда чаңгыс-ла сестүң фонетика талазы-били дөмөй болгаш ылгалдыг чүүлдерин чугаалаңац.

Петроглифтиң үлгегери.

§ 30. Бижикиң тывылганы.

Тываның девискээринге эрте-бурунгу үелерде демдек бижикитер турганын шинчилдер көргүзүп турады. Бижикиң хөгжүлдезинин баштайгы чадазы болса хаяларда кижилерниң болгаш дириг амытаннарының хөделишишкиннерин дүрзүлөп көргүскен чурумалдар болур. Оларны эртемде петроглифтер дээр. Тывада ындыг дүрзүччурумалдар хэй. Чижээлэргэ, Барыны-Хемчикте болгаш Улуг-Хемде петроглифтеги хаяларны «Бижикиг-Хая» дээр.

Петроглифтерниң соонда иероглифтеги бижикиң тывылган. Ол бижиките демдек бүрүзү будүн билигни (сөстү) илередир. Ук бижикитин чижээнгэ кыдат иероглифтер хамааржыр.

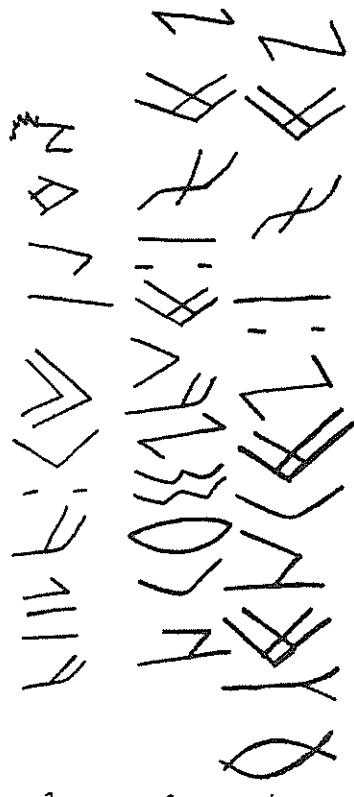
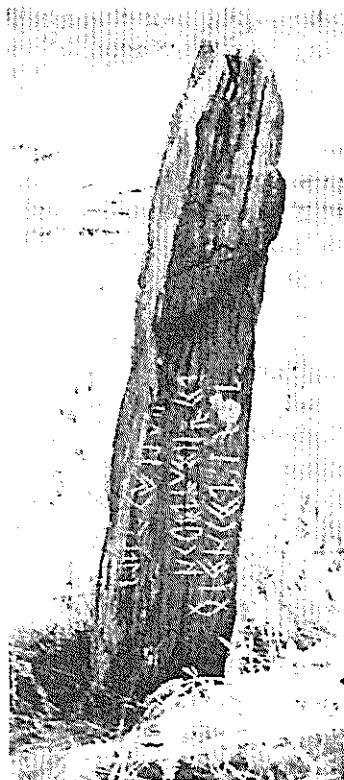
Үнүнгү бижикиң Тывага эртеги түрк үеде, V–VII вekterde, тывылган. Ол болса даш көжээлерде оюп бижикиң сөстер болгаш домактар болур. Эртеги түрк бижикиң тураскаалдарының – даш көжээлерниң – дыка хэйү Тываның девискээринден тывылган (186-гы арында чурукту көр.).

Эртеги түрк бижикиң тываларның өгбелери ажыглап турганын эртемденнер бадыткан турады. Төп Азияга моол дарлалдыг түнчелинде эртеги түрк бижикиң чоорту уттундурган.

Революция мурнунда Тывага ажыл-херек бижикиң кылдыг эрги моол бижикиң ажыглап турган, а хүрээ-шажын черлери мөргүл, чүдүлгени төвүт дыл кырынга чорудуп турган.

1. Тываның девискээринге кандыг бижикитер турган-дыр, чугаалацаар.

2. Бижикиг-Хаялар, даш көжээлер көргөн силем бе? Силемниң чериңерде ындыг тураскаалдар бар бе?

Чаа-Хөлде Сүглүг-Адыр аксында турар әртеги түрк бижиктиг көжээ.

Транскрипциязы:

- 1) Элим каныма сизиме.
- 2) Күйда күнчум сизиме.
- 3) Кеспик Отачы бер.

Очулгазы:

- 1) Күрцнем, хааным силерге.
- 2) Өргөздө кижим (кадыным) силерге.
- 3) Кеспик Одучу (эмчи) мен.

§ 31. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдези.

Тыва улустың национал литературлуг дылды совет үеде тургустунуп келген болгаш кыска үе дургузунда шашын темпилер-бile хөгжүп, национал культураны сайзырадырының күчүлүг чепсээ апарган. Ооң ниитилел функциялары калбарганы-бile чергелештир литературлуг дылдың лексиказы улут ескерлиишкиннерге таварышкан болгаш ооң фонетиказында, грамматиказында чаа шынарлар тыптып келген.

Фонетиканың хөгжүлдези. Тыва дылда фонетика талазы-бile янзыларлыг чораан сөстериниң үн составы турумчуп, чаңгыс аай

апарган. Чижээ: *демдек – темдек, демисел – темисел, девидээр – тевидээр, хүлбүс – күлбүс, пөс – бөс, кадаг – хадаг, таакпы – такпы* деп янзыларның иштинден *демдек, демисел, девидээр, хүлбүс, пөс, кадаг, таакпы* деп хевирлерни литературлуг норма кылдыр хүлээн алган.

Чингине тыва сестерниң эгезинге ажык эвес үннер кожа турбас. А улегерлеттинген орус болгаш интернационал сестерге ажык эвес үннер кожа хереглэгтине бергенде, литературлуг дылдың нормаларын эки шингээдил албаан улустарның чамдыкта *ышкоола, ыстоол, хилээн, Кырыым* деп (*школа, стол, хлеб, Крым*) адай бээринин чылдагааны ында.

Сестүң иштинге кадыг болгаш чымчак ажык үннерни холуй хереглээри: *комитет, наречие, телевизор, орбита*. Чингине тыва сестерге ажык үннер кадыг-чымчааның айы-бile эптежип чоруур: *коргулчун, дөрбелчин, тараалыг, үннэр дээш о.ө.*

Совет үеде тыва дылдың лексиказы тыва улустуң ажыл-агый болгаш культурлуг амыдыралында чаартылгаларны, чедиишкүннөрни көргүзүп турар хей чаа сестер-бile баяан. Оон байырының оруктары мындыг:

1. Сестү чаа уткага хереглээри. Чижээ, *башкы* деп сестүң революция мурнунда утказы болза «шажын номун уругларга айтыр лама». Амгы утказы – «уругларны үжүк-бижикке өөредир, билиг-бile чепсеглээр, эки ёзуга кижизидер кижи». *Малчын* деп сестүң эрги утказы – «кызыымак, ажылгыр, хей малдыг арат». Амгы утказы – «мал ажылы-бile холбашкан мергежил». Улдуң деп сестүң шаандаты утказы – «идик улдуңу», «сарыг шайның дөрт дең кезинин үзүүлүгүн, ажылгыр, холбашкан мергежил». Улдуң деп сестүң шаандаты утказы – «идик улдуңу», «сарыг шайның дөрт дең кезинин үзүүлүгүн, ажылгыр, холбашкан мергежил».

2. Чаа сестү чогаадыры: а) Кожумактыг арга-бile тургустунары: *кижизидикчи, чырыдышишын, чаартылга, кезилде, бүдүрүцүлүг, харыысалгалыг, башкылаар, баяннаар, электрижидер;* б) 2 болгаш оон хей дазылдарның каттышканындан тургустунары: *улуг-хүн, ак-чоорган, уран чүцүл, ужар-хеме, эдер-хааржак, будук-базар, сал-чүлүр, циши-булуңчук, хөмүр-даш, демир үдазын, ада-чурт, төрээн чурт.*

3. Өске дылдардан сестер үлегерлеп алары.

Моол дылдан үлегерлеп алган сестер: эртем, цлетпүр, хурал, соңгулда, хувискаал, найырал, нам, шүүгү, түк, хөгжүлде, чолаачы дээш оон-даа өске.

Орус дылдан үлегерлеп алган сестер: оглацай (оглобля), кыдырааш (тетрадь), шылыяа (шлея), сапык (сапог). Мындыг сестер национал бижик чогааттынмаанда, аас-бile үлегерлеп алдынган.

Национал бижик тывылган соонда, тыва дылче орус сестер хэйү-
биле кирип эгелэн. Чижээлээрge, капиталист, комитет, музей,
машина, литература, школа, клуб, революция, ток, слёт, самолёт,
состав, совет дээш оон-даа ёске.

Чоокка чедир чаа бооп турган сёстерниц чамдыктарын колдуунда
орус сёстер солаан: *оттүг-терге* – машина, нам – партия, оттүг-
хеме – катер, эдер-хааржак – гармонь, ужар-хеме – самолёт, чыттыг-
суг – одеколон, можу – область дээш оон-даа ынай.

Ынчалза-даа оларның чамдыктарын аас чугаага ам-даа ажыг-
лап турар. Чижээлээрge, эдер-хааржак, ужар-хеме дээш оон-даа
ёске.

Орус дылдан хэй-хэй белен сёстер үлөгерлөп алганындан ан-
тыда, дыка хэй сёстерни, сес каттыжышикыннарын очулдуруул
алганы, хураангайлаан сёстер тургузар арганың тывылганы тыва
дылдың лексиказының сайзыраарынга улуг ужур-дузалыг болган.
Чижээ: *хэмцр-даш* (каменный уголь), *тура халышыкын* (восстание),
согур-шэйцндц (слепая кишкa), ТАР, РФ.

Грамматиканың хөгжүүлдэзи. Совет үеде тыва дылдың грам-
матиказында чаа шынарлар, болуушкуннар база бар апарган.
Чижээлээрge, тыва кижилер мурнуку үеде чүгле чаңгыс аттарлыг
турган: *Омдарый, Бады, Дандар-оол, Көшкен, Чүлдүм* дээш оон-
даа ёске, а фамилия болгаш адазының адын чаңгыс ат солуур
чораан. Тывага паспорт чурумун нептереткен соонда, тыва кижи-
лерниң фамилиялары, ады болгаш адазының ады бар кылдыр док-
тааткан. Кижиниң адазының адын тургузарынга хереглээр -ович,
-овна деп кожумактарны орус дылдан үлөгерлөп алган: *Намчыл – Намчылович, Намчыловна; Быстан-оол – Быстан-оолович, Быстан-ооловна*.

Чоокка чедир дугаар сан аттарының тургустунар кара чаңгыс
аргазы түң сан ады-бile дугаар деп сөстүң каттыжары турган: он
дугаар, үжен беш дугаар. Сөөлгү үеде ук арга-бile чергелештир чaa,
кожумактыг арга тыптып келген: онгу, үжен бешки.

Бирги арынның орнунга үшкү арынны «арын чок» уткалыг
кылдыр (хүндүктөлдиг стиль аянынга) домакты тургузары база чаа
булуушкун болур. Чижээлээрge, «Эмчи, кайнаар баар силер?»
дээриниң орнунга «Эмчи кай баарыл?» дээр.

Айтырыглар болгаш онаалгалар.

1. Чaa сёстер чүгэ тыптып келирил?
2. Чaa сёстерниң тыптырының кандыг оруктары бар-дыр, чугаалацар.
Чижектерден бериндер.

3. Тыва дылдың хөгжүүрүнгэ орус дылдың ужур-дузазының дугайын
чугаалацар.

4. Амгы үеде орус дылдан сөстерни үлгөрлөп ап туар бе? Чижектерден тывыңдар.

5. Совет үеде тыва дылдың фонетиказының болгаш грамматиказының хөгжүлдөзиниң дугайын чугаалаңдар.

130. 30 чылдар үезинге хамаарышкан болуушкуннарның дугайында бижээн үзүндүлерни кичээнгэйлиг номчуңдар. Каартыр парлаан сөстерниң утказын чугаалаңдар. Ук сөстерни дараазында уш бөлүкке хамаарыштыр кирицир:

1. Ажыглалдан цнгеннери: ...
2. Орус сөстер-бile солуттунганныры: ...
3. Ажыглалда хөвээр артканнары: ...

I.

1. Араттың чазаа доктааган-дыр! Бүгүде найырамдаар: Таңды Тывазының Араттың чазаа доктааган!

– Өөк-Колдуң, Кара-Баяштың черинге угаазуулга яамыны¹ тургускан.

– Таңды Тывазының түмен чылда базындырган биче-буурай араттары тускай дөгүннап, эрге-шөләэзин боттарының холунга алган-дыр...

– Элегестин Суг-Бажында бүгүдениң шуулганы болган-дыр!

Бо-ла сөстерниң ужур-утказы эң баштай эки-ле билдинмес болза-даа, оларның экизи, чаазы шак-ла ында бир-ле онзагай, дээди чаа чувени чугаалап келген.

2. Араттарның чугаа-домаанды чаа-чаа чувелер хүннүң-не не-межип-ле туар. Коммун нам, арат нам көжигүнү мен дээр, Төп Хораага баар мен дээр, баячуутка базындырбас мен дээр, Ленин башкының шавызы мен дээр... кожуун чызаанга баар – намнаар, хуралдаар, хувискаалчы болур дижир. (С. Сарыг-оол.)

II.

1. Ойнаар-бажынысыс бичий өрээли арай дакшыжап-даа келген. (В. Х.) 2. Хурал соонда үүрнүң тергиилекчи көжигүннери (бюро көжигүннери) чыылгаш, чүдөн эгелээрил деп айтырыгны чугаалаптысыс. (С. П.) 3. Салуучут көжигүнү кижи торлур, далдараар чүве чок болур ужурлуг. (С.) 4. Оод соонда шүүгү яамызының хоолгалаар бижээчизи, 1924 чылда ол яамының бижик даргазы болдум. (И. Шагдыржап.)

Авторлар ук сөстерни чүгө ажыглааныл?

Амгы үеде эртем-техниканың хөгжүп туары-бile тыва дылдың лексиказы чаа сөстер-бile байып туар. Чижээ: *кылы-мал эдеринчи, телевизор, телекөргүцүг, телемедээлөр, соодукчу, космос, корабль, атомоход, луноход, термоядролуг, бионика, нейлон, гагаринит* дээш оон-даа өске.

¹ Угаазуулга яамы – Тываның араттың революстуг намын баштайгы чылдарда ынчаар адап турган.

§ 32. Тыва дылдың ужур-дузазы.

Тыва дыл – тыва улустуң национал дылды болур. Ында тыва улустуң мерген угааны мөөнәттинген. 1989 чылда чоруткан бүгү эвилелдин чурттакчы чонунуң чизе-бүрүткөлиң ёзугаар альрга, Тывада 308,6 мун кижи чурттап туар. Оларның иштинден 198,3 мун кижи – тывалар.

Революция мурнунда тыва дыл аас-бile чугаалажып харыл-зажырының база байлак аас чогаалының дылды турган. Национал бижик чогааткан соонда, соң иинтилелге ужур-дузазы улгаткан. Тыва дылдың эң сایзыраан хевири – национал литературулуг дылдың тургустунганы деп санаттынып туар. Ол ам бүгү талалыг хөгжүп, сайзырап бар чыдар.

Тыва дыл кырынга уран чүүл болгаш хей жанрлыг чечен чогаал хөгжүп опар.

Тыва дыл – 1991 чылдан бээр орус дыл-бile деңгэе Тыва Республиканың куруне дылды. Ол – башкылаашкының болгаш кижицидилгениң база дылды. Амгы үеде 1 – 8 класстарга чедир тыва дыл кырынга бүгү эртемнерни башкылап туар. Оон ыңай тыва литературулуг дылды тыва школаның 1 – 11 класстарында, педколледжте, Тываның Күруне университединиң филология болгаш педагогика факультеттеринде, профессионал-техниктиг училищелерде тускай эртем кылдыр өөренип туар.

Тыва дыл кырынга номнар болгаш солуннар парлаттынып, күрүнениң албан-организация черлериниң ажыл-чорудулгазын бот-тандырып, радио болгаш телевидение дамчыдылгалары бооп туар. Ынчангаш тыва национал литературулуг дылдың хөгжүлдези национал культураның сайзыраарынга, тыва кижилерниң эртем-билиг чедип алтынга улуг ужур-дузалыг.

Айтырыглар.

1. Тыва национал литературулуг дылдың тывылганын чүден көрүп болурул?
2. Тыва улустуң төрөэн дылының ужур-дузазын чугаалацаар.

§ 33. Тыва дылдың шинчээчилери.

Тыва дылды шинчилээр ажылды фин эртемден Матиас Александр Кастрен эгелээн. Ол 1847 чылда чазын Минусинск можузунга чедип келген. Хакас дылдың диалектилеринге хамаарышкан материалды чыгбышаан, ук черниң чурттакчыларындан оларның кожалары тываларның дылының дугайында чамдык демдеглэлдерни кылыш ап чораан. Ынчалза-даа ацаа соң сеткили ханмаан. Ынчангаш А. Кастрен Тывага 1847 чылдың июльдуң эгезинде Тожу районда Сыстыг-Хем бажынга чедип келген. Ол бир неделя иштинде дөрт чүс хире тыва

сесту бижип алган. Сөөлүнде барып ол сестерниц лексика болгаш фонетика талазы-бile онзагайларын шинчилээш, «Койбал – карагас – сойот – качин – камасин словарь» деп аттыг ажылынга көргүскен. Кастрен тыва дылдың хакас болгаш тофа дылдар-бile демейлеш-кээниң дугайында база бижээн.

Шылгарангай орус эртемден, тюркологияның үндезилекчиizi В. В. Радлов тыва дылды эц-не баштай шинчилеп эгелээн эртемден-нерниц бирээзи бооп турар.

Академик Василий Васильевич Радлов (Фридрих Вильгельм) 1837 чылда Берлинге төрүттүнген. Ооң кылган ажыдынышкыннары чокка тюркология эртем бооп санаттынмас.

1861 чылдың июль эгезинде чүгле дөрт хонук иштинде Кара-Хөл (Бай-Тайга кожууну) чоогунга чораан. Аалдарга кирип, тыва чугааны дынрап чорааш, ийи тоолду база дөрт ырны тыва дыл кырынга бижип алган. Ооң ажылы база тыва дылга хамаарышкан баштайгы ажылдарга санаттынып турар.

Тыва дылдың шылгарангай шинчээчиizi профессор Николай Фёдорович Катанов 1862 чылда Абаканга төрүттүнген. Ол тыва дыл дугайында эртемнин үндезилекчиizi.

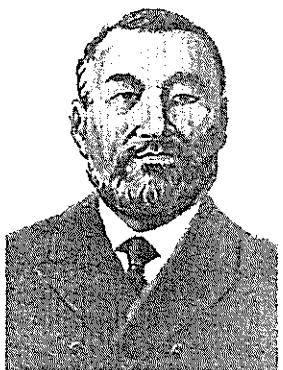
1889 чылда барык беш чартык ай иштинде Тывага чоруп келгеш, тыва улустуң дылын шинчилеп, амыдырал-чуртталгазын көрүп, янызы-буру дыл материалдарын чып алган. Сөөлүнде кээп «Опыт исследования урянхайского языка» («Урянхай дылды шинчилээриниң шенелдэзи») деп ажылды бижип дооскап, парлап үндүрген. Ол болза тыва дылды ёске түрк дылдар-бile деңгеп тургаш, ону бүгү талазы-бile хандыр шинчилээн ажыл болур.

Ынчангаши XIX вектиң ийиги чартыында В. В. Радлов биле Н. Ф. Катанов тыва дылды эртем талазы-бile шинчилээр ажылды эгелээн.

Октябрь революциязының соонда тыва дылды шинчилээринге канчаар-даа аажок улуг салсыышкынны профессор Александр Адольфович Пальмбах киирген. Ол 1897 чылдың сентябрь 11-де Белорус ССР-де Дрисса деп черге төрүттүнген.

V. V. Радлов

N. F. Катанов

А. А. Пальмбах бодунуц амыдыралының 30 ажыг чылдарын тыва дыл эртеминге, национал кадрларны белеткээринге, өөредилге номнарын чогаатчырынга бараалгаткан. Ол тыва дылдың хөгжүлдезинге эртемден, педагог база чогаалчы бооп киржип чораан. 30 чылдарның эгезинде А. А. Пальмбахтың «Тыва дыл кичәэлдери» деп он ийи үндүрүлгелиг ному парлаттынган. Оон соонда 40 чылдарның эгезинде орус бөлгүмнөргө болгаш школаларга тыва дыл өөредириинин «Тыва домак» деп номун ол С. С. Лопсан-бие кады бижәен.

А. А. Пальмбах

Тыва прозаның улуг хемчәэлдиг чогаалы болур С. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузун ол орус дылче оччулдурган. А. А. Пальмбах эң баштайгы проза чогаалы болур «Самбукайның чугаазы» (1931 ч.) деп тоожу хевирлиг чугааны чогаадырынга база киришкен. Александр Адольфович Пальмбах тыва дылга арыг чугаалаар чораан.

А. А. Пальмбахтың эртем ажылдары 30 ажыг. Оларның иштинде тыва дылдың база бир кескү шинчәэчи Ф. Г. Исхаков-бие кады кылган 1961 чылда унген «Грамматика тувинского языка. Фонетика. Морфология» деп эртем грамматиказы чугула черни ээлеп туар. Ол болза тыва дылды мурнуку үеде шинчилеп келгенин түңнеп көргүскен улуг хемчәэлдиг ажыл бооп туар.

1945 чылдан эгеләеш, тыва дылды шинчиләэриниң төвү Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтуду (ТДЛТЭШИ) апарган. 50 чылдардан эгеләеш, тыва дылды шинчиләэр ажылды Күрунениң Кызылда педагогика институтуда база чорудуп турган. Амгы үеде Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтуду болгаш Тываның Күруне университетеди кылдыр оларны эде адаан.

Тывага эртемниң хөгжүлдезинге болгаш эртемниң башкы кадрларны белеткээринге шылгараңгай үлүүн профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат киирген. Ол тыва филология, ылангыя лексикография, грамматика, диалектология талазы-бие улуг эртемден чораан. Ол чус ажыг эртем ажылдарының автору. Ш.Ч.Сат «Тыва орус словарь», «Тыва национал литературлуг дылдың тывылганы болгаш хөгжүлдези», «Амгы тыва дыл (синтаксис)», «Амгы тыва дыл (лексика, фонетика, морфология)» (Е. Б. Салзынмаа-бие кады), «Тыва

Ш. Ч. Сат

диалектология» чергелиг улуг ажылдарны, педагогика институтунга болгаш школага хереглээр программаларны болгаш өөредилгэ номнарын бижээн.

Амгы үеде тыва дылды эртем ёзуу-бile шинчилээрингэ эртемденнер Д. А. Монгуш, Б. И. Татаринцев, З. Б. Чадамба, Я. Ш. Хертек болгаш өскелер-даа киржип турар.

Айтырыглар.

1. Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери кымнарыл? Оларның тыва дыл дугайында кандыг ажылдары барыл?

2. Профессор А. А. Пальмбахтың тыва улуска, соң тэрээн дылының болгаш чечен чогаалының хөгжүүлдэзингэ чедиргэн улуг ачы-дузазының дугайында чугаалацар.

3. Амгы үеде тыва дылды шинчилээр талазы-бile эртем ажылын кайда база кымнар чорудуп турарыл?

5 – 9 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ.

§ 34. Фонетика болгаш графика.

Дараазында айтырыгларга харыллацар.

1. Кандыг-кандыг чугаа органнары билир силер?
2. Чугаа үннери канчаар тылтырыл?
3. Кандыг үннери ажык үннери дээрил, кандыгларын ажык эвес үннери дээрил? Олар канчаар тургустунарыл? Ажык эвес үннери кандыг бөлүктөргө чарлырыл? Олар канчаар тургустунарыл?

4. Үжүүктөрни чүге хереглэп турарыл? Сөөстерде үннери биле үжүүктөр үргүлчү дүгжүп турар бе?

131. Интонацияны шын сагып, аянныг номчуцар. Үзүндүлөрниң темазын болгаш кол бодалын тодарадыцар.

1. Башкы деп сес хүндүткелдиг.

Баар оруун чырыткызы –

Эртемнерниң туюлунга

Әчизинде чедире бәэр.

Ю. Кюнзегеши.

2. Мээң башкымны Байыр Маадыевич дээр. Боду бедүүн, ча-зык-чаагай шырайлыг, чугаакыр кижи чүве. Биске келгеш, кичээл эрттире бээрge, соң кайгамчык солун бодалдарынга кижи боду ала-чайгаар алзып, эртем делегейиниң ханы дүвүнче шымнып кире бээр. Башкымга ынчангаш ынак мен.

Школамны дооскаш, ынак башкымның изин истеп, чап ажы-төлдү өөредип кижизидер башкы болуксаар мен. (Өөреникчиниң «Ынак башкым» деп чогаадындан.)

Каартыр парлаан сөстерниң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар. Оларның иштінде үннеринден ұжүктери көвей сөстерни айтыңар. Үзүндүлөр кайы стильге хамааржырыл? Чүгел?

132. Номчуңар. Бәлүк сөстер бот-боттарындан кандыг үннер-бile ылгалып турар-дыр, чугаалаңар.

Сан, сын, сен, сун; ал, өл, ол, эл; кат, сат, дат, пат, бат, мат; хат, чат; ус, ун; үт, үр, үш.

133. Дараазында сөстерде я, е, ё, ю деп ұжүктер кандыг үннер илередирил?

Ёзуулуг, дуюг, яла, хавыяалыг, көпееэм, өеэнгө, хаая.

Үннери ұжүктеринден көвей сөстерни ушта бижәеш, фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

134. Онаалга: фонетиктиг сайгарылга кылышының чурумун 5 класстың өөредилге номундан база катап көрүп алыңар.

135. Сөстерде үннерни болгаш оларның ұжүктерин шын адаңар.

Аялга, хоо, тиилелге, өөредиг, туруш, боошкун, исчи.

136. Аянның номчуңар. Каартыр парлаан сөстерде кыскаладыр, узадыр адаар үннерниң ұжүктеринин адаан шыйбышаан, оларны ушта бижип алыңар, шын бижилгезин тайылбыраңар.

Төрәэн черим дамыр күжү,
Төрел чонум хини тудуш.
Улуг-Хемим – Эне сайым,
Улуг өгбем – эге дәзүм!

Чеже чүс чыл чаның-бile,
Челер аytt дег, эртпеди дәэр.
Чеже мерген сени йөрәзи,
Чечен сөзүн сөңнөвәзи дәэр.
M. Доржу.

Кандыг үннерни кыскаладыр, узадыр адаар ажық үннер дәэрин болгаш оларның шын бижилгезин сактып чугаалаңар.

137. Номчуңар.

Төрәэн Улуг-Хемимниң дугайында ырның әгези-даа чок, тенчүзү-даа чок. Ооң дугайында ыр мәңге. Ол мәңге аялгага аytt баштыг бзызаанчым тудуп алгаш, хензиг-даа бол үлүүм кириллекен болзумза, шымбай-ла аас-кежиктиг болур ийик мен деп бодап чордум. (*K. Кудажы.*)

Узадыр адаар ажық үннерлиг сөстерни ушта бижәеш, сөс бүрүзүнде каш үжүк, каш үн барыл, тодарадыңар.

138. Аянныг номчуңар. Шүлүктүң темазын тодарадыңар. Каартыр парлаан сөстерниң үжүктерин мындыг дөрт белүкке чыскаал бижиңер: 1) күштүг дүлей үннерниң үжүктери: ...; 2) кошкак дүлей үннерниң үжүктери: ...; 3) кошкак ыштықыр үннерниң үжүктери: ...; 4) аяар ыштықыр үннерниң үжүктери:

ХЕМНЕР ЫЫЗЫ.

Кедек сындан дамырак чыып,
Хемнер болуп тывылган бис.
Херектигге суксун болуп,
Кежиивисти өргүп чор бис.

Бок, хир октаң, соо холуп,
Боой тудуп, ескээр чайып,
Хайыра чок аажыладып,
Кара хинчек көрүп чор бис.

Балык, кундус, күштарывыс
Барык төнөр чеде берди.
Барып-барып көңгүс соглуп,
Бажы-бile чидер бис бе?

O. Сувакпим.

139. Номчуңар. Хей сек орнунга чогуур үжүктерни киирбишаан, дүжүрүп бижиңер. Өк-бile адаар ажык үннерлиг сөстерниң адаан шыйыңар.

Кыш. Ыяштар өз...нгө киир ...онгаш, хар-бile шу...лангапп турупкан, хемнерниң суглары доли адаан...е чапты ...ергиләэн.

Кышкы соок, кыржан хүннерниң бир...зинде аргаже базып кирипти. Баарында хорумдан казылган үнген, бедик ...уругнуң чанында бажын адыгга сый ...ырттырып к...пкан чолдак пөштө кәэрген алгыра берди. Ол бир-ле чувени көрүп каанда, шак ынч...р ...увуренчиг кылдыр ал...ыра бәэр күш болгай. (*X. Ойдан-оол.*)

Кыш, ыяштар, өззәңгө деп сөстерде каш үн, каш үжүк барын тодарадыңар. Оларның фонетиктеги сайгарылгазын кылышар.

140. Сөс бүрүзүн ч у з ү? деп айтырыгга харыылаттынар кылдыр өскертип бижиңер. Солчуп чоруур ажык эвес үннерниң үжүктериниң адаан шыйыңар.

Өөк, область, сараат, шеф, сып, каас, рельс, штаб, тракторист, дош, плащ, торф.

Каартыр парлаан сөстер-бile домактардан чогаадып бижиңер.

141. Хей сек орнунга чогуур үжүктерни киирп бижиңер. Шын бижилгениң кандыг дүрүмнериин барымдаалааш, ук үжүктерни кииргениңерни тайылбырлап чугаалаңар.

Ч...естерни эдер, чуре...ин ханы...ындан, чи...иниг чок, хуу...аа бе...нде күү...едир, дуру...лар ...урлаа, ч...гай үе, ы...штың ...едик ...ажы, ча...ар үезинде, ...ал қырында олуарар ...ааннар, ...инчмири...шкиннег ч...с.

142. Аянынг номчуңар. Үзүндүге аттан тывыңар. Хей сек орнунга чогуур ужууктерни киирбишаан, чедир салдынман бижик демдектерин четчелээш, дужурүп бижицеер. Орфографтыг словарьны ажыгланадар.

Бараан эрик...е чоо...улап олурган. Хемелиг кижилер-дир дээрзи ам шуут билдинген. Ол ара...ында эжи база чеде халып келген. Резина хемени эрик...е ...урген эжип олурган. Чогум ча...гыс азы эштиг кижи бе дээрзи эки билдин...ес. Хайгыыл...ы кызыгаар...ылар ийи ...алалап ал...аш мырыңай-ла оларның мурнун ...оза җедеп келген. Билдин...ес улус биле оларның аразы каш-ла ...азым. Хемезин эрикке үстүре эшкеш ...октаай берген. Ийи кижи ...олган. Эрик...е уне халышкаш хемени суг...ан үндүр ...ырта бәэр ор...а, Салчак тура:

Холуңар көдүрүңер диген.

Удурлан...ан хер...нер чок деп эжи база алгырган. Заставадан келген улус өөрүнүң үнүнүң кайд...зын дыңдай ...ыртып кааш күштүг прожектор-бile эрикти ...ургаар чыры...ыпкан. (Т. Кызыл-оол.)

Бижик демдектерин чүге салғаныңарны чугаалаңар.
Сөзүглелде үлегерлеп алган сөстерни айтыңар.

§ 35. Лексика.

Айтырыгларга харылаңар.

1. Лексика деп чүл? Ол белүктүү кайы класстарга өөренип эрткен сiler?
2. Лексикага чүнү өөренирил, сактып чугаалаңар.
3. Кандыг сөстерни хей уткалыг сестер дээрил? Сөстүн дорт болгаш көжурген утказы деп чүл? Синонимнер, антонимнер, омонимнер деп чүл?

143. Номчуңар. Сөс каттыжыныннарында карартып парлаан сөстерниң кайылары дорт, кайылары көжурген уткалыгыл, айтыңар. Утказын тайылбырлап чугаалаңар.

Өгже кирер – соң бүзүрелингө кирер, ыяш чазаар – хөөн чазаар, чуректиң кыпкан оду – одагның кыпкан оду, машина оруу – тиилелгениң оруу, чалгының ховаган – чалгының сөс, соок суг – соок хүләэп алышкын, фонарь-бile орукту чырыдып көөр – херектиң байдалын чырыдып көөр, дашты көдүрер – сеткил-сагышты көдүрер, чуртту чаалап алган – хүндүткелди чаалап алган.

144. Демдек аттарын скобкаларда сөстер-бile катыштырарга, кандыг уткаларлыг апаарыл, тайылбырлап чугаалацар.

Аар (чүтк, үлетпүр, дензи, үүлгедиг). Кадыг (ажыл, чер, сеткил). Чоок (кижи, суур). Улуг (угаан, уйгу, хөөн, хоорай, стол). Ырак (булут, төрел, бодал). Чиик (өртек, бараан, бодалга, оруқ). Изиг (әлезин, үе, шай, кижи).

Сөстүң дорт утказы көжүрген утказындан канчаар ылгалырыл?

145. Номчуңар. Көжүрген уткалыг хереглеттинген сөстерни тывыңар. Авторлар кандыг арга-бile сестерни көжүрген уткага хереглээрин чедип алганыл?

I.

1. Хөглүг чай айттанды. 2. Узун кыш удубаан. 3. Дағлар баштары кууарып, ыяштар каарып келди. (С. П.) 4. Амыдырал дошкун болгаш кәэргел чок. Ол кадыг хоойлууга кижи болган бырашпас. Амыдырал чүгле эң-не каң кадык, кадыг-бергеге пыдамык кижилерни шилип ап, арттырып алган. (К. К.)

II.

Тыва черниң дошкун кыжы
Дыңгылдайлап эрте берген.

Чаш мал ышкаш хөглүг сергек
Частың айы эргип келген.

M. Өлчей-оол.

II пунктуда домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.

146. Дараазында демдек аттары кандыг уткаларга хереглеттинип болурун чижектер-бile бадыткап, чугаалаңар.

Чинге, кара, согур, сөөлгү, чымчак, чиг, ак.

147. Дараазында сөстер дорт болгаш көжүрген уткаларынга туар кылдыр домактардан чогаадып бижиңер.

Чайыннаныр, оскунар, чуруп көргүзер, ажыг, куруг, чалгыыр, чөленир.

148. Номчуңар. Каарартыр парлаан сөстерни домактарның утказынга тааржыр синонимнери-бile солуп бижиңер.

1. Удатпаанда орукту куду айттыг, чадаг кижилер сөктүп тур. 2. Ыракта от чырып турғаи. 3. Часкы дээрде кара булуттар бедик звес салдан тургулаан. 4. Чайс соксаан. 5. Удуурунун мурнунда борта кээн, ерү-куду кылапшатап, агаарлаары кырган-ачамның чаңчылы апарган. 6. Машинага кончуг шалыш олурга каалтывыс. 7. Ол ёскен-төрээн чериниң агаар-байдузун магадап чораан. 8. Өөредилгэ чылы чединшикиннинг доозулган.

149. Дараазында сөстерге синонимнерден тывыңар.

Үлегери: *тывар* – *дилээр* – *хайдынар*, *оюн* – *оюн-тоглаа* – *оюн-хөг* – *хөг*.

Оожум, дидим, шыырак, кыска, ээлдек; белек, өөрүшкү, ўе; кывар, төнер, хорадаар, чулгүүр, хомуудаар.

Синонимнерниң ужур-утказын чугаалаңар.

150. Номчұңар. Домактарда синонимнерни тывыңар, утказын тайылбырлап чугаалаңар.

I.

Дәэрлерде сылдыс караан часпас адар
Тевер кызыл чадан аткан согун ышкапи,
Корабльге олурупкаш, кызаңнааш дег,
Космоска челәштелген совет оолдар!

Ак кудай – октаргайга ужуп чорааш,
Агаардыва эштип үнгеш, сугда бел дег,
Коргуш чокка хайгааралдар кылыш-кылыш,
Корабльче дедир кирип олурупкан.

C. Сарыг-оол.

II.

1. Кижилер чазын тарааны тус-тузунда тарыыр. Ыңчалза-даа сүггарылға бугазын аштаары – бүгү улустуң хөрәэ. 2. Чон арбын-на болган. 3. Ийи аytt үткүжуп келгеш, боттары-ла доктай берген. Олар таныжар малдар. (*K. Кудажы.*)

III.

1. Улаачы ашактың чанында ыт кежи чагы-бile дуй ораатынып алған кижи орган (*K. K.*). 2. Сойлук кежи чагым көргеш, шоглаан адыг келди диве (*K.-Л.*).

Синонимнерни бөлүктей ушта бижип алышар. Оларны тус-тузунда кандыг стильдерге ажыглап болурул, чугаалаңар. Барық дөмей уткалыг синонимнерни айтыңар.

Пункт бүрүзүндөн шын бижилгези берге деп бодаар сөстеринерни ушта бижәш, оларда чазыг кылыштар хире черицерниң адаан шыйыңар. Ону шын бижирииниң дүрүмүн сактып чугаалаңар. Орфографтыг словарьны ажыглаңар.

151. Номчұңар. Бөлүктей берген синонимнерниң тус-тузунда ужур-утказын чугаалаңар. Оларның иштінден стиль синонимнерин айтынышаан, кайы стильге ажыглап болурул, чугаалаңар.

1. Тывар – дилээр – хайдынар – сураглаар. 2. Хөөржүдер – орнукшудар – ажаар. 3. Бүзүррәэр – ынаныр – идегәэр. 4. Альт – мал – хөлге. 5. Эчизинде – алышында – кедизинде – сөөлүнде. 6. Дүрген – шымда – шымда-декте. 7. Өрээл – дазылга. 8. Доостур – төнер – соксаар – болур. 9. Эргелиг – чассыг.

1, 4, 7 дугаарларда синонимер-бile домактардан чогаадып бижицер. Синонимнерни чугааның байдалынга таарыштыр ажыглаарын утпаңар.

152. Кайы синонимнerde ылгавыр демдектер болгаш кылдыныглар күштүг илереттинген-дир, чугаалацар.

1. Шугулдаар – ажынаар – хорадаар – шыжыгар. 2. Алгырап – кускуннаар – кышкырап. 3. Бак – санчок – бужар. 4. Шымбай – эки – тергиин – тас – тулган. 5. Чаашкын – кудуушкун – чайык.

2, 5 дугаар пункттарда синонимнер-бile домактан чогаадып бижицер.

153. 3–4 хире бөлүк синонимндерден тып бижицер. Оларның иштинде стиль синонимнери-бile домактардан чогаадып бижип алынцар.

154. Номчунар. Улегер домактарның утказын чугаалацар. Оларда антоним сөстерни тыпкаш, кандыг чугаа көззө бооп чоруурун айтыпшаан, ушта бижицер.

1. Ие көрбээнин кызы көөр, ада көрбээнин оглу көөр. 2. Буура кырыыр, бодаган өзөр. 3. Кижи экизи – хүн, кижи багы – чылан. 4. Эштиң әргизи эки, эттиң чаазы эки. 5. Кежээниң мурнунда – хүндү, чалгааның мурнунда – кочу. 6. Эргээ өөренириндөн бергээ өөрен. 7. Сеткилдиң бичези херек, эртемниң улуу херек. 8. Алыры амыр, бәэри берге. 9. Сен утканда, мен сагынганда. 10. Шевер кижи мактадыр, чевен кижи бактадыр. 11. Тайып ужар, даянып турар. 12. Кел дәэн эки, бар дәэн багай. 13. Даартагы чагдан бөгүнгү өкпе дәэрө. 14. Өөрээнде ыглаар, муңгараанда каттырап.

155. Сөстерниң антонимнериң тып бижицер.

Үнер, устунде, чада, дирлир, өөрүшкү, кывар, эгези, кедер, хүндүс, келир, эртен, тенек.

156. Дараазында антоним сөстер-бile домактардан чогаадып бижицер.

Тураг – олурар, доң – эриг, ишти – дашты, тайбың – дайын, ужар – хонар, күзүн – чазын.

157. Номчунар. Каарартыр парлаан быйыг сес каттыжышкыннарының утказын тайылбырлацаар.

I.

1. Ону керуп кааш, Мангыр-Чейзенниң дөрт өкпези дөртөлээ түра халып келген. 2. Сүлдем ашак тайгадан ээп кээри билек, кыргыстарның Херик бошказы хөөрем чок-ла аът кудуруу ызыртыр келген. 3. Ам чүү боор, даш бажы ашты бәэр. Чаш атай-хураган боттары-ла дешкилежип чоруй баар болгай. 4. Аэропорт начальниги

херек бажы келдейген деп билип алган. 5. Бажыңың хэрээжен ээзи дээрge кежээ дургу балдыр сыкпаан. 6. Мен мал-маганныг, чодазы чоон, балдыры шынырак кижиниң чаңгыс, артында-ла хеймер оғлу болгаш, амыдыралды кедергей-ле чиик көрүп чораан мен. 7. Часкы тарылга думчук кырында келген. (К. Кудажы.)

II.

1. Ара-албатының бажы ковайган, хөрөх хозаан, экти бедээн, хей-аъды өрүлээн. 2. Эц-не чугула дээн херектерге киржир, аар-саар чувеге холун булгавас кижи. 3. Кончуг-ла карак кызыл, баш көдүрбес өөренир сургуул дээргэ-ле орнууның кырында дискектенип олуруп алган, дөнмээнде калбак шуугай үндеришкен, моол бижикти бийир-бile бижээн олурап. (С. Сарыг-оол.)

Быжыг сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, оларга синоним сөс каттыжышкыннарындан азы сестерден тывыцар.

Улегери: *дөрт өкпези дөртөлээ тура халып келген – аажок хорадаан (ажынган), хорадай бергэн.*

Ара-албаты, сургуул деп сестерниң синонимнерин тывыцар. Ук сестерни кайы стильдерге, кандыг сорулгалыг ажыглаарыл?

158. Дараазында быжыг сөс каттыжышкыннары-бile домактардан чогаадып бижиндер.

Үт кагар ыяш чок, тын албайн чугаалаар, аксындан дүжурбес, кум кылынган, чүрээ атпаш дээр, бажы ыжар, карак-кулак чок, хүр кыштаар, башка хан кудар, куйга баш кужураар, дыл агарар, карак кызыл ажылдаар, бижектиң бизинде, хылдың кырында.

Кандыг-даа дылдың словарь составы үзүктел чок өскерлип, сайзырап турар. Дылда бар бүгү сестерни ук дылдың словарь составы дээр. Дылдың словарь составының үзүктел чок өскерлишишкини болгаш сайзыралы анаа-ла ала-чайгаар болуп турар эвес, харын нийтилелдиз болгаш эртем-техникиның хөгжүлдези-бile эргежок негеттинип келгениндөн болур. Ынчан-гаш дылдың словарь составынга чаа сестер хүн бүрү үргүлчү тылтып, чамдык сестер чоорту ажыглалдан үнүп турар.

Чүнү дылдың словарь составы дээрил? Тыва дылдың словарь составы үзүктел чок хөгжүп турар дээрзин чижектер-бile бадытканар.

159. Номчуңар. Космос делгемнерин шыңгээдип ап турары-бile холбаштыр тыптып келген чаа сөстерниң адаан шыйбышаан, дүжүрүп бижицер. Чедир салдынмаан биче сектерни салыңар.

Долгандыр чүгле дәэр биле хову көскү, шының-на чүве! Бο карак четпес ховуда кижилер космодром тургузуп алган.

1961 чылдың апрельдин 11-ден 12-же дүнезинде удуваан бис. З шакта корабльдин бүгү системазының сөөлгү хыналдазы эгеледи.

Айыткан үезинде космонавтыларлыг автобус чедип келгеш ракета-чедирикчиге мырыңай чоокшулай берди. Юрий Алексеевич удуртукчуларның болуунге чеде бергеш холун гермошлөмче көдүрүп ёзулавышаан илеткеди:

— Эш Күрүне комиссиязының даргазы, ужуудукчу-космонавт, улуг лейтенант Гагарин делегейде бир дугаар космиктиг корабль «Восток»- биле ужуударынга белен! (*A. Ивановтуу-бile.*)

Неологизмнер деп чул? Устунде сезүглелде неологизмнер тыва дылга кажан, канчаар тыптып келгенин чугаалаңар.

160. Номчуңар.

Луноход, шынаа, кижицидикчи, робот, дәэр, сайтылгаан, институт, чунар-бажың, кино, дарга, идик, ужуудукчу, чаашкын, байлан, кижи, атомнуг реактор, ниитилел, телевизор, кибернетика, рынок, гагаринит, компьютер.

Кайы сестер амгы үеде неологизмнер бооп турарыл? Оларның утказын чугаалаңар, домактардан чогаадып бижицер.

161. Номчуңар. Караптыр парлаан архаизмнерниң, эргижирээн сестерниң утказын аас-бile тайылбыраңар. Чогаалчының оларны калбаа-бile ажыглаан ужуру чул?

1. Бижик-даңзыны чугажак, кызыл, кара шугумнуг саазынга кыдат бүүзелериңиден алыр бийир, яндай-бile бижиир. 2. Бичии кызыл дасык хөлбецнедип алган улус-тур. 3. «Бис база кончуг амырап тур бис!» — деп чугаалааш, Имажап бодунун хөөргезин уштуп алды. 4. Анаа-ла ырактан мендилешкеш, кожуун хораазының даргазын айтырдым. 5. Бижик даргазының меңзэ хөрээ чок. 6. Намның шылгалдазын чорудары кончуг-ла сайсиялдыг чүве-дир. (*C. Тока.*)

Архаизм бүрүзүн дараазында ийи белүктүң бирээзинге хамаарыштыр ушта бижицер:

1) Эдилелден, ажыглалдан шуут үнген чүүлдерни илередир архаизмнер: ...

2) Амыдыралда ам-даа бар чүүлдү илеретсе-даа, чоорту еске сес-бile солуттунгаш, ажыглалдан үнген архаизмнер: ...

162. Ниити хереглеттингир болгаш ниити хереглеттингир эвес сөстерни ийи бөлүкке чарып бижиндер.

Күш, дылдажыр, даштыг, ак-тараа, көк, ягаан, салыр, чөдурер, хөглээшикн, андыг, часкаар, баш.

163. Номчуңар. Синонимнерниц кайылары ниити хереглеттингир, кайылары ниити хереглеттингир эvezин айтыңар.

Хуун, демир-хуун, кочал, бедүрээ; тевер, кылаштаар; эккээр, аккыыр; койгун, тоолай; кызар, шыргаяр, оралдажыр; киш, чарааш-аң, чингэ, алды; үс, улуг-алды, дырбактыг.

Ниити хереглеттингир эвес сөстерни кайы стильдерге ажыглап болурул, чижээн көргүзүп бадытканар.

Диалектизмнер деп чул?

164. Номчуңар. Сөзүглел кандыг стильте хамааржырыл, кол демдектерин адап, бадыткап чугааланаар. Литературлуг нормага дүүшпес сөстерни чогаалчының хереглээн ужуру чүл? Ук сөстерниц адаан шыйбышаан, дүжүрүп бижиндер. Нарын сөстерге дефистерни салыңар.

— Чеден харлыг болзумза-даа, чеди харлыг оглумну ышкоолага киирдим. Оомнүң ижер чиирин, идик хевин еске ада ие, эш өөрден артык кылдыр күүсээр мен. Уруувус, орус эмчивис Надыяна бодунун эмчи ажылын аас кежик деп чугаалады. Ону дыңнааш, ышкоола, эмчи чери тудар деп чоннуң улуг үүлезинге, далайга дамды дег, бичии най дузамны чоргаарал, «Мен база аас кежиктиг ашак-тыр мен» деп бодал тур мен. Аарый бергеш, эмнедир ачылыг эмчи чедин, ажы төлдү өөредир авыралдыг ышкоолавысты ам-даа сайзырадын, бар шаавыс-бile кызыл ажылдан көрэелиндерем, чон, ха дунца... (Д. Бегзи.)

165. Тускай эртемнig кижилер чугаазынга, ниити хереглеттингир сөстерден аңыда, боттарының ажыл-хэрээнгэ ургулчу тavarжыр сөстөр болгаш сөс каттыжышиккыннарын калбаа-бile ажыглаар. Оларны профессионализмнер дээр.

Дараазында сөстерни кандыг тускай эртемнig кижилер ургулчу ажыглап турарын чугаалаңар.

Дезинфекция, хан базышкынын хемчээр, өкпеге дегдиришикн, чүрек согары, ханның анализи, рентген, иштики орган-наар аарыы; взвод, рапорт бээр, он талаже эргилер, солагай талаже эргилер, команда, чыскаалыңар, шериг өөредилгези, поход, дүвүрээзин медээзи; хэрээн көөр, байысаакчы, келдерелдий бээр, судче киирер, агартыр, кеземчэ хэрээ, хоругдалчэ киирер, херекти оттуар, үүлгедигни кылыш, истелгэ.

166. Профессионализмнерни ажыглышаан, школа мастерскаязының азы участогунуң дугайын тодарадын бижиндер.

167. Аяның номчұңар. Нарын сөстерни шын адаңар. Оларны дефисте-вишаан, дүжүрүп бижиңер. Чедир салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

— Уш-Белдирни долгандыр кандыг кандыг, чүү чүү каттар барыл?

— Дәгерезин билир мен көк кат, киши кулаа, инек караа, кызыл кат кара кат казылған кызырақ караа чадаң кат мыжыраш кат чодураа далаана борбұяк ыргай кады дәэш оон-даа еске бар.

— Бир эвес билирин күзәэр болзуңза артыш кады шаанак кады адыг кады дәэр әм каттар база бар.

— Мында кандыг кандыг мөөгүлер барыл?

— Оларны тывалар шаандан тура ажаап чивес чораан болгаш, алдаржываан-дыр. А мен ону ам орустап, оон очулдуруп-даа турғаш адап ажаап чип билир мен. Бәэр дыңна, төрән: ак мөөгу (белый гриб), хадың мөөгүзү (подберёзовик), шарлан мөөгүзү (подосиновик) саржаг хавы (маслёнок) маңғырақ (груздь) төш мөөгүзү (опёнок) хұргұлбей (рыжик) дилгижек (лисички) чигге чиир (сыроежки) агараң (белянки) чиңгиспей (моховики) өдек туңу (шампиньон) суг-суг дәэш чус-даа ажыг янзы-бұру мөөгу бар. (*С. Сарығ-оолдүү-біле.*)

Ұзунду кандыг стильтеге хамааржырыл? Оон кол-кол демдектерин чугаалаңар.

Караптыр парлаан сестерге синонимдерден тывыңар.

168. Номчұңар. Сөзүглел кайы стильтеге хамааржырыл? Чүгө? Ук стильтин кол демдәз болур сөстерни ушта бижиңер. Ыңдыг сөстерни чүү деп адаарыл?

Октаргайның тенчү, кызыгаар чок делгемнеринде Черге эң чоок дәэр бүдүмелі — Ай. Ол черни 834 мун километр ыракта дескиннип чоруп турар. Ыңчанғаш космосту шинчилеп әгеләэнден бәэр Ай баштайғы шинчилдерниц төвү апарған.

Ай чүден, кандыг довурак, хөрзүндөн бүткенил деп чүве ам тодараттыңган.

Чер биле Айның назыны 4,5 миллиард чыл болуп турарын Айдан алған даш, довурак бадыткаан. Ай довураанда демир, алюминий болгаш ховар металлдарның казар байлактары бар деп әртемденнер бодап турар.

Ай еске планеталарже орукка өртәл болбушаан, октаргай объектилери, сылдыстар шинчиләэр төп болу бәәри ырак эвес. Ийи-уш он чылдар әртерге, аңаа доктаамал станциялар, хөй кижилиг экспедициялар ажылдай бәәри чугаажок. (*«Знание – сила»* деп журналдан.)

Сөзүглелде синонимнерни тывыңар.

Орус дылдан үлгегерлеп алған сөстерни адаңар.

§ 36. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы.

Харылаңдар.

1. Морфология деп чул? Аңаа чүнү өөренирил? Ону кайы класстарга өөренип эрткен силер, сактып чугаалаңдар.

2. Орфография деп чул? Сөстерниң шын бижилгези дылдың кайы көзектери-бие холбашканыл? Чүгө?

169. Төрел сөстерниң дазылдарын болгаш чогаадылга кожумактарын айтыңдар.

Бодал, боданыг, бодалдыг, бодалга, боданышын, бодалгалыг, бодалгазыг; хүндүлөл, хүндүткөл, хүндүлөлдиг, хүндүлээр, хүндүлүг.

Дазыл болгаш чогаадылга кожума деп чул, сактып чугаалаңдар.
Карартыр парлаан сөстер-бие домактардан чогаадып бижинер.

170. Төрел сөстерни бөлүктөй чыскаап бижинер. Дазылдарның адаан шыйыңдар. Төрел эвес чаңгыс сөстерни аас-бие айтыңдар. Оларны чүгө чаңгыс сөс дээрил? Кандыг сөстерни төрел сөстер дээрил, чугаалаңдар.

Эртен, мәңгүннүг, хонук, соңга, баштаар, эртенги, кижиизиг, хонаш, мәңгүннелчек, хонуктуг, кижиизидер, эртелээр, агар, кижиизидикчи, мәңгүннелир, баштайты, үнер, баштыг.

171. Дарайзында сөстерни дүжүруп бижээш, чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын демдегленер.

Үлгөрли: Эргелиг, эргениң, эргелекчиниң.

Эргелиг, эргениң, эргелекчиниң, эргелекчилээр, эргелекчилиг; амыдыралда, амыдыраар, амыдыралдыг; байланнаар, байланыг, байланнаар; кылажывыс, кылаштыг, кылаштаан.

Чүнү чогаадылга болгаш өскертилге кожумактары дээрин сактып чугаалаңдар.

172. Кандыг дестерни укталбаан болгаш укталган дестер дээрил, чугаалаңдар. Аянынг номчуңдар. Карартыр парлаан сөстерни ушта бижээш, оларның тургузуун бижимел-бие сайгарыңдар. Укталбаан болгаш укталган дестерни айтыңдар.

Чуртталгавыс ырга төдү ырлаттынмас,
Чурукчулар четчир өңүг будук тыппас,
Шүлүкчүлөр уран сөске бижил четпес,
Шүүлделиг базымывыс быражыр чок.

Күзеливис хүлээлгелер болу берген,
Күүседири чаңчылывыс апарглаан,
Холдарывыс чылыг дери ажыл болган,
Хостуг угаан тышкан бодал эртем болган.

O. Сувакпим.

173. Дараазында чугаа кезектериниң тургузуун аас болгаш бижимел-бile сайгарыңар.

Үлөгери: *айтырыглар*. Аас-бile: сөстүң дазылы – *айтыр*, чогаадылга кожумаа – *-ыг*, ынчангаш дөзү – *айтырыг* (укталган дес), өскертилге кожумаа – *-лар* (хейнүң санын илередири). Бижимел-бile: *айтырыглар*.

1. Чүве аттары: айтырыглар, хыналда, кудуушкун, хүндүлелдин, төрөлдеривис, шоочан, сүггат, ээремчиктер, буттардан.

2. Кылыйг сестери: кылаштаар, номчаан, буттаар, ынавас, ырлаар, үнгеле.

3. Демдек аттары: сайзыраңгай, улуг, байлак, чүреккир, тараалан, дурген.

174. Нарын сестерни айтыңар. Олар канчаар тургустунарыл, кандыг утка илередирил, чугаалаңар. Нарын сестерни дефистишаан, дүжүрүп бижиндер.

1. Анаада кара күш кижи барааны көргеш, кайы ырактан-на ужа бәэр чүве болгай. 2. Бичии азарганчыг сарыг шокар, чөөк дүктүг күшчугаштар «чып-чып, чып-чып» дижип, сиғенге ораажып, ужа тура маңнажып чоруп турлар. 3. Чер кыры чайы шиммелдези-бile каастанып эгелээн. Чаш оът сиғен ногаан чайт. Эртежи чечектер эрээн шокар апарглаан. А эзим аргада күштарның ыр хөгжүмүн чүү дээр! 4. Чайын амытан бүрүзү аас кеҗиктиг, өөрүшкүлүг. 5. Сыын мыйгак, буур булан, элик хүлбүс, иви чары, адыг бөрү, дырбактыг эндерик, черле кандыг аңын мында чок дээр боор!

Каартыр парлаан сестерниң тургузуун бижимел-бile сайгарыңар.

175. Номчуңар. Тус-тус бөлүк хурааңгай сестерниң тургузуг талазы-бile ылгалын чугаалаңар.

МАР, РФ, КНО. Профэвилел, курмузей, телемедээлэл.

Хурааңгай нарын сестерни канчаар шын номчуурул?

176. Хөй сектор орнунга турза чогуур үжүүктерни киирбишаан, дүжүруп бижиндер. Сөстерни шын бижгириниц дүрүмнериң сактып чугаалацаар.

Сып...ар, шаң...а, дош...уг, булут...ар...а, чыт...ан, кеш...ин-мес, чайыннал...ак, чогаал...ыга, тудуг...у, ажыл...ын, хой...уларга, барабан...ы, быйзат...ы, сууринч клу...у, шынааның шы...ы, дээрниң сылд...зы, хемниң до...у.

Караптыр парлаан сөстерниц тургузуун бижимел-бile сайгарыңар.

177. Хөй сектор орнунга турза чогуур үжүүктерни киирбишаан, дүжүруп бижээш, номчуңар. Ук сөстерни шын бижгириниц дүрүмнериң сактып чугаалацаар. Салдымаан бижик демдектерин салыңар. Бергедей берзиңерзе, орфографтыг словарьны ажыглаңар.

Школаның иштики чурумалыны ам ол-ла хөвээр сактып, көрүп олур мен. Чугайла...ынмаан дөрт-булуңнал...ак улуг өрээл. Стол өттүн...үр сомалаан, безин буду...аан, дөрт бут...уг-даа бол...а, элентендин бичии, чавыс стол...угаштар. Оларның артын...а көк даалымбатыва хөйлең чувүрлүг оолдар база-ла хөйленнүүг юбкалыг уруглар. Улуг өрээл..иң бир тала...ы азын...а чавыс кыл...ыр а...ып каан, додарлыг-даа, додар чок-даа, алгы негей тон...арывыс. Класс..ың дөрүн...е Маркс биле Ленинниң улуг чурук...ары (оларны хоола...айн... хана...а чы...ыр азып каан). Бир азыгда узун шей...ек изиг демир, ооң чанын...а, шала кырында бедиди чынып каан кургаг сыра...ан хирээлеп, чарган от...улар токпак-яяш...ар. Башкы столунуң артында ханада улуг-ла хылыш...ай чуга демирни самбыра кыл...ыр азып каан. (Д. Бегзи.)

Караптыр парлаан сөстерниц тургузуун бижимели-бile сайгарыңар.

Сомалаан, чуруктары деп сөстерге синонимнеден тывыңар.

178. Школанарның, клазыңарның иштики байдалын болгап ында өөренинг турар эш-өөрүрүңерниң идик-хөвийнин дугайында тодарадып, кыска чогаадыгдан бижиндер. 30 чылдар уезинде школаның иштики байдалы-бile ам силерниң өөренип турар школацаарны деңгеп, ылгалын чугаалацаар.

179. Номчуңар. Дүжүруп биживишаан, салдымаан бижик демдектерин болгаш нарын сөстерниң дефистерин салыңар. Караптыр парлаан сөстерниц тургузуун бижимел-бile сайгарыңар. Дестер (дазылдар) биле кожумактар аразында үннериң өскерлиишкисинин, солчуушкунун тайылбырланар.

I.

1. Хүн даг ба...ында олуруп арга чарыкта шондуна берип-тир. Алдын сарыг дыт...ар кызыл хүрең ханды каралар кара ногаан пеш шивилер хорагайлан...ыр чырып турлар. 2. Дөө үнүп чы...ар кара

суг чәәрби ба...ым чет...ес, чер...е кире бәэр. Ыңчангап Узук Кара Суг дәэр. 3. Оон боду-бiled көржүп, чугаалаш...ан болза, оон ажыл хөрөө овур хевирин оон-даа эки тодара...ып ал болур турган ийик. (С. Плюбю.)

II.

Орай кежәэ Нева хемниң эриин дургаар
Оргам..а сумкам чүк...әәш, чаныш ор мен.
Орус сөстүң чырыт...ызы маңаа база
Орай кежәэ чораан боор деп бодап келдим.

M. Кенин-Лопсан.

2 пунктуда автор кымның дугайын бижәэн-дир? Ыңда перифразаны тыпкаш, шүлүкчүң ады-бileе солунар.

§ 37. Чуве ады. Демдек ады. Сан ады. Ат орну.

Дараазында айттырыгларга харыылаңдар.

1. Тыва дылда каш чугаа кезәэ барыл? 2. Тускай чугаа кезектериниң дузалал чугаа кезектеринден ылғалы чүл? 3. Аян сезүнүң өске чугаа кезектеринден ылғалын турар онзагай чувези чүл?

Чугаа кезәэ бүрүзүнгө 3 – 4 хире чижектен киирбишаан, дараазында схема ёзуаар таблицадан тургузуңдар.

Тускай чугаа кезектери	Дузалал чугаа кезектери	
Чуве ады: чечек, агаар, хыраа, динмирәэшикин, ...	Эдеринчилер: дугайын, ышкаш, дәәш, ...	Аян сөстери: Оой! Эх!, ...

180. Номчуңар. Домактарда чугаа кезектерин тодараткаш, үстүнде мергежилгеде ышкаш таблицадан тургускаш, долдуруңдар.

1. Ыңчан сес харлыг турдум. Ол хүннү онзалаң демдеглөп-даа турбаан. 2. Часкы аңнаашыңче акым ачам-бileе иеләэн коошпа-хемелиг чоруп турган. Оларның кайызы хәйну өлүргенин кым-даа сонуургап айттырбас, чүте дизе ийи ийикпе бөлүк аңчыларның тыпкан олчазын үлжип четтирип тура, оларның чогум кайызы хәйну өлүргенин айттырып болбас деп чаңчыл бистин үлуста бар. 3. Ах,

Полун ышкажыл сен! Чүге менче кезе кайгарың ол? 4. «Эх! Ынча диве моң! — деп, Закун хенертен кылъектанып кышкырган. — Сен кандыг-бир оюн-тоглааже эвес, аңнаар дәэш келген сен.» (В. Санги.)

181. Дараазында план өзугаар чүве адының дугайында харылаалыг чугаадан аас-бile тургуулацар.

1. Чүве ады — чугаа кезээ.
2. Хуу болгаш нийти чүве аттары.
3. Чүве аттарының саны.
4. Чүве аттарының падежтерге ескерлири.
5. Чүве аттарының домакка ролю.

182. Дараазында чүве аттарын падежтерге ескертип бижицер. Падеж кожумактарының адаан шыйыңдар.

Сараат, арыг, күшкүл, коргулчун, ыраажы.

Ол-ла сестерге хейнүң санының кожумаан немендер.

183. Улегерлеп алган сестерни хейнүң санынга бижицер.

Космонавт, банк, тракторист, курс.

184. Улегерлеп алган сестерни хейнүң санынга бижицер.

Диктант, банк, конспект, фонд, митинг, аффикс, киоск, поезд, алаач, киловатт, сеанс, футболист.

Улегерлеп алган чүве аттарының падеж болгаш сан кожумактарын шын жириин чугаалацаар.

185. Адаанда чүве аттарын хамаарылга хевиринге чузү? деп айтырыгга

жыллаттынар кылдыр ескертип бижицер.

Асфальт, ансамбль, цирк, рельеф, гардероб, вестибюль, продукт, юпт, горн.

186. Хей сектор орнунга чогуур падеж кожумактарын кирибишаан, дүжүрүп жицер. Падежтерни айтыңдар.

1. Шай... ижицер! 2. Оол кабина... кире халып келген. 3. Бир-атап шоодай... урган тараалар тергелер... чүдүрүп турганнар. 4. Ижилер... чайгаар-ла эрес-сорук кириш турар ол хөгжүм... үнү р-ла калбак-делгем шынаалар... ужукуп чоруп турган. 5. Болы... саап белеткээн хымыс... ижер силер. (Х. Ойдан-оол.)

аштайтын чын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңдар.

юзский язык, 8–9 кл.

187. Дараазында сөстерниң иштіндегі аттарын ушта бижәеш, оларның турғузуун бижимел-бile сайгарынар. Чүве аттарының чогаадылга көжумактарын шын бижириң чугаалаңац.

Салгакчылар, өөрүшкүнүң, чугаалажышкын, чугаавыстан, өндүктөр, чылгычылардың, хүннөрдө, чоогаже, кыптағның, чылгызының, өөреникчи.

188. Сес каттыжыкыннарында чuve аттарының падежтерин, сан болгаш хамаарылга кожумактарын тодарадынар.

189. Адаанда чүве аттарының долу морфологтуг сайгарылгазын бижимел-
бile кылынар. Оларның тургузуун сайгарар.

Ч 189. Адаанда чүс и
бите кылышар. Оларның тургузуун саигарар.
Члегери: дайынчыларның - уктаалган чүве а., дазылы - дайын, эгэ хевири
- дайынчы, нийти, хейинүүс с., хамаар.п.

Илтөкелчилен, чонга, дыңнакчыны, кудумчулар, Тураннын, чөрлери.

190. Домактарны сайгарындар. Чуве аттарын тывындар. Олар домактын кандыг көжигүнieri болурун чугааланар.

190. Домактарны салғар кандыг көжигүнieri болурун чугаалаңар.

1. Ленинград, хомудал чок салымым сен. (С. П.) 2. Сеткилимде: четтирдим деп сөглеп чор мен. (С. П.) 3. Улуг-Хемим дагларга-да мундгапталбас, улуг Саян сыннарындан менги читпес. (С. С.) 4. Ужа чүүлдүң школазын доозуп алгаш, күзүн келди, лейтенант болгы чорду. (С. С.)

191. Дараазында чuve аттарын ажыглап турғаш, утка талазы-бile
рылаалыг домактардан чоғадып бижинер. Чuve аттарының падежтерин та-
радыңдар.

Стадион, маргылдаа, көрүкчүлөр, класс, финиш, индир, ст: бирги чер, чарыш, чүс мөтр, команда, өөрушкү, хүндүлөл биж киржикичи.

192. Дараазында план ёзугаар демдек адының дугайында чугаалаң
көмөткүтүг демдек

192. дараа

1. Демдек адының утказы болгаш грамматикалык чадалары.
2. Укталбаан болгаш укталган демдек аттары.
3. Демдек аттарының домакка ролю.

193. Номчуңар. Демдек аттарынга айтырыгларны салбышаан, домактың кандыг көжигүннери болурун тодарадыңар. Уктаалган демдек аттарының тургузуун тайылбырлаңар.

I.

1. Орлан-оолдуң чоогунда күү сырода улуг кара торга шалырт кылдыр кәэп олуруп алгаш, ону чидиг шиши хаайы-бile токкуладыр соктай берген. (Х. О.) 2. Дишим чурек, күштүг күзел дириглерниң одуруу бооп мөңге ат ап, шүглүп үнген. (О. Сүв.)

II.

Улуг-улуг соңгаларлыг, чокпак кара ыш бурулаан хоолайлыг, чаңгыс каът узун бажың. Ооң ишти делгем, дээвиири бедик. Дээвииринин адаан дургаар улуг-ла демир оорга шэйлүп чоруп каан. (К. Кудажы.)

I белүктө дорт болгаш көжүрген уткага хереглеттинген демдек аттарын айттыңар.

194. Номчааш, дүжүрүп бижиндер. Дақпырлаан ажык эвес үжүктөрлиг демдек аттарының адаан шыйып, шын бижиирин тайылбырлаңар.

1. Частың хүнү үнүп кәэрge, чассыг чурээм оожургавас. (К. К.)
2. Ачазы дың кара чаңгыс чоржаң аъттыг. Хөлзээзиннig бир-ле чазын самдар өглер чоогунига чаңгыс бажың тыптып келген. (Е. Т.)
3. Чыккылама соок күжүр чылганып каап чоруп турган. (К.-Л.)
4. Чединмисте чевен аттыг, чеми чокта харам аттыг. (Үл. д.)

Каартыр парлаан сөстерге синонимдерден тывыңар. Диригжицилгени тывыңар.

195. Номчуңар. Демдек аттарының чадазын тайылбырлаңар.

1. Кончуг аныяк болгаш кидин-не шыырак аңчы дирти берген шаам ол чүве ийин. (М. О.) 2. Ол кончуг күштүг кижи. Ындыг бичии хирезинде чугаакыры, ыраажызы аажок. (С.) 3. Хураган чыдышы хире каранды, ооң ортузунда шончалай. Кып-ла кызыл. (К. К.) 4. Эрес билип келирге-ле, ада-иези аажок ядны улус чораан. (К. К.) 5. Киптей киши кара, кижиiden кижи каралыг. (Үл. д.) 6. Даартагы чагдан бегүнгү өкпе дээрэ. (Үл. д.)

196. Аянныг номчуңар. Дүжүрүп бижээш, домактарының синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Демдек аттары домактың кандыг көжигүннери бооп чоруурун чугаалаңар.

ЧИНЧИ-ШУРУ

Чиңгир ногаан, кес дег кызыл –
Чинчи өңү эрээн-шокар,

Чивеннешкен сыйлдыстар дег,
Чиргилчиниң чайыннаң кәэр.

Чинчи-штуру кысты қаастаар.
Чинчи-штуру сыйни қаастаар.
Чинчи-штуру чидиг өңдүүг,
Чинчи-штуру өшпес өңдүүг.

B. Шараеви.

Укталган демдек аттарының тургузуун бижимел-бile сайгарыңар. Каартыр парлаан сөстерниң синонимнерин тывыңар.

197. Номчуңар. Сан аттарының морфологтуг сайгарылгазын аас-бile кылыңар.

Гектар черден үжен-дөртөн центнер дүжүт алган, бир хойдан 25–26 кг дүк кыргаан, бир инектен чылда 14 мун литр сүт саап алган, соң азыраан алды хары угда 40 тонна чүккүү ууп сеертүр, соң азыраан хаваны 20 хаван оглу берген, дөрт чүс дөртөн чеди хойдан беш чүс ийи хураган ажаап алган дәэш көргүзүп турда, канчаар ону! Көрбээн кижи бузүррээр аргажок чүүлдер бар.

Кижиниң кылбас чүвези чок, угааннынын, чогаадыкчы тывызынын, кижиниң күштүүн, кижиниң үнелиин ында тодаргай көргүзүп турар оран-дыр... (*C. Сарыг-оол.*)

Саннарны сөстер-бile солувушаан дүжүрүп бижээш, тодарадылга бооп чоруур сан аттарының адаан шыйыңар, бөлүүн тодарадыңар.

2-ги абзацта домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, кежигүн бүрүзү кандыг чугаа көзектери-бile илереттинген-дир, сөстерниң үстүнгө айтыңар.

ч. а.

Чижээ: *кижиниң,*

198. Домактарны номчааш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сан аттары домактың кандыг кежигүннери бооп туар-дыр, чугаалаңар.

1. Тос дугаар класста он оол, чээрби уруг бар. Шупту өөрөнүкчилерниң саны үжен. Оларның иштинден англи дылды он дөрт кижи, немец дылды он алды кижи өөрөнүп турар. 2. Бистиң школавыс кожууннунуң баскетбол маргылдаазынга бирги черни алган. 3. Чүстен бежен ийи катап эвээш. Дөрттүү квадратче көдүрөргө, он алды болур. 4. Уженге онну кадарга, дөртөн.

Сан аттарының падежтерин, бөлүктөрин айтыңар.

199. Дараазында сан аттарын араб чурагай-бile дугаар сан ады чогаадыр кожумактыг кылдыр бижиндер.

Чээрби дөрт, чеди, бир мун он, бежен беш, ийи чус алдан ийи, тозан.

200. Сан аттары кол сес, сөглекчи, немелде, тодарадылга болуп чоруур кылдыр домактардан чогаадып бижип алындар.

201. Номчуңар. Караптыр парлаан сестерни ушта бижип алындар.

1. Оңд таптыг-ла кулааның дужунда хилирәэн-халыраан дааш үнген. 2. А борта дәэрge хаяның кадыры, шынап-ла, дендии. 3. Сарлык-деге дөө куржаанғыны дургаар маңнаан хире. 4. Оон ыңай та чүү бар. 5. Эникепен кайыл? 6. А хонган хонаш бүрүзү база бир-ле уттундурбас сактыышкынны кижиге арттырып каар. (Б. Ондар.)

Ат орну деп чул? Олар кандыг бөлүктөргө чарлырыл? Чижектөр кылдыр устүнде сезүглелде ат оруннарын ажыглацар.

202. Номчуңар. Ат оруннары кандыг бөлүктөргө хамааржырын, домактың кандыг көзүгүннери бооп чоруурун айтыңдар.

I.

Космонавтар – ол дәэрге сен сен, мен мен,
Холдарывыс тутчуп алган бистер-дир бис.
Тайбың диген дайынчылар баштап алган
Дадай дивейн дидим баскан совет чон бис.

O. Сувакпим.

II.

1. Олар ядыш кижи бүгүдезин кәэргээр, камгалаар улус-тур.
2. Бо-даа база анаа эвес кижи-дир. 3. Оларның аттарын шуптузун шууштүр бижип бадырышкан. 4. Часкы дыпштанылгазын кым канчаар эртиргенил? (Х. Ойдан-оол.)

203. Чогаадыглардан үзүндүлерни кичәэнгейлиг номчуңар. Оларның утказын екижидип, стиль (сестерни, сес каттыжышкыннарын чугааның утказын дүүштүр чөп ажыглаары, катаптаашкыннарны эдери дәэш о.е.) болгаш грамматиктүг чазыгларны этпишаан, дүжүрүп бижицер.

1. В. Көк-оол «Самбажык» деп шиинде 1883–1885 чылдарда тыва чоннуң амыйыралың чырыдып турага. «Самбажык» деп шиин алдан-маадырларның туралы халыышкынынга тураскаадып бижәэн шиин. Бо шиинде кол маадырлары Самбажык биле Дажыма. Самбажык бир дугаар Тывага байларга удур туралы халыышкының үндүрген араттарның баптыңчызы.

2. Ийи оол балыктан чорупкан. Оолдар хемге келгеш, сыйрткыштарын сүгже киир салып алгаш, сыйрткыштарын көрүп манап олурганинар. Шоолулук үр эвес сыйрткыштааннар. Оларның бирээзи үштүү туткан, а ийизи оон хәйнү туткан.

Олар кежээ иелээ ол балыктарын үлешкеп, өөрүпкүлүг чанып-каннар.

Чүве аттарын, демдек аттарын, сан аттарын, ат оруннарын 4 бөлүк кылдыр чыскаап бижиңдер.

§ 38. Кылыг сезү.

204. Дараазында план ёзугаар кылыг сезүнүң дүгайында чугаалаңар, чижектерден бериңдер.

1. Кылыг сезүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдектери. 2. Кылыг сезүнүң болур болбас хевирлери. 3. Кылыг сезүнүң залог, вид хевирлери: *хынаттыр*, *хынаш*, *хынагыла*, ... 4. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сестери (*цинер*, *цинер-кирер*, *циңп келир*, ...). 5. Кылыг сезүнүң арыннарга болгаш саннарга ёскерлири.

205. Номчунар. Кылыг сестериниң хевирлерин кырынга демдеглевишаан, дүжүрүп бижээн, домактың кандыг кежигүннери бооп чоруурун чогуур шыйыг-лары-бile демдегленер.

1. Оюнмаа ам сески классты доозуп алган. Ынчалза-даа колхозтуң чаа школазының тудуу ам-даа төммээн. Ынчангап район төвүнгө барыш, оргумак школаны доозар, оон ыңай дээди эртем чедип алыр. (С. Пюробю.)

2. Бо удаада Барык унунга ыыт-дааш, ыр-шоор дыңналбаан. Садыгжылар доюлбаан. Альттар дуюу дагжаваан. Ыттарның ээргизи безин кодандан үнмээн. (К. Кудажы.)

Сезүглелде болур болбас хевирлиг кылыг сестерин айтыңар. Болбаан кылдыныгын илередирдө, кандыг кожумак ажыглаттынган-ды? Оларны шын бижиирин чугаалаңар.

Каартыр парлаан кылыг сестериниң тургузуун сайгарыңар.

206. Дараазында кылыг сестеринге болбас хевирниң кожумактарын немэш, домактардан чогаадып бижиңдер.

Хем, шып, харыбыла, шөй, кас, ээл.

207. Кылыг сестериниң дазылдарын (дөстерин) болгаш залог, вид уткаларын илередир кожумактарын айтыңар, дакпырлап кирген үжүктерниң адаан шыйыңар.

1. Өрээлге кирип кээримге, Анай-оол номчуттунган олур. 2. Дүйүндө чугаалаттынар кижи-дир сен. 3. Эки кижизиттинген школачы улуг улуска олудун чайлап бээр. 4. Походтап чорааш, чурук тырттырар бис. 5. Удавас бо ховуга далай дег тараа чаттыла бээр. 6. Өй-өйлөп

сүтгур чаъс чаггылаар. 7. Ол студент дүн ортузу чедир карак шиммес, киччээлге белеткенип олуар.

Кылыг сөстериниң санын, арнын тодарадыңар.

208. Немелде утка илередир 4 хире кылыг сезунден тыпкаш, домактардан чогаадып бижинер.

209. Номчуңар. Причастиелерни айтыңар. Олар домактың кандыг кеки-гүннери болуп чоруурун чогуур шыйыглары-бile демдеглевишаан, дүжүрүп бижинер. Причастиелерниң үелерин үстүнде айтыңар.

1. Хөй каът бажыңың бир өрээлинде чуртташ турар кижи болгай мен. 2. Сериин агаар удуур өрээл иштинче шуужуп кирип турары илден. 3. Эртен ажылдаш кедер идик-хевимни белеткеп алгаш, удууп чыдыптым. (*O. Саган-оол.*)

Причастиелерниң демдек ады-бile демей шынарларын чугаалаңар.

210. Номчуңар. Чүве аттары уткалыг хереглеттинген караптыр парлаан причастиелер домактың кандыг кекигүннери бооп чоруурун чогуур шыйыглары-бile демдеглээш, падежтерин үстүнгө айтыңар.

1. Бодум багай-даа болзумза, мәэң бажымның ажылдаары шылаар болдур ийин. 2. Карманындан от ап, кыпсырынга белеткени берди. 3. Аннага Катяның чоруурунуң дугайын чугааладым. 4. Оондаа шаап халдааниар ураалап кирипкен. 5. Чемненириңиден кайын ойталаар деп. (*C. Сүрүң-оол.*)

211. Ийи дугаар кезээ причастиеден тургустунган чер аттарын сактып бижинер.

Үлөгери: *Кулун-Дүжер, Кыс-Халыыр, Аскыр-Чүглүр...*

Оларның-бile домактан чогаадыңар.

212. Номчуңар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Причастиелерниң үелерин үстүнгө айтыңар, шын бижириин тайылбырлаңар.

Эрес мунгандык мотоциклини улуг дыка дүргедетпейн чораан. Оът-сиген чап-чаа-ла частып эгелээн часкы хүнде Ағылыг унун көөрге, мага хаммас болган, агаар арыг, салгын безин билдирбес. 2. Орук чириглээн чудукту тура көдүргеш, доора салып каан чыткан. (*K. Кудажы.*)

213. Скобкаларны ажыткаш, кылыг сөстериниң дөстерин баштай эрткен үениң, соонда келир үениң, адак сөөлүндө болгалак келир үениң причастиелери кылдыр өскертпишаан, сөс каттыжышкыннарын дүжүрүп бижинер.

(Чыг) чодураа. (Чугаала) кижи. (Хак) кадаг. (Тара) хурал. (Багла) альт. (Чаг) чаъс. Одарже (үн) хой. (Чуг) ёрээл. (Үн) оът.

214. Номчуңар. Домактарны көжигүннөр аайы-бile сайгарыңар. Тургузун тодарадыңар.

1. Ленин аттыг ледокол-даа көстүү келди. 2. Сонгу хаяа сагыжымда солаңтылан чырывышаан. 3. Хаактыг аңчы караш диди, бузураан хар буруцайнын туруп калды. 4. Айым тура удуй каап тур.

Каартыр парлаан сөстерниң кайылары составтыг кылыш сөзүнүң кезээ бооп, кол кылдыныгны илередир-дир? Кайызы боду тускай сөглекчизи бооп чоруурдур? Оларның кайылары немелде кылдыныг илередип турар-дый?

Деепричастиеелерниң утказының болгаш грамматикиг демдектериниң дугайында сактып чугаалаңар. Тыва дылда кандыг деепричастиеелер барыл, адаңар.

215. Номчуңар. Деепричастиеелерни тывыңар. Деепричастие бурузунүң хевириң адавышаан, ооң кандыг дөстен, кандыг кожумактың дузазы-бile тургустунганын тайылбырлаңар.

1. Космоста маадырларга кожаланчып чеде бергеш, чаагай күзел белээ кылдыр Саян чечээн сұна каалтым. (*O. С.*) 2. Шак ол чалтыг төөгүнүң базымы-дый, тоовайн эрттириптер ужур турбас. (*E. T.*) 3. Долгармаа өөреникчилириниң аразынга кылашташ, ончалавышаан, оларның чаңгыс аай арыг-силиг болгаш чарап кеттингенин, өөрүшкү-манчайлышын көргеш, сеткил ханып, оожургай берген. (*B. O.*)

1-ги домактың морфологтук болгаш синтаксистиг сайгарылгазын кылыш.

216. Номчуңар. Деепричастиелиг бөлүглелдерни айтыңар. Хей сектор орнунга турза чогуур үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бижиңер. Олар домактың кандыг көжигүннери болурун шыйып демдеглеңер.

Ширбий хадып каа...ан кырны ашкаш, кудургайны куду бадыптывыс. Адан биле буураның халышкан истери кара дес, кайызыдаа аажок шурал, халып чораан. Кезек-кезек кырлациарны ажылдыр одуртпушаан, ч...галарны көжилдир, куу-куу шаттарны одур...ур үр-ле истеп келдивис. Бичии бүүрелчин тей кырынга үнүп кәэри-виске, буура челип чоруй докт...гаш, туруп-туруп, дедир ээпкен болду.

— Па, чаагай бооп-тур. Кулугуруң че...ирбейн барганы ол-дур — дээш, эжим менче көргеш, хүлүмзүрүп кагды.

Айттарывыс дарс кылдыр кымчыл...аш, хөрүктелдир че-зиптивис. (*K. Orgu.*)

Деепричастие бурузунүң кырынга хевириң алаваңгайлаш бижиңер.

Чижээ : Ширбип хадып (каапкан кыр).

217. Чогуур ужүктерни болгаш бижик демдектерин киирбишаан, дүжүрүп бижиндер. Бижик демдектерин чүге салганыңарны тайылбырлап чугаалацаар.

Сүлдем чу...уштарга даг-иргек алгырыпкаш курусук ыяштың бажын кызырады уу дайнашкан. Адыг көксенмишаан ижээн а...ында суп каан дазылдыг чудукту ийи холу-бile и...ээр киир тыртып бир ийинден ...ывыржып думчуун уштуп келген. Адар-байның үш адыры чык дээн. Адыг кургам...ык кылдыр алгырбышаан дедир ижээн дүвүн...е хилирт дээн. Кезек ондал-осташ чоруй каржы-шугулу дам барган. База катап үне чуткээн. Ийи боо барык-ла деңгэ чыгыы чык-дарс дээн.

Чымчак чүве бар-дыр – деп Адарбай чушкувушаан чугааланган. Өлгөн-дир.

Деепричастиелиг бөлүглелдерни айтыңар.

Деепричастиелерниң хевириң кырынга демдеглеңер.

218. Деепричастиелиг бөлүглелдер кирген 5 домактан чогаадып бижип алыңар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгасын кылыңар. Деепричастиелиг бөлүглелдер домактың кандыг көжигүнүн бооп чоруурун болгаш оларга бижик демдектерин канчаар салганыңарны тайылбырлап чугаалацаар.

219. Номчуңар. Каартыр парлаан кылыг сестери кандыг кылдыныгларны илередир-дир? Кылыг сезүнүң ындыг хевирлерин чүү дээрил, сактып чугаалацаар.

... Ох, космос кораблинин иштин оода чаңгыс карак-бile бакылап көрзэ дээр мен ийин, оолдар!

Шынап-ла, олар борта чүге хонмас деп? Саратовтуң тараа шөлүнгө, Караганданың ховузунга, Пермьниң арга-арыгларынга хонуп-ла турар ышкаждыл. Удавас Хемчикиң шынаазынга кээн хонарлар оң. А хонмаза, база хомуудал чок. Чуртувус улуг болгай, Ону чедиштир хонуп чоруп оргуже, бис езэ бээр бис. Келир үениң космонавтызы болур дизе, ботту амдан эгелеп белеткээр деп башкывыс чугаалаар ышкаждык. (Б. Ондар.)

Каартыр парлаан кылыг сестеринин наклонениелерин айтыңар.

Тыва дылда кылыг сезү каш наклонениелигил? Наклонениелерниң аттарын адал, чижектерден көргүзүңер. Устунде сезүглелде кандыг наклонениелер кирбейн барган-дыр?

220. Номчуңар. Кылыг сестеринин наклонениелерин айтыңар. Болуушкун наклонениесинде кылыг сестерин дараазында белүктөрдө кирип, ушта бижиндер: 1) эрткен үениң кылыг сестери; 2) амгы үениң кылыг сестери; 3) келир үениң кылыг сестери.

Күжеппей. Адыр, оолдар, ыбызыңар шеглеңер! Бис хостуг-шөллээн чурттаар дээш, амы-тын чок сокчур дээн болгай бис. Бисте дедир базар орук чок. Ындыг-даа болза бистиң-бile қады чоруурундан бергезинер кижи бар болза, амдыгааштан боданып алзын. Албадавас бис. Эрте дээрэ чарлып алзын, соң даарта чарбыктыг артык-үлүү сөс турбас кылдыр.

Дарган-оол. Чөп, чөп. Кижиниң саап ижип орган инээн сон чипкен эвес, чаңгыс айдын чайып мунушкан эвес силер. Мындыг кем чок улусту албан-чагырга чери база бир яңзы көөр ыйнаан.

Күжеппей. Адыр, оолдар, шимэргевендер. Дарган ирейде бак сагыш чок боор деп бодай-дыр мен. Бистиң эп-чөп-бile чугаалажыр хөлүвүс эрткен, билдиң бе, Дарган? Баяат-дүжүметтер кажан-даа биске анаа дүжүп бербес. Олар бистиң-бile чүгле күш-бile чугаалажырлар. (С. Пюроб.)

Кылыг сөзүнүң эрткен, амгы, келир үелериниң тус-тузунда хевирлерин тодарташ, арнын болгаш санын айтыңар.

Болуушкун наклонениесиниң уе бүрүзүнүң хевирлерин адап чугаалаңар. Сөзүгелдин, стилин тодарадып, ооң кол-кол демдектерин адаңар.

221. Онаалга: 6-гы класстың өөредилгө номунандан кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениесиниң үелериниң дугайын каталтап номчааш, дараазында схема ёзуаар чижектерден кирибашаан, таблицадан тургузуп альыңар. (Чүгле болур хевирин алыр.)

Эрткен уе болгаш ооң хевирлери (арыннары, саннары)	Амгы уе болгаш ооң хевирлери (арыннары, саннары)	Келир уе болгаш ооң хевирлери (арыннары, саннары)
1. Чоокта эрткен уе:	1. Тодаргай эвес амгы уе	1. Болгалак келир уе:
Мен сөөрттүм	Мен сөөртүп турар мен	Мен сөөрткелек мен
Сен сөөрттүң	Сен сөөртүп турар сен	Сен сөөрткелек сен
Ол сөөрттү Бис сөөрттүвүс	Ол сөөртүп турар Бис сөөртүп турар бис	Ол сөөрткелек Бис сөөрткелек бис
Силер сөөрттүңер	Силер сөөртүп турар силер	Силер сөөрткелек силер
Олар сөөрттү(лер)	Олар сөөртүп турар(лар)	Олар сөөрткелек(тер)
2.	2.	2.

Онаалганы күүсеткениңер соонда, дараазында айтырылгарга харылаңар: Болуушкун наклонениесиниң қандыг үези хөй хевирлиг-дир? Кайылары эң-не хөргөлттингирил? Оларның бот-боттарындан утка талазы-бile ылгалын чугаалаңар.

222. Эртем, чечен чогаал, чугаалажыр, публицистика болгаш ажыл-херек стилингте хамаарышкан улуг эвес үзүндүлерден тып бижээш, оларда болуушкун наклонениесинң үелериниң бүгү хевирлеринде хереглеттинген кылыг сөстериниң адаан шыйыңдар. Дараазында айтырылга харыылаңдар: кылыг сезүнүң үелериниң кандыг хевирлери нейтралдыг-дыр (кайы-даа стильге ажыглаттынар)?

223. Номчуңар. Каартыр парлаан кылыг сөстериниң наклонениелерин тодарадыңдар.

I.

1. Эки чүве эгелезин этеләэнней! Маадырлар улай-улай төрүттүнзүн! 2. Ара черле тура дүшне, адың черле баксыратна. (O. Сувакпим.)

II.

1. Бисти эвес-даа болза, бо орган ёске эшти хүндүлөп көрзүңдерзе. 2. Ол айтырыгны бистер эвес, олар шиитпирләй аан. 3. Дүрген-оолдуң бажыңынга чедирип каг. Түр када чурттаайлар аан. 4. Мен дыңстанып алыйн. Соонда кады барып тургай бис аан. 5. Школа доозулгуже, каш-ла хонук арткан-дыр, дарга. (К. Кудажы.)

Каартыр парлаан кылыг сөстерин тус-тузунда дараазында таблицаже киир бижиңер, кырынга арыннарын, саннарын айтыңдар.

Дужаал наклонениези	Чепшәэрел наклонениези	Даар наклонение	Кызыгаарлаар наклонение

Үстүнде дөрт наклонениесиң кайызын чүгле чугаалажыр болгаш чечен чогаал стильдеринге ажыглаарыл?

224. Номчуңар. Домактарны дүжүруп бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Кылыг сөстериниң причастие, деепричастие хевирлерин, наклонениелерин тодарадыңдар, домактың кандыг кежигүннери бооп чоруур-дур, чугаалаңдар.

1. Ындыг-дыр. Далашпайн көрем. Маңаа бичиң олураалы. Мәэн дергимде шоодайжыгаш бар, чежин эккелем. Чемнениң алышылы, оон сен-даа чоруур черинчө чорувут, мен-даа канчаар, база аалымче халтайн. 2. Шоодай дүвүнде чораан хенмелеп каан эътти хлеб-бile

холуп чип алгаш, Мергенниң суун кош-адыштап узуп ижин алды-
выс. 3. Чылгы ыраар дей берди, эрте дәэре чорбааже, орайтай бәэр.
(С. Тока.)

Каартыр парлаан кылыг сестериниң сайгарылгазын аас-бile кылыңар.

Үлегери: *Олуралы* – кылыг сөзү, эге хевири – *олурар*, болур хевири,
дужаал наклонениези, хейнүң саны, бирги арын.

225. Аас болгаш бижимел-бile каартыр парлаан кылыг сестериниң
сайгарылгазын кылыңар.

– Октаргайдан Быковский
Оттуруп тур, кыйгырып тур!
Декте, шымда, тура халы,
Демир-ұжүң манаң чыдыр.

Бешки дугаар космонавтка
Менди, байыр чедирәэли.
Улуг чурттуң өөрүшкүзүнгө
Ура, каткы үнүн кадаал.

C. Сарыг-оол.

§ 39. Наречие.

226. Номчуңар. Наречие деп чул, чугаалаңар. Каартыр парлаан нар-
чиелерниң кандыг айтырылгарга харынылаарын, кандыг чугаа кезектери-бile
илереттинген кежигүннерге хамааржырын тодарадыңар. Салдынмаан бижик
демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Наречиелерниң адаан шыйыңар.

1. Бир катап дурген-не шайлай тыр...ып алгаш номнарымны
бөле хаара туткаш школаже маңрап чорупкан мен. 2. Тимка күштарға
кончук ынак. Ол жекешкілештири сығырып кел чор. 3. Училищениң
баштаар чери шыңғызы дұвүрей берген. 4. Бис ону эртең эрте
Ивановскөже чорудуптаалы. Ол шағда-ла кырган-ақазынчे чору...ан
чүве. 5. Мәен баштактамай турарымга бұзүреп д...нмам дургени-
бile тура халып келди. 6. Ишкәэр үш боо ыыды үндү. (А. Гайдар.)

Наречиелер домактың кандыг кежигүннери болурул? Оларны өскертип
болур бе?

Бижик демдектерин чүге салғаныңарны чугаалаңар.

2-ги домактың синтаксистиг болгаш морфологияның сайгарылгазын кылыңар.

227. Адаанда сестерни баштай тодарадылгалар, соң соонда байдалдар
кылдыр өске сестер-бile каттыштырып бижиңер. Каартыр парлаан сестер
байдалдар апаар кылдыр домактардан чогаадыңар.

Оожум, дурген, эки, чарап, дедир, чавыс, чап-чаа.

228. Номчуңар. Наречиелерни тыпкаш, оларның харынылаар айтырылгарын,
хамааржыр сестерин тодарадыңар. Оларны бөлүк аайы-бile ушта бижиңер.

1. Дүндүгүр дээр сылдыс, айы хүндүс безин көстүп чыдыры. 2. Дамырак суг шору терең, даамчыргай ырлап чыдыр. 3. Күштар үнүн чаржалаштыр куюм чүрээн кыйги салыр. 4. Эләэн кедээр эрээн каътта элик, хұлбұс огургулаар. 5. Эртине деп сөстү билбес, чажым кончуг: дагның чүрээ оожум, дурген соп кәэр боор деп элдеп бодал сагыжымга артын калган, даңгаар әртен дашкаар үнгеш көргүләэр мен. (*Ю. Кюнзегеш.*)

Укталган, укталбаан наречиелерни айтыңдар.

229. Эжеш чижектерде карартыр парлаан сөстерниң утказында ылгалын тодарадыңдар.

1. Хөл чок чер. Хөлчок чаагай хлеб. 2. Медээ чок болган. Медәэжок улуг бажың. 3. Арга чок болза, октадыр. Ынаар кижи чедер аргажок. 4. Даштыкыда бөдүүн чон эрге чок. Эргежок чугула айтырыг.

Наречиелерни ушта бижицер.

230. Чогуур үжүктерни болгаш дефистерни киирбишаан, наречиелерни бижицер. Оларны шын бижиириниң дүрүмнериң сактып чугаалацаар.

Үй балай, ет...үр, дуне хүндүс, инек...илештири, суг...улаштыри, кижи...илештири, чыт...ыр, эрт..ир, ында мында, долдур долдур.

Наречие бүрүзүнүң хамааржыр бөлүүн тодарадыңдар.

231. Номчуңдар. Наречиелерни тыпкаш, оларны утка болгаш тургузуг талазы-били сайгарыңдар.

1. Кремльдин улуг шагы эртен эрте кижилерни сорук кирип, оттур ырлаар. 2. Улуг-биче улустары улуургашпас шунту дөмей, олбо дылга чугаалашкаш, орус дылга деңге билчир. 3. Балды, хирәэ, ырлар үнү маргышканзыг хөглөп үнер. 4. Дескиндири топтап көрем: дәэр-даа, чер-даа тутчу берген. (*Б. Хөвөңмей.*)

232. Каартыр парлаан наречиелерге синонимдерден тып бижицер.

Үлгегери: дыка улуг - тергиин улуг, медәэжок улуг, аргажок улуг, кончуг улуг, холчок улуг, эмин эрттири улуг.

1. Дыка улуг - 2. Оожум кыштаар - 3. Шала куду -.... .
4. Багай бижийр - 5. Өөрүшкүлүг чедип кәэр - 6. Дүрген маңнаар -

Бөлүк синоним наречиелерниң иштinden долу уткалыштарын (ийи азы эләэн каш синонимдерниң чүгле чаңғыс стильге ажыглаттынары), нейтралдыг болгаш өске-даа стильдерге хереглеттинерлерин тодарадыңдар, чижектерге аас-бите көргүзүңдер.

§ 40. Эдеринчилер. Эвилелдер.

Артынчылар.

233. Дараазында план ёзугаар эдеринчилер дугайында чугаалаңар.

1. Эдеринчилер – дузалал чугаа кезээ. 2. Эдеринчилерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. 3. Дузалал аттарны эдеринчилер кылдыр хереглээри.

234. Дүжүруп бижиңер. Эдеринчилерниң болгаш оларның хамааржыр сөстериниң адаан шыйыңар. Эдеринчилерниң мурнунда туар сөстерниң кандыг чугаа көзектери болурун, харылаар айтырыгларын, падежтерин кырынга демдеглеп бижиңер.

1. Таалың, ээзи-даа келзе, коргар хире эвес дидим апарган.
2. Кадай бар шаа-бile доңгайып көрген. 3. Хараалчалар, адыг ижээнү дег, буруңайып тынып чыткылаан. Оон ында-хаая, борбаанды ышкапш, кара күшкапш шыптырапш кылдыр үне халааш, соок дош зирин дургаар маңрап-маңрап, суг иштинчеш шимеш кынныр. 4. Хейнү көрген бурунгу хем Улуг-Хемниң кырында амыдырал дойлуп турган.
5. Эрес калбак хая баарынга чеде бергеш, бакылап көрген. (*K. Кудажыс.*)

Чиңгинае эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны тодарадып чугаалаңар. 2-ги домактың синтаксистиг болгаш морфологтуг сайгарылгазын кылышаңар.

235. Чиңгинае эдеринчилерлиг, дузалал аттарлыг үш-үш домактан чогаадып бижиңер.

236. Дараазында айтырыгларга харылаңар.

1. Эвилелдер деп чүл? 2. Домак кежигүннерин болгаш домактарны холбаштырарының аайы-бile эвилелдерни кандыг бөлүктөрөг чарарыл? Бөлүк буруңунге хамааржыр эвилелдерден адаңар. Чижектөрөг көргүзүңер. 3. Эвилелдер домак кежигүннери болур бе?

237. Номчуңар. Бижиңик демдектөрөн салбышсаң, дүжүруп бижиңер. Чагырыштырбас эвилелдерниң адаан чаңгыс шыйыг-бile, чагырыштырар эвилелдерниң адаан иийи шыйыг-бile шыйыңар.

I.

1. Митъкага бир чүве таварышкан чүве ийикпе азы боду хөөн чок болчук бе, хүрээгэ ол келбейн барган. 2. Күштер көзүлдүр-ле дең эвес ынчангаш бодувустуң чепсеглеливисти күштелдирер деп

шиитпирлээн бис. 3. Долган...ыр имир дүшкен болгаш хоорай удаан. (А. Гайдар.)

II.

1. Казактар, кадайлар болгаш кыстар коридорда, казапчада сырый тургулапкан. 2. Мени чаа амыдыралга киирерин диледим, чуге дээрge ацаа бүрүн чөвшээрежип турар кижи мен. 3. Чок болза ам дораан черни биске хувааш айтып берицер, чок болза бодувустуң эрги черивисти тарып эгелээли. 4. Колхозтан угненнерге мал болгаш херексел ам черле бербе. Күске чедир турзун, а ынчаарда көргей бис аан. (М. Шолохов.)

III.

1. Бедик тайга черниң ыяжы ындыг болур чуге дээрge тайгага үргүлчү хат хадып турар. 2. Бирде чем чиир-даа бирде кижилерже тоотал көөр-даа, олардан коргар хамаанчок харын чем эреп, өөрүн кыйгырып эдип олурган.

Эвиллдерниң кайылары домактың чаңгыс аймак көжигүннериин харыл-заштырып турар-дыр база кайылары нарын домактың составында бөдүүн домактарны холбаштырып турар-дыр?

238. Номчуңар. Чагырыштырбас эвиллдерни айтыңар.

1. Харлыг дүвү биле караңгы имир холужуп, чер биле дээрни ылгаары бергедеп келген. (К. К.) 2. Отка чашпып, шынырныкпышаан чынны бээр мен, ынчалзажок самдар тонум ооргазында ойбактардан соолацаараы дөмей читпес. (В. С.) 3. Ол дег улуг алдар болгаш тиилелгеге хамык чону чоргаарланыш магадады. (В. С.) 4. Мээн бажың кырында бичии хөрөэм бар, ынчангаш силерге чеде маңтай берейн деп кагдым. (А. П.) 5. Айылга таварышкан аңны азы күштү аңчылар өлүрбес, харын ацаа дузалаар, ону камгалаар чаагай чаңчыл бар. 6. Мижиттиң холунун үжүү эвес, а еске кижиний ылаш дээрзинге катап-катап бүзүредим. (Д. Б.) 7. Төтчеглекчи бирде орунч, бирде демги будук оваалап каан черинче сириңейнип көрүп олурган. (Х. О.)

Сестерни болгаш домактарны канчаар холбаштырыны барымдаалап, чагырыштырбас эвиллдерни мынчаар бөлүктөй ушта бижинер:

1. Каттыштырар эвиллдер: ...
2. Удурланыштырар эвиллдер: ...
3. Аңгылаштырар эвиллдер: ...

Сестерни болгаш домактарны холбаштырып чоруур эвиллдерни тус-тузунда адаңар.

239. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдер кирген дөрт-дөрт домактан чогаадып бижицер. Бижик демдектерин салғаныңарны тайылбырлап чугаалацаар. Эвилелдер чулерни (сестерни бе, домактарни бе) холбаштырып чоруурдур, тодарадыңар, оларның аас болгаши бижимел сайгарылгасын қылыңар.

240. Айтырыгларны харылаңар.

1. Артынчы деп чүл? Ол домак кежигүнү болур бе? 2. Артынчыларның кандыг бөлүктөргө чаарыл? Бөлүк бүрүзүнгө чижектерден аданар. 3. Кандыг артынчылар үн талазы-бile яңзыларлыгыл? Оларны канчаар шын бижирил? 4. Артынчылар кандыг стильдерге калбаа-бile ажыглаттынарыл, сактып чугаалацаар, чижектер-бile бадыткаңар.

241. Номчуңар. Караптыр парлаан артынчыларның утказын тодаратпышаан, бөлүктөр аайы-бile ушта бижицер.

I.

1. Даргалар-даа эвес, демги школа директору-ла чорду. 2. Улам карак кызыл ажылдаар бо-ла ыйнаан. 3. Кай, шынап-ла, садыын база ап чоруур улус-тур бе ынчаш? 4. Күжүр эрни аар! Кичәэлдең кааптың бе, оглум? Дем чаа-ла сени бөгүн черле кәэр боор дижип ордувус ийин харыны. (*Б. Ондар.*)

II.

1. Чок, чок аан, Алексейни өөнде ирги бе деп бодааш, ынча дәэrim ол-дур ийин. (*С. Т.*) 2. Кыш удур кылым чүве-ле хәй болгай. (*О. С.*) 3. Чая башкарлып турар улус-тур, аалдар кезиир чайы кайда боор. (*О. С.*) 4. Кырган-ачай, чап-чаа маңаа койгунактар олурду чоп. (*Х. О.*)

Артынчыларның кайылары домактың боттарынга, кайылары домактың кежигүннеринге немелде утка (аян) кирип чоруур-дур?

242. Дараазында домактарны артынчылар дузазы-бile айтырган, дада-галзаан, бадыткаан, күштелдирген, даап бодаан уткалыг кылдыр эде тургусундар. Домактың аянын бодап шын номчуңар.

Үлгери: Концерт эгелээн. Концерт эгелээн бе? Концерт эгелээн деп бе. Концерт эгелээн-дир. Концерт-даа эгелээн-не! Концерт эгелээн чадавас.

243. Номчуңар. Дефистерни болгаш биче секти салбышаан, дүжүрүп бижицер. Артынчыларны тывыңар.

1. Че ыйттава, чудаңгы торлааларны сенден кым айттырды. 2. Дагда аалдардан келдицер бе? Дыка эртөлээн-дир аа? Элээн ырак,

оруу шаптараазынныг чер болгай аан. 3. Чок, көңгүс ындыг эвес. 4. Ийе ол айтырыгны салыры чугула. Ындыг болза даа оларның бар турган амы-кошкулу бүрүнгө оскундуруары мырыңай-ла тода көстүп турары бо дур. 5. Колхоз эвес болза мээн малым дөмей ле кырлып, оглум биле кызымга өскүс аның өнчү чок калып турган на болгай. (С. Сарыг-оол.)

Артынчы бүрүзү кандыг сөске азы домакка немелде утка (аян) кирип чоруурун чугаалацаар.

1-ги болгаш 2-ги домактарда чугаа кезектерин сөс бүрүзүнүң кырынга хурааңгайлап демдегленер.

а. с. к. с.

Үлөгөри: Че, ыштава...

244. Онаалга: публицистика (солундан алза эки), эртем, чечен чогаал стильтеринге хамаарышкан улуг эвес үзүндүлерде артынчыларны ажыглаанын хайгаарал көрүнцер. Дараазында айтырыларга харылацаар:

1. Кандыг артынчыларны үстүндө уш стиль бүрүзүнге ажыглаардыр? 2. Кандыг артынчылар чүгле чугаалажыр болгаш чечен чогаал стилингге хереглеттинер-дир?

§ 41. Аян сөстери.

245. Аян сөстеринин дугайында дараазында план ёзуулаар чугаалацаар:

1) Аян сөстеринин утказы. 2) Аян сөстерин пын бижиири болгаш оларга бижик демдектерин салыры. 3) Аян сөстери – чечен чогаал болгаш чугаалажыр стильтеринин бир кол демдээ.

246. Аянынг номчунаар. Аян сөстерин айтып, утказын чугаалацаар, бижик демдектерин салганын тайылбырлацаар.

I.

1. Хаа-ха-ха! Бистин бир дугаар өөреникчивис болур сен! 2. Ам канчаар кижи боор мен, дадайым ай, акый! 3. Хош, сен билир сен бе? Ядааан, чалча! 4. Ээ, чагааңын аянының патсымаарын але, Биче. 5. Ойт, уруглар, хөрүн-довурак дугайын маргыжар дээш келген эвес бис. 6. Оой, эжен-не бо, угбавыстың хөктүүн аа! 7. Охаай, солун-на чуве-дир. 8. Уваа, чиктиг... па... Па даадым. (С. Т.)

II.

1. Эх, Чүгүрүк-Караны! Күжүр кула бениң төрээн кулунун аарай. 2. Бажын адыгга сый тырттырып каан чолдак пөште кээрген алгыра берди: «К-э-э-эр! Кээ-э-эр! Көрем, көрем! Ы-ы-ык! Ы-ы-ык!» (Х. Ойдан-оол.)

247. Биче сек, дефис болгаш күйгүрыг демдектерин салбышсаан, дүжүруп бижинер.

I.

1. Эй күжүр тудугжулар – ээлерим кайда симер? (Э. К.) 2. Оон, Базыр чолаачының силгип-силгип салыпканы ол чuve ыйнаан, оозу анай дег маацайны берди: Аа аа аа 3. Чая байырлыг ыйдым. (К.-Л.) 4. Че диведим бе? Ол хире үнелиг-дир мен. (Х.О.) 5. Паа уваа кай ындыг бе? (С. С.) 6. Баштай-ла кызыл-думчуктар хөлзеп үнген: Чылгыйт чылгыйт. (Х. О.)

II.

1. Ой эжен даайым улуг-хүнде ацнаар дээн-дир але. 2. Ойт сумкацны азар черинге аспайн чуге шывадаптың. 3. Анчыг даайым олургай-ла. 4. А ядара коргуп олурар кижи боор мен бе? 5. Шыядада бирээ келген-не эвеспе. 6. Ах оода чүгеннеривис артары кай! 7. Өтпей өпей өпей сарым еру көрем айның чырынын. (С. Сарыг-оол.)

Аян сестерин шын бижиирин чугаалацаар.

248. Аяның номчуңар. Аян сестерин тыпкаш, оларны сайгарыңар.

1. Ох, ох, ёх, чүрээм! Кара баарым! Чараш кара Долбаамны база былаап алдыңар бе? Канчап барган кээргээр чүрек чок оран-таңдыл бо! О-о-о-о! (С.) 2. Аа! Бо эъттиң семис деп чувезин. (С.) 3. У-ра! Келген ышкаждыл. (Х. О.) 4. «О-охох!» – деп огургулааш, чизиреидир халып ыңай болган. (Х. О.) 5. «Тор-р-р... Тор-р-р-р-р» дээн дааш ыяш бажында дыңналган. (Х. О.)

249. Номчуңар, аян сестерлиг дорт чугааны доора чугааже кирип номчуңар. Аян сестери доора чугаага чуге кирбейн баарыл? Оон кандыг түңнел үндүруп болурул? Аян сестеринин (аянын) доора чугаага канчаар, чүнүң дузазы-били дамчыдып болурул?

1. Сырбык-оол чугаазын уламчылады: «Эжэн-не бо, күзен дээргэ мени шуут эскербээн де». (Х. О.) 2. «Э-эх! Мени-даа! – деп, Бараан улуг тынмышаан, чугааланган. – Карактарының шоо баксырааш, чувени орта ылгай көрүп шыдавас апарган». 3. «Ойт, Эникпен анаа ыт ышкаждыл!» – деп, Алдын-оол алтырган. (Б. О.) 4. «Эй, дыңнадың бе? Иnek чоокшулаш келген-дир» – деп, ашак анаа-ла өгже көрүнгеш, күйгүрүп каан. (С.)

250. Дааразында аян сестери-бите домактардан чогаадыңар.

Эйт, аа дадайым, караш кылынган, сыйт, а хупура, хаа, ок көдек, оош, хеөг-хеөг, чып-чып-чып.

Аян сезү бүрүзүнүң кандыг бөлүкке хамааржырын айтыңар.

251. Бижик демдектерин болгаш дефистерни салбышаан, дүжүрүп бижээш, чугаа көзээ бүрүзүнүц кырынга хураангайлап демдеглөнөр. Хәй сектор орнунга чогуу үжүктөрни кириңөр.

Шеригже чоруп-даа турарлар кәэп-даа турарлар бар. Чевенек кадайның оглу тыва дылын мырыңай у..упкан келген болгай. Харын хелемечилиг чоруп турду. Ийи уш хондур чаңгыс-даа тыва сөс этпээн. Сөөлгү көжээ хелемечизи чана берген. Кийиң боду удуп калган. Оон дүүшкө чедир удуп удуп о..уп келгеш эзегиллээш тывалап мынча дээндир Аштаарымны авай аль чемден дурген кылып көр. (*К. Кудажыныы-бие.*)

§ 42. Синтаксис. Пунктуация.

252. Сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны деңненөр. Оларның бот-боттарындан ылгалы чүл?

терээн дыл

Терээн дылга шылгалда дужаар.

шылгалдага белеткенир

Ол шылгалдага эки белеткенир бис.

Сөс каттыжышкыннарының утказының болгаш тургузуунун дугайында чижектөрөгө көргүзүп тургаш, чугалацаар.

253. Сөс каттыжышкыннарын сайгарыңар. Оларда чугула болгаш чагырткан сөстерни адаңар.

Мүннүң амданы, хөглүг чай, ремонтуну кылыр, лагерьге дыштандыр, оожум чугаалаар, школаның девискээри, ишикирний ыглаар, чалгаан далай, чыда номчуур, сүттүг бидон, сырынналдыр ырлаар, мээн айтырым.

Сөс каттыжышкыннарын дараазында бөлүктөрge хамаарыштыр ушта бижинөр:

- 1) Башкарылга аргазы-бие холбашканинары: ...
- 2) Хамааржылга аргазы-бие холбашканинары: ...
- 3) Каттыжылга аргазы-бие холбашканинары:

254. Номчуңар. Сөзүглөлдин кол бодалы чул? Чаңгыс аймак көжигүннөрлиг домактарны тывыңар. Домактың кандыг көжигүннөри чангыс аймак бооп чоруун тодарадыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Москвага ёөренип тура, чуртумну бодантарымга, биеэги-ле чурттап ёскен ары, ёвур Амырактарым, мал кадарып, тараа тарып түрөп чораан хемнөр, шөлдер, дагларым кестүп келир. Кады ёскен ўе-чөргөм, эш-ёөрүм, арткан-калган төрөлдерим бора-бүдүн ол-ла

хевээр көстүп келир чорду. Оларны бо-ла өөренип алганым-бile каяа, канчаар ажылдаш тургаш, канчап өру тыртып алышын бодавышаан келгеним ол. (*С. Сарыг-оол.*)

255. Номчуңар. Чаңгыс аймак көжигүннөрни болгаш оларга туңекчи сөстерни тывыңар. Бижики демдектерин салбышшаан, дүжүрүп бижиңер.

I.

1. Адалар-даа акылар-даа амгы чаштар аныяктар-даа аваңарже мөгейгештиң алдын холун ошкап каңар. (*Б. Х.*) 2. Эъжим бажында үш чайлаг бар Чиндиннәш Ыргайты Хам Дыт (*С. П.*) 3. Суузуммаа Сүлдем ашактың хәй уругларынга-даа дөмөйлешпес акыларын-даа дөзөвәэн. (*К. К.*) 4. Сиген кезер хөпәэн салыр будук бүрү чыыр чүнү кылбас ийик. (*Х. О.*) 5. Кажан-даа оцмас ногаан турар пештер хадылар чойғаннар шивилер Тывылбастың шимелдези ол. (*К. А.*)

II.

1. Улуг-Хем кижи ышкаш. Ол ырлаар-хөгләэр муңгараар-муңчулар. Кыштың соогунда улуг уйтуга эвес улуг бодаалга алзыш, ай-айы-бile ылым-чылым чыдыпкан. Ыңчалза-даа ол чеже дескежир шылай бәэр салаа-сайгыды хол-бууда хан-дамыры болур септерин салдамнарын адырларын эде-хере көзө-хәндүре тепкилештер. (*К. Кудажы.*) 2. Бистиң солагай талавыста ховулаан айның ак-көк чырыны сиңген булуттарың хөлөгелери чайыннанчак болгаш чырыткыланчак апарган көжүп бар чораан. (*М. Горький.*)

Чаңгыс аймак көжигүннөр домактың кандыг көжигүннери бооп чоруур-дур, чогуур шыйыглары-бile демдеглеңер.

Караптыр парлаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Диригжидилгени тывыңар.

256. Домактарны сайгарыңар. Кол сөс биле сөглекчиниң илереттинген чугаа кезээн кырынга айтыңар.

1. Өөренири – өөрүшкү. (*Б. Х.*) 2. Сылдыс-Шокар ам-даа чаш, чүзе билбес, мелегей. (*Х. О.*) 3. Хек үнү читкен. (*К. К.*) 4. Кылыш турар ажылышың айы-бile алырга, колхозчу кижи үш чүс бежен ийи, ажылчың кижи тозан үш. (*К. К.*)

Кол сөс биле сөглекчиниң аразынга тири демдекти херегләэрин чугаалаңар.

257. Кандыг сөстерни кирилде сөстер дәэрил, сактып чугаалаңар. Оларны утка айы-бile кандыг бөлүктөргө чарып турарыл? Бижики демдектерин салбышшаан, дүжүрүп бижиңер. Кирилде сөстерниң, домактарның болгаш адалгаларның адаан шыйыңар.

1. Шынап-ла өске дуруяя эвес ыйнаан. (*К. К.*) 2. Ыяап-ла дөгере чи Мерген. (*Х. О.*) 3. Сактырымга акызыс черле чаңың кижи турган-дыр. 4. Оляның чанынга орган кижи бүрүзү билдингир-ле сыр өске

харыы манаан болгай. (К. К.) 5. Чаяаны көргөн ол дүштә тыва бижик чогааттынган деп өөрүнчүг сураг биске дыңналган. (С. П.) 6. Ой та кызым бодуң бил. (Ю. К.) 7. Мен бодаарымга улус орус, тыва деп ылгаппас ужурлуг. (С. П.) 8. 1930 чылда ынчан Детское Село (Ургулар Сууру) деп ададып турган, революция мурнунда Царское Село (Хаан Сууру) дәэр амгы Пушкин хоорайга дыштанып турган бис. (С. П.) 9. Ча аныктар бистиц хоорайвыс парыгы кандыгдыр? (Д. Б.)

Кириилде сөстер, домактар, адалгалар домак көжигүнү болур бе?

258. Номчуңар. Чүүлдүң утказын чугаалаңар. Кандыг стильге бижиттингендир? Ол стильдин домак талазы-бile кол демдээ чүл? Өске демдектерин база адап чугаалаңар.

Тыва дылдың синтаксизин шинчиллээри тыва дыл эртеминиң тывылганды-бile кады эгелээн. 19 вектиң ийиги чартыында, 1889 чылда, тыва дылды баштайгы хакас эртемден Н.Ф. Катанов шинчилеп эгелээн. 1903 чылда Казань хоорайга парлаттынып үнген «Опыт исследования урянхайского языка...» деп кедилицег ажылы ооң хей чылда чорудуп келген шинчилелиниң түннели болур. Ында тыва улустуң дылын эн-не баштай эртем ёзу-бile бүгү талалыг шинчиллээн. Ол ажылда чугула черни тыва дылдың синтаксизинге тураскатаан.

Н. Ф. Катанов тыва дылдың бөдүүи болгаш нарын домактарын, домак көжигүнинерин болгаш оларның илереттинерин тодараткан. (Ш. Ч. Сат.)

Караптыр парлаан домактарны ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, домак көжигүнинерин илереттинген чугаа кезектерин кырынга хураангтайлан демдегленер.

Караптыр парлаан сөстерге синонимдерден тып адаңар.

259. Онаалга: Нарын домактарының дугайында (чагырышпаан болгаш чагырышкан) улуг эвес илеткелден 8-ки класстың өөредилгө номунунда материалды ажыглап тургаш, бижип эккелиңер. Баштай илеткелиңерниң планын тургузуп алышар. Чижектерни литературада өөренип туар чогаалдарыңардан шилиңер.

260. Номчуңар. Бөдүүн-даа, нарын-даа домактарны айтыңар. Бижик демдектерин салбышсаан, дүжүрүп бижиңер. Хей сектор орнунга кирзе чогуур ужуктерни кириңер.

Оюнмаа чанып ора база дыка боданган. Бодаарга ам ооң ажып шыдавазы хире кандыг-даа берге чуве чок ышкаш кылдыр сагындырган. Оюнмаа ынчаар боданып алган соонда сагыжы барыкли шуут чазалып келген ооң боду безин ужугуп чоруур чөөк дег чийгей берген. Дем чаа-ла ону чы...ыр базып турган кара...ы аар бодалдар чок хамык чуве чайык соонда аяскан дәэр дег ажык чырык апарган.

А ада-иениң алгыш-кырыжын канчаарым Чок Оюнмаа оларның кайызының-даа аайынга кирбес бодунуң оруу-бile баар. (С. Пюрбюнцү-бile.)

Каартыр парлаан домактарны сайгарыцаар.
Деңнелгелерни айтыңдар.

261. Номчуңар. Сөзүглелге аттан чогаадыңар. Бедүүн болгаш нарын домактарны айтыңар.

Чай-даа келген. Омак-хөглүү хөлчөк апарган. Бис пионер лагеринге дыштанаал эгеледивис. Лагеривисти «Челээш» деп адап алган бис. Ону ынчаар адап алганыбыста ужур-ла бар.

... Дицмирээшкүннүүг чатьс удатпас. Бир кезек кызаңнаап, динмирип, шииледир кудуп чоруй, эрте хона бээр.

Ийи-чангыс дымырадын турда-ла, бис алгыржын үне халыыр бис. Чатьс соонда агаарның арынын кандыг дээрил! Кижи тынарга, хөрек ишти хос-шөлээн ышкак болгулаар. Оюк-дилик булуттар аразындан хүн чайыннандыр хүннеп келир. Ыичан хөлбөгер ногаан арыг чунуң каапкан, улам шиник көстүп чыдар.

Кудуушкун соонда чеди чузун чөлээш бистиң лагеривистиң кырынга турууптар. Шуптувус ону хөлчөк-ла чарашсынаар бис. Пионержи лагеривистиң «Челээш» деп ады оон тывылган. (Х. Ойдан-оолдуу-бile.)

Каартыр парлаан домактарның синтаксистиг болгаш чугаа көзектериниң талазы-бile сайгарылгазын кылыңар.

262. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөөлгү домакта домак кежигүннериниң илереттингени чугаа көзектериниң морфологтук сайгарылгазын кылыңар.

Ак, кара, кызыл берүнү өлүрери хоруглуг. Шаг шаанды тыва чуртунга ак, кара, кызыл берүлөр эндөрик турган, оларны көргөн-не кижи өлүрөр боорга, ховартаан дижир. Көк берү көвүдээш, анга болгаш малга дайзын бооп арткан, ынчангаш ону өлүрөр. Кызыл берү көргөн кижи уруг доюнга таваржыр, ак берү көргөн кижи узун чорук кылышыр, кара берү көргөн кижи көгээржик аксы ажыдар дижир. (М. Кенин-Лопсан.)

263. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тодараткаш, ушта бижээш, долу синтаксистиг болгаш пунктуастыг сайгарылгазын кылыңар.

Балыктаар кара суувус ийи адыр. Эң-не балыктыг чери – Улуг-Адыр. Ында кедергей-ле эптиг оздынаар, элдер бар чер. Суг боду ындыг кончуг терең база эвес, эзремнөр барын бар-ла, ынчалза-даа олар мөлдүк-калдык, кижи бажы ажа дужер. Бистер дузактаар бис, а 230

Тарзан дагдының каапкаш, узун холдарын элдер адаанче киир суккапла, кара-кара кадыргыларны эрикче үндүр октап-ла тураг. Мынчага чедир канчаар-даа сактып бодаарымга, Тарзанның эңме-хаяажок балык өлүрүп чорааны бажымга черле кирбес-тир. Ол хөй-ле дизе, он хире балык тудар, соонда ам мынча дээр: «Ам болзун, хем, сүгнүң балыы-даа болза санныг чоор, сут ээзиниң биске берген кежиин эвээш деп болбас». (А. Даржайны-бile.)

264. Сөзүглелди ийи-үш катап номчуңар. Утказын чугаалаңар, бижик демдектерин салганын, карартыр парлаан сөстерниң, сөс каттыжыштынарының утказын тайылбырланар. Номчар хагташ, сөзүглелдиң эдертини бижинцер.

...Бир-ле катап сыйннаш чорааш, кады чораан өөрүнгө Артаалай аңчы мұңгаа аажок мынча деп орган:

— Шаанды Белдир-Шыгындан бир аңғыр адып каан кижи мен. Ооң соонда ол өлген аңғырның эжиниң дүн-хүн чок алғы-кышиштызынга ана сөөгүм чештинер турду. Энир чылын аңнап чорааш, Улуг-Арыг кедәэзинден бир дуруя адып алган болбас ийик мен бе, кончуг ядараан! Мурнуңда ол аңғырны та канчап уттуп алган кончуг сек мен! Бөгүн көрүмгө, ол-ла бичии оймак шыкта энир чылын адып алган дуруяам эжи үн успейи, халактаан дег, дилеп чалынган ышкаш, кончуу сүргей кылдыр алғырыш-алғырыш, ужуп, хонуп-ла турду ышкажды! Хей хилинчектеп турбайн, мону база адып кааптар-дыр кылдыр бодааш, боом будун черже мугур-сөөм кадай шашкаш, хараалдан үнүп кәәримгө, холдарым сириләэш, черле хоржок болду.

Аңчы кызыл сөөскен даңзазынга ийи улай таакпилааш, таакпизының хүлүн хүлбүс кеки хал идиинге шугул кактай каапкаш, мынчаар немәэн:

— Моон соңгаар оранның маңнаар аңын-даа, ужар күжүн-даа хоратпас деп бодап чор мен. Бак чuve-дир бо! (М. Эрген.)

265. Номчар. Адакталган чайның демдектерин чугаалаңар. Бижик демдектерин чогуур черлеринге салгаш, чүгө салганиңарны тайылбырланар. Баштайгы үш домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.

... Чай-даа адакталып келген. Оът-сиген сөөктелген. Одарда чораан мал аразында кара хөректиг тааннар көвүдәэн. Чечек баштаан арылар үр болбайн талыйтыр ужуң-ла тураг апарган.

Тайгага эртен кежәэ серини хөлчөк дүнеки шалың дүйшке чедир кургавас.

Шивилиг унунда алаактарда малчыннар кыштагларының чанында шыктарда сараат сигеннер өпейгиләэн. (К. Кудажы.)

266. Сөзүглелде салдынмаан биче сектерни киирбишаан, дүжүрүп бижицер. Оларны ажыглаанының дүрүмнерин чугаалацаар.

Бир-ле аалчы кижи дег олура авамның хөделип ажылдаат турарын хайгаарал олур мен он. Авам шай хайындырып тавакка чиг сут быштая салып соң кырында чаа өреме каап меңзээ салырынга белеткеп олур. Ол бүгүнү көөрүмгө дыка-ла кырываан хире. Ындиг-даа болза соң аксы шуут-ла чөнүп калган ышкап болган.

Авам сонуургап үндү: кымга ужурашкан ужурапшаанымны чүнү дыңнаанымны көргенимни кожуун төвүнде чурттаап турар угбам честемниң бажыңынга кирген кирбээнимни ылавылап оларның амыздырал-чуртталгазын бичии-даа чуве арттырбайн айтырып үзүк чок сестер-били мени шенеп догаштырып аажок. (*O. Саган-оол.*)

267. Биче сектерни дараазында таварылгаларда салыр кылдыр домактардан чогаадып бижицер:

1. Адалгаларга (бир талазындан, ийи талазындан аңгылаан таварылгаларны кириширир);
2. Кирилделерге (база-ла аңгы-аңгы туруштарынга чижектерни кирир);
3. Тускайлаан кежигүннерилиг домактарга;
4. Чаңгыс аймак кежигүннериге.

268. Адалгаларны чугааның аянының айы-бүрү хевирлерин ажыглап, домактардан чогаадыңар. Ук адалгаларга кандыг бижик демдектерин салып болурун тайылбырлаңар. Чижээлээрге, бодуңардан улуг, таныры, таныvas кижилерге чуве чугаалаарыңарда, боттарыңарның эштерицер-били чугаалажып эгелээрде, хуралга сес ал эгелээрде дээш соң-даа ёске таварылгаларда.

269. Ийи сектерни чүге хереглээнийн тайылбырлаңар.

Эрес Херелдиң «ыржым булуңу» бо ышкаждыл: Ағылыг бажында тараажылар бригадазының бичии сууру.

А Лапчар Ирбижейнин «ырак булуду» бо-дур: Кулузун унунда хойжу бригаданың төвү.

... Лапчар Ирбижеевич ам-даа херектин ужурун билбээн, чаңгыс чугаазы-ла бо:

— Чүү болду!

Адак соонда Дажысаң дарга «Шын» солунну ап бергеш:

— Номчуп көрөм — дээн. (*K. Кудажы.*)

270. Тире болгаш дефис демдектерин айтыңар. Оларның аразында ылгал бар бе? Оларны чүге хереглээнил?

... Ооң чаны-бile (суурнун) кара суг ағып баткан – бичии булак күккүн-даа, чайын-даа ырлап чыдар.

... Саян артында Совет республика ам эң мурнакчы, революсчу аягының – ажылчын аягының чурту апарган.

... Мээн маадырларым – Эрес биле Долаана, Лапчар биле Анейкис – көдәэ ажыл-агыйның ол ийи кол адырларының төләэлекчилири чуве.

Амгы үениң көдәэ ажыл-агыйында эң кол кижилер тараажы биле малчын...

Тыва улустуң аас чогаалында ылан-ла үш санныг чүүлдер бар болуп турар – делегейде үш кызыл, үш кара, үш ак, үш чүгүрүк, үш дошкун, үш дудуу дәэш оон-даа ыңай. Ол дөргүлүг, мээн хууда бодап чоруурум-бile алырга, көдәэ ажыл-агыйда үш күчү бар – чер, мал, кижи.

... Ханада алдын хоолуг улгаттырып каан өңнүг чурукта ийи оол чап-чаа мотоциклдин дозузун кылайтыр ушкаждып алган органнаар: иеләэ каттыржып алган, дуцмазы Толя – мурнунда, акызы Коля – артында. (*К. Кудажы.*)

271. Ийи секти болгаш тире демдекти ажыглап тургаш, дорт чугаалыг домактан чогаадынар.

272. Кавычканы чуге ажыглаанын тайылбырлацаар:

1. Аныяк эрниң бажынга мындыг бодал катап-катаал дойлуп турган: «Шак бо делгемнерге трактордан мунуп алгаш, чортуп турза...» 2. Мен «Чодураа» колхозтуң төвү Агылыг суурдан Эрес Херел деп кижи долгап тур мен... 3. Ам бир янзы «чүдүлгелиг» кижилер тыпты берген эвеспе оң. (*К. Кудажы.*)

273. Бијик демдектерин чуге кииргенин тайылбырлацаар.

– Амыргын-на бе? Ыт-куштган сол-менди-ле-дир бе? – дээн үн ашкактың артында ханадан кээп дыңналган. Ашак сырбаш дээн. Ооргазынче бир шиш, сүвүр чүве-бile шанчыпкан ышкаш болган соонда, ол хоочу-хораазын-даа уттуң, орнундан кожаш кылдыр тура халаан. (*А. Даржай.*)

274. Дараазында үзүндүлөр кандыг-кандыг стильдерге бижиттингенил? Чуге ол стильге хамааржырыл, харыңарага бадыткааар.

1. 1930 чылдың чазынында Өвүрнүң Бора-Шайга Тываның революстуг шерий-бile месилдешкен соонда, Барыймаа, Чозар, Мартаажык, Сөөк-Аңчы, Алдын-Херел, Бүрбү, Солумбил баштаан бөлүк кижилерниң салым-чолу берге байдалга кирген. ТАР шерии-

били атқылажышкын соонда, оларга каттышкан дыка хей араттарны тудуп алган. Оларның дыка хейүн сургааш салган. Чамдыктарынга аар-берге үүле онаашкан. ТАР Чазаанга удурланыш, контрреволюстуг херек кылганы дээш боолап шииткилээн. Дээди ялага онаашкан-нарның хөрөэн шиидерде истелгэ-байысаалга-даа кылбаан. (*M. Көжелдей.*)

2. Шыян ам,
Айның чаазында,
Хүннүң экизинде,
Ам уш хонгаш,
Берүнүң көгүн,
Дилгиниң кызылыш,
Киштиң каразын,
Дииңниң ағыннан,
Уш араатанның шокарын өлүрүп ап,
Чүс кара карактыг
Кыскыл аъдын тудуп,
Белуп, чоруурунга белеткенип туруп-тур.

(*Тоол «Алдай-Буучу».*)

3. Эх! Бай турган болзумза аарай! Ийет, оң чок бай-шыырак болуксаарым аттыг. Баштааң ындыг-ла болгай дивеңцерем. Шынап ийин, шын-на сеткилим-били ынчап орарым бо-дур. Ээ, богда, бай турган болзумза, шак бо демократия, рынок үезинде, та чуну доюлдуруп тур мен ыйнаан. Бай боорда, бажын ашкан малдыг, эктин ашкан эттиг аан. Аңаа немей аажок хей, санаң четпес акша-хөренги ыялап турар апаары билдингир. (*B. Хомушику.*)

4. Иие, аңаа тура дүшкөш, дыңнаалаарымга, мындыг деңер даан: бир-ле кадай медәэжок улуг хымыш тудуп алган суг-даа шөлүредир саарар, дагаа-даа – “кок-кок, кок-кок” дигилээр, бир кижи – “күш-ш! күш-ш! “деп, ешкүлер-даа күшкүрер, ында бир инек-даа – килдирт-килдирт кылдыр кегженгилээр... (*C. Пюрбю.*)

5. «Кежээ» болгаш «Эртен»... – ийи аңгы шулук. Хонуктун ийи аңгы удурланышкак үезиниң дугайында шүлүктөр. Ол хиреде чаңгыс хевирнин, аянның, улуг хемчээлдиг шүлүглелдиң эгелери ышкаш номчуттунар. Сергей Пюрбюнуң бойдус дугайында ханы лириктиг шүлүктөрин чаңгыс аай бөлүктээш, чыскаалдыр номчур, сайгарар чүве болза, чаңгыс бүдүн лириктиг шүлүглел болурдур. (*A. Даржай.*)

ДОНЧУЗУ

8 КЛАСС

§ 1. Тыва бижикти чогаатканы.....	8
-----------------------------------	---

7 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ

§ 2. Сес каттыжышкыны болгаш домакт. Сес каттыжышкынында болгаш домакта сөстерниң холбаазы.....	6
§ 3. Иий болгаш чангыс чугула көжигүнүг домактар. Чугааның сорулгажының аайы-бите домактарның хевирлери.....	8
§ 4. Домактың көжигүннери.....	10
§ 5. Чангыс аймак көжигүннерлиг домактар.....	12
§ 6. Адалгаларлыг, кирилде сөстерлиг болгаш кирилде домактарлыг домактар.....	14

ТУСКАЙЛААН КЕЖИГҮННЕРЛИГ ДОМАКТАР

§ 7. Тускаялашкын дугайында билиг.....	17
§ 8. Капсырылгаларны тускаялаары.....	19
§ 9. Кылдыныг аргазының деңелгелиг байдалдарын тускаялаары.....	22
§ 10. Деепричастие-бите илереттинген байдалдарны тускаялаары.....	26
§ 11. Причастие-бите илереттинген байдалдарны тускаялаары.....	29
§ 12. Домактың тайылбыр көжигүннерин тускаялаары.....	31

ДОРТ БОЛГАШ ДООРА ЧУТАА

§ 13. Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг.....	36
§ 14. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери.....	38
§ 15. Диалог.....	42
§ 16. Цитаталар болгаш оларга бижик демдектери.....	44

НАРЫН ДОМАК

§ 17. Нарын домак дугайында билиг.....	47
--	----

ЧАГЫРЫШПААН НАРЫН ДОМАК

§ 18. Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.....	50
§ 19. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак.....	51
§ 20. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.....	55

ЧАГЫРЫШКАН НАРЫН ДОМАК

§ 21. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.....	61
§ 22. Чагырышкан нарын домакка тайылбыр домактың туружу.....	62

ТАЙЫЛБЫР ДОМАКТАРНЫҢ ЯҢЫЛАРЫ

§ 23. Үениң тайылбыр домаа.....	65
§ 24. Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары.....	69
§ 25. Үениң тайылбыр домааның кол домакка яңзы-буру аргаларның каттышканы-бile холбажыры.....	71
§ 26. Немелдениң тайылбыр домаа.....	73
§ 27. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.....	75
§ 28. Тодарадылганың тайылбыр домаа.....	76
§ 29. Даар байдалдың тайылбыр домаа.....	80
§ 30. Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.....	83
§ 31. Сорулганың тайылбыр домаа.....	86
§ 32. Чылдагааның тайылбыр домаа.....	87
§ 33. Деңнелгениң тайылбыр домаа.....	90
§ 34. Туруштуң тайылбыр домаа.....	91
§ 35. Кылдының аргазының тайылбыр домаа.....	93
§ 36. Хей тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.....	96

НАРЫН ДОМАКТАРГА БУДУН ЧАРТЫК СЕК, ИИИ СЕК БОЛГАШ ТИРЕНИ ХЕРЕГЛЭЭРИ

§ 37. Нарын домакка будун чартык сек.....	101
§ 38. Нарын домакка ии сек.....	102
§ 39. Нарын домакка тире.....	103
Чыл дургузунда өөрөнген цүцүлдөрөн катаптаары.....	105

9 КЛАСС

7 – 8 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ

§ 1. Сөс каттыжышкыны болгаш бөдүүн домак.....	115
§ 2. Деңгелгелерни тускайлаары.....	116
§ 3. Дорт болгаш доора чугаа. Диалог.....	122
§ 4. Чагырышпаан нарын домак.....	126
§ 5. Чагырышкан нарын домак.....	128

ХЕЙ КЕЗЕКТЕРЛИГ НАРЫН ДОМАКТАР

§ 6. Хей кезектерлиг нарын домактар дугайында билиг.....	131
§ 7. Хей кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар.....	132
§ 8. Хей тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) нарын домактар.....	134
§ 9. Хей кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.....	141

СТИЛИСТИКА БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

СТИЛИСТИКА

§ 10. Ниити билиглер.....	146
§ 11. Ном стили, чугаалажыр стиль.....	147
§ 12. Стиль талазы-бите нейтралдыг сөстер, хевирлер, домактар.....	149
§ 13. Чугаалажыр стиль.....	150
§ 14. Эртем стили.....	151
§ 15. Публицистика стили.....	152
§ 16. Албан-херек стили.....	152
§ 17. Чечен чогаал стили.....	153
§ 18. Синонимика – стилистиканыц кол өзээ.....	158
§ 19. Лексиканыц стиль синонимнери.....	158
§ 20. Грамматиканыц стиль синонимнери.....	161

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 21. Литературлуг дыл болгаш оон нормаларының дугайында билиг.....	162
§ 22. Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-бile нормалар.....	164
§ 23. Лексика талазы-бile нормалар.....	169
§ 24. Грамматиктиг нормалар.....	172
§ 25. Сөстерни ажыгларының нормалары.....	175
§ 26. Орфография болгаш пунктуация талазы-бile нормалар.....	179

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

§ 27. Ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-дузазы.....	182
§ 28. Дыл эртеми база оон кол адырлары.....	183
§ 29. Дылдарның хәй янзылары. Төрел дылдар дугайында билиг. Тыва дылдың төрел дылдары.....	184
§ 30. Бижиктиң тывылганы.....	186
§ 31. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдези.....	187
§ 32. Тыва дылдың ужур-дузазы.....	191
§ 33. Тыва дылдың шинчээчилери.....	191

5 – 9 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ

§ 34. Фонетика болгаш графика.....	194
§ 35. Лексика.....	197
§ 36. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы.....	205
§ 37. Чүве ады. Демдек ады. Сан ады. Ат орну.....	208
§ 38. Кылыг сезү.....	214
§ 39. Наречие.....	220
§ 40. Эдеринчилер. Эвилелдер. Артынчылар.....	222
§ 41. Аян сөстери.....	225
§ 42. Синтаксис. Пунктуация.....	227

Учебное издание

*БИЧЕ-ООЛ Монгуш Допчунович
МОНГУШ Доруг-оол Алдын-оолович
БАВУУ-СЮРЮН Мира Викторовна
ОЙДАН-ООЛ Александра Касхоеевна*

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

На тувинском языке

*Учебник
для 8–9 классов
средней школы*

Третье издание

*Редактор З. К. Монгуш
Художественный редактор В. У. Донгак
Технический редактор В. Ч. Ховалыг
Компьютерный набор и верстка Ч. М. Бегзи, Л. А. Ооржак
Корректор А. А. Кужугет*